ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย

• ขจร สุขพานิช •

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ
หลวงบุณยมานพพาณิชย์
"แส่งทอง"
ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม
วันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๐๘

079.59
ข
ร.8

๐๗๙.๕๙
ข๑๒๙ก
ฉ.๑

ตัวอย่างนิทรรศการ

ก้าวแรก

ของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร
จุดจัด ๑๑ พระบาท กรุงเทพฯ ๑๐ โทร. ๒๒๑๑๑๑, ๒๒๑๑๑๑๑

บริษัทไทยพณิชยการ จำกัด

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

หลวงบุณยมาณพพาณิชย์

วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๘

ณ วัดมกุฎกษัตริยาราม

คำนำ

คุณหลวงบุณยมานพพาณิชย์ นอกจาก จะเป็นนักประพันธ์อาวุโส และนักหนังสือพิมพ์ซึ่ง เป็นที่รู้จัก กัน แพร่หลาย แล้วยัง เป็น ที่ปรึกษาของหนังสือพิมพ์ในเครือของบริษัทไทยพณิชยการ จำกัด เจ้าของหนังสือพิมพ์ "พิมพ์ไทย" "สยามนิกร" และ "สยามสมัย" จนกระทั่งวันสุดท้ายแห่งชีวิตของท่าน เราจึงได้จัดพิมพ์หนังสือ "ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย" เล่มนี้ขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหลวงในวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๐๘

หากหนังสือเล่มนี้มีคุณค่าเป็นวิทยาทานแก่นักศึกษาและผู้สนใจทั้งหลาย ก็ขออุทิศหิตประโยชน์ทั้งมวลเป็นกุศลแด่คุณหลวงบุณยมานพพาณิชย์ผู้ล่วงลับไปแล้วด้วย

ถึงแม้ท่าน จะ จาก พวก เรา ไป สู่สุคติ ในสัมปรายภพ แล้ว ก็ ตาม ความระลึกถึงท่านก็ยังคงจารึกอยู่ในดวงใจของพวกเรายังไม่ลืมเลือน

ไชยยงค์ ชวลิต

ผู้อำนวยการ

บริษัทไทยพณิชยการ จำกัด

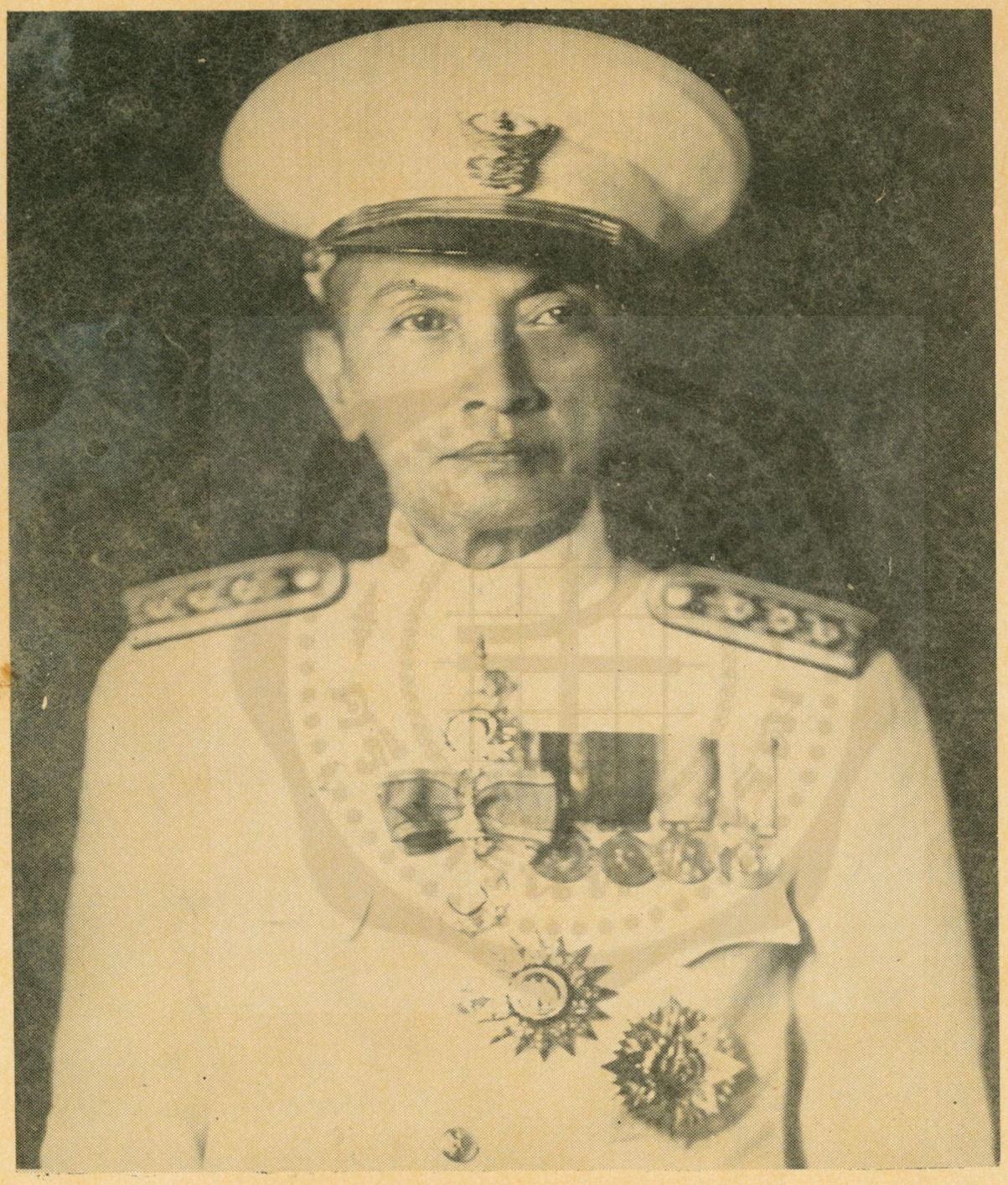

หลวงบุณยมานพพาณิชย์

ชาตะ ๑๑ ก.พ. ๒๔๓๖ มตะ ๕ ก.ย. ๒๕๐๗

ปณิธานของผู้เขียน

หนังสือนี้ให้ชื่อว่า 'ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย' ก็โดยคำนึงถึงความสำคัญของสื่อมวลชนหน่วยนี้ ซึ่งสร้างรากฐานมานานแต่รัชกาลที่ ๓ ยุครัตนโกสินทร์ หนังสือพิมพ์ไทยฉบับแรกชื่อ "บางกอกรีคอเดอร์" ถือกำเนิดเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ แต่จำนวนพิมพ์อาจจะน้อยฉบับ และการเก็บรักษาคงจะไม่รัดกุม จึงยังหาตัวอย่างดูไม่ได้ในปัจจุบัน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ หนังสือ"บางกอกรีคอเดอร์" ชื่อเดียวกัน และบรรณาธิการคนเดียวกัน ก็จัดออกมาสู่ประชาชนอีก (พ.ศ. ๒๔๐๘) คราวนี้เรามีตัวอย่างหาดูได้ที่หอสมุดแห่งชาติ กำเนิดของหนังสือพิมพ์ไทยจึงเริ่มด้วยหนังสือชื่อ "บาง-กอกรีคอเดอร์" เรียกชื่อเป็นสองภาษาว่า "หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder" บรรณาธิการคือ นายแพทย์ แดน บีช แบร็ดเลย์

การที่คนอเมริกัน มาให้กำเนิดหนังสือพิมพ์ไทยในประเทศไทย เป็นเรื่องที่น่าทึ่ง แต่เราควรทราบเสียเลยว่า แม้แต่ "ตัวพิมพ์ภาษาไทย" หญิงชายอเมริกันอีก ๒ ท่าน ก็เป็นผู้ให้กำเนิดด้วย หญิงชายคู่นั้นชื่อ แหม่มแอนน์ ยัดสัน และช่างพิมพ์ ยอช เอช เฮาห์ ดังท่านจะได้ทราบรายละเอียดในเรื่อง "กำเนิดแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทย" ในหนังสือนี้ การที่ตัวพิมพ์ภาษาไทยถือกำเนิดในเมืองย่างกุ้ง ประเทศพม่าราว พ.ศ. ๒๓๖๐ คงจะเป็นสิ่งแปลกไม่เป็นที่ทราบมาก่อน ผู้เขียนจึงถือโอกาสนี้ขอเสนอแด่ท่านที่เคารพทั้งหลายให้ทราบ เพื่อพิจารณาวินิจฉัยว่าจะเป็นจริงดังนี้หรือไม่ หลักฐานประกอบการเสนอครั้งนี้ ปรากฏอยู่ในหมายเหตุท้ายเรื่อง" กำเนิดแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทย"แล้ว

หนังสือพิมพ์ในประเทศไทย ถือกำเนิดในรัชกาลที่ ๓ ยุครัตนโกสินทร์ ก็จริง แต่ตัวอย่างที่ยังมีปรากฏให้ตรวจสอบได้ เป็นหนังสือพิมพ์บางฉบับที่จัดออกในรัชกาลที่ ๔ จำนวนหนังสือพิมพ์ที่จัดออกในรัชกาลที่ ๔ มีรวมกัน ๖ ฉบับ นายแพทย์ แดน บีช แบร็ดเลย์ เป็นบรรณาธิการหรือผู้พิมพ์โฆษณาเสีย๕ ฉบับ อีกฉบับหนึ่งศาสนาจารย์ เย. เอช. แชนด์เลอร์ (J.H. Chandler) เป็นผู้พิมพ์โฆษณา การที่นายแพทย์ แดน บีช แบร็ดเลย์ มีส่วนจัดออกหนังสือพิมพ์ถึง ๕ ฉบับ จากจำนวน ๖ ฉบับในรัชกาลนั้น ก็ยังไม่เป็นที่ทราบกันแพร่หลายนัก ในส่วนความรู้ภาษาไทยของท่านผู้นี้ ผู้เขียนรู้สึกว่า ท่านเป็นชาวต่างประเทศที่รู้ภาษาไทยขั้นใช้ได้ แต่ยังไม่ดีเท่าชาวต่างประเทศอีกผู้หนึ่งในสมัยเดียวกัน คือศาสนาจารย์ เอส. เย. สมิธ (S.J. Smith) ดังท่านผู้อ่านจะพิจารณาด้วยตนเองได้จากหนังสือพิมพ์ของหมอสมิธที่จัดออกในรัชกาลที่ ๕

การที่ประเทศไทยเรามีหนังสือพิมพ์ออกสู่ประชาชนในรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ โดยชาวต่างชาติเป็นผู้ดำเนินการก็คงเป็นปกติวิสัย เพราะชาวต่างชาติเจริญกว่าเราในทางวัตถุธรรม แต่การที่มีหนังสือพิมพ์ไทยจัดออกในกรุงเทพพระมหานคร โดยชาวอเมริกันเป็นบรรณาธิการ เป็นสิ่งที่ควรคำนึงและจดจำอย่างยิ่ง คนไทยในยุคนั้นที่เริ่มขีดเขียนและส่งเรื่องมาตีพิมพ์ในหนังสือ "บางกอกรีคอเดอร์" คงจะมีน้อยคน ที่พอทราบได้ก็คือ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ และเมื่อท่านส่งหนังสือสวดมนต์ไปจ้างพิมพ์แต่ผู้พิมพ์ไม่ยอมรับพิมพ์ ท่านจึงคิดสร้างแท่นพิมพ์หินขึ้นดำเนินการเสียเอง

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ หนังสือพิมพ์ฉบับแรกของคนไทยจึงถือกำเนิด คือหนังสือพิมพ์ "ดรุโณวาท" พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ เป็นองค์บรรณาธิการ ขณะนั้น พระองค์มีพระชนมายุเพียง ๑๘พรรษาเท่านั้น ผู้ร่วมงานกับพระองค์ท่าน มีเจ้านายรุ่นเดียวกันหลายพระองค์และขุนนางที่ร่วมใจกันแต่เราไม่ทราบนาม หนังสือพิมพ์ "ดรุโณวาท" (พ.ศ. ๒๔๑๗) จัดออกได้ปีเดียวก็เลิกกิจการ มีหนังสือพิมพ์ชื่อใหม่ออกรับช่วงคือ หนังสือพิมพ์ "Court" (พ.ศ.๒๔๑๘) แล้วต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น "ข่าวราชการ" องค์บรรณาธิการคราวนี้คือ สมเด็จเจ้าฟ้าชาย ภาณุรังษีสว่างวงศ์ พระชนมายุเพียง ๑๖ พรรษา ผู้ร่วมงานกับพระองค์ท่านคือเจ้าพี่เจ้าน้องอีก ๑๐ องค์ ทรงพระชนม์ระหว่าง ๑๔ ถึง ๒๐ พรรษา ดังภาพและรายละเอียดมีประกอบอยู่ในหนังสือนี้แล้ว การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงพระชนม์เพียง ๒๑ พรรษา (พ.ศ. ๒๔๑๗) ทรงเริ่มปฏิวัติการปกครองของประเทศประดุจพลิกแผ่นดินเมื่อครั้งนั้น พระเจ้าน้องยาเธอทั้ง ๑๑ พระองค์ ก็ทรงเริ่มฝึกงานเพื่อเป็นกำลังอย่างสำคัญต่อไปดังผู้อ่านจะได้ทราบจากหนังสือพิมพ์ทั้ง ๒ ฉบับ ในหนังสือนี้แล้ว

หนังสือพิมพ์ฉบับสุดท้ายที่นำมากล่าวณ ที่นี้ คือหนังสือพิมพ์ชื่อ "จดหมายเหตุสยามไสมย" (พ.ศ. ๒๔๒๕-๒๔๒๙) หมอสมิธเป็นเจ้าของและบรรณาธิการ อันที่จริงหมอสมิธจัดออกหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษแต่ต้นรัชกาลที่ ๕ สองฉบับ คือ ตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ฉบับหนึ่งเป็นรายสัปดาห์ Siam Weekly Advertiser มีอายุถึง ๑๗ ปี จึงเลิกกิจการ อีกฉบับหนึ่งเป็นรายสามเดือนชื่อ Siam Repository ออกเพียง ๖ ปี (๑๘๖๙-๑๘๗๔) ก็เลิกเช่นกัน หนังสือทั้ง ๒ ฉบับนี้ออกเป็นภาษาอังกฤษ ผู้เขียนจึงไม่กล่าวถึงจะกล่าวแต่หนังสือพิมพ์ฉบับภาษาไทย ดังปรากฏในหนังสือนี้ ผู้อ่านจะพิจารณาได้ว่าหมอสมิธเขียนภาษาไทยเช่นคนไทยทีเดียว ทั้งนี้คงเป็นเพราะในขณะนั้น (พ.ศ. ๒๔๒๕)

ท่านเข้ามามีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงเทพพระมหานครร่วม ๕๐ ปีแล้ว บทนำของท่านในชื่อ "วิบากทุกข์" เป็นเรื่องแสดงภาวะ ความเป็นอยู่ของราษฎรไทยในสมัยนั้น มีความสำคัญและสำนวนน่าอ่านทีเดียว

ในการเสนอหนังสือ 'ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ ในประเทศไทย' มาเป็นส่วนชำร่วยในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงบุณยมานพพาณิชย์ (อรุณ บุณยมานพ) ครั้งนี้ บริษัท ไทยพาณิชยการจำกัด เป็นผู้รับออกค่าใช้จ่ายในการ พิมพ์และการ ทำบล๊อกหมดทั้งสิ้น ผู้เขียนเพียงแต่ใช้เวลาไม่มากนักมาจัดทำ โดยรวมเรื่องที่เคยเขียนและตีพิมพ์แล้วมาปรับปรุงให้รัดกุมยิ่งขึ้น ผู้เขียนรู้จักและคุ้นเคยกับ หลวงบุณยมานพ เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๘๔ ขณะที่เข้ารับราชการในกระทรวงเดียวกับท่าน แต่ก่อนหน้านั้นก็เคยได้รับความบันเทิงใจจากบทประพันธ์ของท่าน เช่น "อติรูป" เป็นต้น คุณหลวงบุณยมานพ ท่านเป็นกวี เป็นผู้สร้างสิ่งงดงามจากตัวหนังสือ หนังสือร้อยแก้วและร้อยกรองของท่านคงจะนำ ความ ปรีดาผา สุก มาสู่ ผู้อ่าน ต่อ ไปอีกนาน ในวาระนี้ ผู้เขียนขอแสดงความปรารถนาให้วิญญาณของ ท่านอันก่อ แต่สิ่งงดงามในโลก แห่งอักษรไปสู่สุคติใน สัมปรายาภพด้วยเทอญ.

ขจร สุขพานิช

๑๐ เย็นอากาศ ซอย ๓. พระนคร *๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๘*

กำเนิดแท่นพิมพ์ และ ตัวพิมพ์ภาษาไทย

หนังสือพิมพ์จะอุบัติขึ้นได้ ก็ต้องมีแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์พร้อมอยู่แล้ว แต่แท่นพิมพ์และตัวพิมพ์เป็นเรื่องของชาวต่างชาติ นำเข้ามาในรัชกาลที่ ๓ แห่งยุครัตนโกสินทร์ นี่เป็นความเชื่อถือของคนส่วนมาก แต่ก็ยังมีความเห็นปลีกย่อยซึ่งควรนำมากล่าวเสียด้วยเพื่อให้เรื่องราวบริบูรณ์ คือความเห็นที่ว่าการพิมพ์หนังสือมีครั้งแรกในประเทศไทยในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน กรุงธนบุรี การกล่าวเช่นนี้สำคัญที่ท่านใช้คำว่า "การพิมพ์หนังสือ" ท่านมิได้กล่าวถึง "ตัวพิมพ์" ซึ่งเป็นของเกิดขึ้นทีหลัง แต่อย่างไรก็ดีเราควรมาพิจารณาความเชื่อถือนี้ให้กระจ่างแจ้งเสียก่อน จากหลักฐานที่มีอยู่

การอุบัติของแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยมีผู้กล่าวไว้เป็น ๓ ประการ ประการแรกว่าชาวฝรั่งเศสเป็นผู้ทำการพิมพ์หนังสือก่อนผู้อื่นในประเทศไทย และท่านได้นำบล๊อคภาพหน้าปกของหนังสือครั้งนั้นมาลงไว้ให้ด้วย(หนังสือดรุณศึกษาเล่ม ๕ ของโรงเรียนอัสสัมชัญเรื่อง "การพิมพ์หนังสือในประเทศสยาม" ผู้กล่าวคือ ฟ. ฮีแลร์) ท่านจึงยืนยันว่าการพิมพ์หนังสือใน ประเทศไทย เริ่มขึ้นแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน กรุงธนบุรี และศักราชที่ท่านอ้างถึง คือ ค.ศ. ๑๗๙๖ การที่ท่านอ้างศักราช ค.ศ. ๑๗๙๖ ว่าเป็นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน ฯ นี้ผิดแน่ เพราะรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ เริ่มแต่ ค.ศ. ๑๗๘๒ แล้ว แต่นี่เป็นข้อผิดไม่สำคัญนัก ความสำคัญอยู่ที่ว่า ถ้าการพิมพ์หนังสือเริ่มมีแล้วแต่ ค.ศ. ๑๗๙๖ การพิมพ์ดังว่าเขาใช้ตัวพิมพ์ดังปัจจุบันเรียงข้อความ หรือเขาใช้การแกะเป็นตัวหนังสือจากบล๊อคไม้ ใช้พิมพ์เป็นหน้า ๆ บล๊อคละหน้า ไม่ใช่เรียงเป็นข้อความจากตัวพิมพ์เป็นตัว ๆ ผู้เขียนได้พิจารณาคำกล่าวนี้มาหลายปีแล้ว มีความเห็นว่าในรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ค.ศ. ๑๗๙๖) คงมีการพิมพ์หนังสือในประเทศไทยแล้วในเขตวัดซังตากรูซดัง ฟ. ฮีแลร์ กล่าว แต่เป็นการพิมพ์เผยแพร่ใน วงแคบ และใช้ วิธีแกะเป็น ตัวพิมพ์จากบล๊อคไม้ หรือที่เรียกว่าXylo-graph ยังไม่มีแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ใช้ในรัชกาลนั้น ดังนั้นคำกล่าวของ ฟ. ฮีแลร์ [๑] จึงสมจริงเพียงเท่าที่กล่าวมานี้เท่านั้น

คำกล่าวประการที่ ๒ ว่าชาวอังกฤษคือ ร.อ.โลว์[๒] (Captain Low) ผู้เรียนรู้ภาษาไทยทั้งในการพูดการเขียนแต่รัชกาลที่ ๒ ได้แต่งตำราไวยากรณ์ไทยขึ้นเล่มหนึ่งเพื่อ

ให้ชาวอังกฤษใช้ร่ำเรียนภาษาไทย และยังได้สั่งให้หล่อคำภาษาไทยเป็นตัวพิมพ์ที่นครกัลกัตตา (และพิมพ์ตำราไวยากรณ์เล่มนั้น) ต่อมาท่านได้นำแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ไทยนั้นมายังเมืองสิงคโปร์ ซึ่งในที่สุดพวกนักบวชอเมริกันได้ซื้อแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์นั้นนำเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ใน ค.ศ. ๑๘๓๖ คำกล่าวดังว่า สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวในที่ประชุมสโมสรโรตารี่ บริติชคลับ เมื่อ ค.ศ. ๑๙๒๕ แต่ท่านมิได้แสดงหลักฐานไว้ให้แต่ประการใด จึงต่อมาอีกไม่กี่ปี ศาสตราจารย์ยอช เซเดส ได้ยืนยันความเห็นนี้ และได้ชี้ให้เห็นถึงหลักฐานคือ ตำราไวยากรณ์ภาษาไทย ของ ร.อ. โลว์ ซึ่งมีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติเล่มหนึ่ง (คำกล่าวของ ยอช เซเดส ปรากฏในหนังสือ "ตำนานอักษรไทย")

ตำราไวยากรณ์ภาษาไทยของ ร.อ. โลว์[๓] ปัจจุบันยังปรากฏอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ใครผู้สนใจไปขอดูได้ เป็นหนังสือปกแข็งขนาดใหญ่กว่า ๘ หน้ายกเล็กน้อย แบ่งข้อความออกเป็น ๓ ภาค ภาคแรกหลังคำอุทิศเป็นคำนำจากหน้า ๔ ถึงหน้า ๒๐ ภาค ๒ เป็นหลักไวยากรณ์ไทยหน้า ๑ ถึง ๗๒ และภาค ๓ เป็นภาคผนวกหน้า ๘๓–๘๘ หนังสือเล่มนี้ (ซึ่งคงเป็นหนังสือไทยฉบับแรกที่ตีพิมพ์ขึ้นเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน) จึงมีจำนวนหน้าทั้งหมด ๑๐๒ หน้าด้วยกันแต่จำนวนหน้าดังว่าเป็นข้อความภาษา อังกฤษ เสียส่วนใหญ่กว่า ๘๐ เปอร์เซ็นต์ ส่วนภาษาไทยซึ่งใช้ตัวพิมพ์เรียงไว้ปรากฏมีเป็นส่วนน้อย (ในท้ายคำนำ ร.อ. โลว์ ระบุว่าต้นร่างหนังสือเล่มนี้ท่านเขียนเสร็จและส่งให้ Asiatic Society of Calcutta แต่ ค.ศ. ๑๘๒๒ แต่เพิ่งจะมาตีพิมพ์ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๘)

แต่เราจะใช้ตำราไวยากรณ์เล่มนี้ เป็นหลักฐานว่า "ร.อ. โลว์ สั่งให้หล่อคำภาษาไทยเป็นตัวพิมพ์" กระนั้นหรือ? เพราะในหน้าแรกของหนังสือนี้ ปรากฏข้อความตอนล่างสุดว่า 'Calcutta Printed at the Baptist Mission Press... ๑๘๒๘" คือตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์ของคณะแพร่ศาสนาแบปติสต์ นครกัลกัตตา...ค.ศ. ๑๘๒๘ จากหลักฐานเท่าที่เห็น เราเพียงแต่ทำความเข้าใจได้ว่าตำราไวยากรณ์เล่มนี้ ร.อ. โลว์ เป็นผู้แต่งจริงแต่ผู้พิมพ์คือโรง–พิมพ์ของคณะแพร่ศาสนาแบปติสต์ อีกประการหนึ่งข้อความที่ว่า "ท่าน (ร.อ. โลว์) ได้นำแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ไทยนั้นมายังเมืองสิงคโปร์" ก็ไม่ปรากฏหลักฐาน การที่แท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยจากนครกัลกัตตา (ซึ่งเป็นของคณะแบปติสต์ไม่ใช่ของรัฐบาลอังกฤษ) จะมาสู่เมืองสิงค–โปร์ได้อย่างไร หลักฐานยังขาดตอนอยู่ ส่วนเหตุการณ์ต่อมาคือพวกหมอสอน ศาสนา อเมริกัน มาซื้อแท่นพิมพ์ และตัวพิมพ์เหล่านี้นำเข้ามากรุงเทพ ฯ เราพอเชื่อถือได้จากเรื่องราวที่จะได้กล่าวต่อไป

คำกล่าวประการที่ ๓ ว่าหญิงอเมริกันชื่อนาง Ann Hazeltine Judson[๔] ได้เรียนรู้ภาษาไทย (จากเชลยไทยในประเทศพม่า) มาประมาณปีครึ่ง และด้วยความช่วยเหลือแนะนำของครูภาษาไทย นางได้แปลพระคัมภีร์จากภาษาพม่าเป็นภาษาไทย. . .และได้ส่งคำแปลนี้ไปตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์เมือง Serampore (นครกัลกัตตา) เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๙ ผู้กล่าวคือแหม่ม G.B. McFarland

คำกล่าวเช่นนี้มิได้อ้างเรื่องตัวพิมพ์ภาษาไทยว่า ชาวอเมริกันเป็นผู้ทำขึ้น ผู้อ้าง อ้างแต่เพียงว่านาง Judson เป็นผู้แต่งหนังสือภาษาไทย และส่งไปตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ นครกัลกัตตา แต่ ค.ศ. ๑๘๑๙ คือก่อนตำราไวยากรณ์ไทยของ ร.อ. โลว์ ๙ ปี

ในการสืบสวนหาต้นตอของตัวพิมพ์ ภาษาไทย ซึ่งมีผู้อ้างไว้ต่างกันเช่นนี้ เราพอจะสรุปความสำคัญเป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้คือ ๑. คนฝรั่ง (จะเป็นฝรั่งเศส อังกฤษ อเมริกัน)เรียนรู้ภาษาไทย และแต่งหนังสือไทยมาแล้ว มีปรากฏเป็น

หลักฐานอยู่เช่นนาง Judson และ ร.อ. โลว์ ในรัชกาลที่ ๒ สังฆราชกาโนต์ (Garnault) ในรัชกาลที่ ๑ และแม้แต่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ก็มี คือ สังฆราช Metallopolis โดยให้ชื่อเรื่องว่า The Bishop's-Arguments เป็นการโต้ทางธรรม ระหว่างสังฆราชฝรั่งเศสและพระสังฆราชไทย (จาก Ca alogue หมายเลข ๒๖๑ ในหอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส) แต่เมื่อท่านเหล่านี้เขียนขึ้นแล้วก็ปรากฏเป็นฉบับตัวเขียน หรือ อย่างดีก็เป็นการ แกะเป็นตัวหนังสืออย่างทำเป็นบล๊อค ยังไม่ปรากฏเป็นตัวพิมพ์ดังปัจจุบันสักฉบับเดียว การหล่อเป็นตัวพิมพ์ประกอบด้วยแท่นและหมึกพิมพ์อันเป็นอุปกรณ์สมัยใหม่ของการ พิมพ์หนังสือเป็นเทคนิคอีกเรื่องหนึ่งซึ่งจำต้องเรียนรู้ฝึกฝนเป็น พิเศษใน วิทยาการ สมัยใหม่

๒. โรงพิมพ์ ของ คณะแบปติสต์ เมือง เซรัม โปร์ นครกัลกัตตา ซึ่งทั้งนางยัดสันและ ร.อ. โลว์ ส่งหนังสือไปตีพิมพ์เป็นเล่ม จะต้องมีความสำคัญเป็นอันมากเพราะตัวพิมพ์ภาษาไทยที่นี่ ต่อมามีผู้ซื้อหรือมีการส่งไปเมืองสิงคโปร์จึงได้มีผู้นำเข้ามายังกรุงเทพพระมหานคร ฯ ถ้าเราทราบรายละเอียดเกี่ยวกับโรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ นครกัลกัตตาบ้าง เราก็จะได้ความกระจ่างยิ่งขึ้น

เท่าที่ผู้เขียนกล่าวมานี้เป็น ความเชื่อและความ เข้าใจของผู้เขียนหลายปีมาแล้วว่า ตามหลักฐานเท่าที่ได้ตรวจสอบโรงพิมพ์ของคณะสอนศาสนา แบปติสต์นครกัลกัตตาเป็นกุญแจที่จะไขความ ให้กระจ่างในเรื่อง ตัวพิมพ์ภาษาไทย และจะต้อง เกี่ยวโยง กับหมอสอน ศาสนา อเมริกัน ชื่อ Reverend Adoniram และนาง Anne หรือ Nancy Judson ซึ่งเข้าไปทำการสอนศาสนาในประเทศพม่าในรัชกาลที่ ๒ จึงเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ เมื่อผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าไปพำนักยังเมืองย่างกุ้งอยู่ชั่วระยะหนึ่ง จึงได้ถือโอกาสไปสืบเรื่องราวจากคณะแบปติสต์ ในเมืองนั้น และได้ซื้อหนังสือติดมือมาเล่มหนึ่ง เป็นชีวประวัติของหมอสอนศาสนาคู่นี้ชื่อ To the Golden Shore[๕] ตีพิมพ์ที่สหรัฐ ค.ศ. ๑๙๕๖ ข้อความเกี่ยวกับนาง Anne Judson ผู้เรียนรู้และแต่งหนังสือภาษาไทยขึ้นในครั้งนั้น (พ.ศ. ๒๓๖๐) จึงกระจ่างขึ้นและข้อความที่สำคัญยิ่งคือเกี่ยวกับหมอสอนศาสนาอีก ผู้หนึ่งซึ่งเป็นช่างพิมพ์คือ George H. Hough ผู้ซึ่งหล่อตัวพิมพ์ภาษาไทยพร้อมทั้งเรียงและตีพิมพ์เป็นหนังสือไทยขึ้น ณ โรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ เมืองย่างกุ้ง กิจกรรม ของนาง Judson และกิจกรรมของนาย Hough เกี่ยวพันกันและต้องอาศัยซึ่งกันและกัน คือคนหนึ่งเป็นผู้เขียนหนังสือไทยอีกคนหนึ่งเป็นผู้หล่อและตีพิมพ์หนังสือไทย กิจกรรมของท่านทั้งสองจึงควรนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ให้ละเอียดสักหน่อย

นายและนางยัดสันเข้าไปพำนักอยู่ ณ เมืองย่างกุ้งประเทศพม่าเมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๓ จึงเป็นหญิงชายอเมริกันคู่แรกที่เข้าไปประกอบกิจกรรมทางศาสนา ณ ประเทศนั้น เมื่อเข้าไปพำนักอยู่ ณ เมืองย่างกุ้งได้ไม่กี่วัน หมอและนางยัดสันก็เริ่มเรียนภาษาพม่า ทั้งภาษาพูด ภาษาเขียน ขณะนั้นยังเป็นรัชกาลพระเจ้าปะดุงหรือ Bodawpaya ครองเมืองหลวงอยู่ ณ กรุงอังวะ ส่วนที่เมืองย่างกุ้งมีเทศาหรือผู้สำเร็จราชการปกครองต่างพระเนตรพระกรรณ "หมอ" ยัดสันเห็นว่าภาษาพม่าใช้ภาษาบาลีเป็นรากฐาน มากอยู่จึงเริ่มเรียนภาษาบาลีควบไปด้วย ส่วนนางยัดสันถนัดภาษาพูดและพูดพม่าได้รวดเร็วดีกว่าสามีของนาง ในไม่ช้านางก็เปิดโรงเรียนขึ้นณบ้านพักสอนเด็กหญิงพม่าให้รู้จักอ่านเขียน สองสามีภรรยาต่างก็ช่วยกันแปลพระคัมภีร์เป็นภาษาพม่าจึงเกิดความจำเป็นที่จะต้องพิมพ์คำสอนออกแจกจ่าย ขณะนั้นทางสำนักงานใหญ่คณะ แบปติสต์ที่ สหรัฐรับผู้สมัครใหม่ เข้ามาผู้หนึ่งชื่อ George H. Hough มีความรู้พิเศษเป็น Printer คือ

ช่างพิมพ์ คณะจึงส่งช่างพิมพ์ Hough ให้มาทำงานสมทบที่เมืองย่างกุ้ง Hough และ ภรรยามาถึง เมืองย่างกุ้งใน ค.ศ. ๑๘๑๖ พร้อมทั้งแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาอังกฤษ หมอยัดสันจึงเขียนแบบภาษาพม่าให้หล่อเป็นตัวพิมพ์ และนางยัดสันก็เขียนภาษาไทยให้ Hough หล่อด้วยเช่นกัน ตัวพิมพ์ภาษาพม่า และภาษาไทยจึงถือกำเนิดไล่เลี่ยกันณเมืองย่างกุ้งในครั้งนั้น

เกี่ยวกับนางยัดสันจะเรียนรู้ภาษาไทย นางได้บันทึกไว้ว่า "ในยามว่างนางได้ใช้เวลา เรียนภาษาไทย และได้ใช้เวลาเช่นนี้มาปีกว่าแล้ว นางจึงแปลคำสอนของสามีและพระคัมภีร์แมทธิวเป็นภาษาไทย เพื่อความบันเทิงใจของนางเองนางได้แปลหนังสือไทยเรื่องหนึ่งเป็นภาษา อังกฤษคือเรื่องการกำเนิดในปางก่อนของพระ (พุทธเจ้า) ในศาสนาของไทยในชาติของช้างมหึมา" (เข้าใจว่าคือชาดกเรื่องพระฉัตรทันต์) หนังสือเล่มนี้ กล่าวข้อความเกี่ยว กับการเรียนภาษา ไทยและการแต่งหนังสือ ไทยของนางเพียงเท่านี้ จะเป็น เพราะ ผู้แต่ง (คือ Courtney Anderson) จะไม่เล็งเห็นความสำคัญของเรื่องนี้กระ มังแต่นางยัดสันเอง เคยเขียนชีว ประวัติของ นางและของสามีไว้อีก ๒ เล่ม ตีพิมพ์แต่ ค.ศ. ๑๘๒๓ คือเรื่อง An Account of the American Baptist Mission to the Burman Empire....London 1823 และเรื่อง A Particular Relation of the American Baptist Mission of the Burman Empire,Washington 1823. (หนังสือทั้ง ๒ เล่มนี้ผู้เขียนยังไม่มีโอกาสได้ตรวจดูเพราะหาไม่ได้ในเมืองไทย นักศึกษาผู้ใดที่สนใจ และมีโอกาสควรขอตรวจดูได้ที่ British Musuem กรุงลอนดอน และที่ Congress Library กรุงวอชิงตัน)

การที่นาง ยัดสันจะเรียนรู้ภาษา ไทยในประเทศ พม่าและยังพิมพ์หนังสือไทยออกแจกจ่ายด้วยใน ค.ศ. ๑๘๑๙ เป็นเรื่องที่ยังขาดตอน ความไม่กระจ่าง ว่านางจะแจกหนังสือไทยให้ใครในประเทศพม่า หนังสือชีวประวัติของหมอยัดสัน (เล่มที่กล่าวถึง) ไม่ให้ความกระจ่างแก่เราเลย ส่วนเรื่องราวที่แหม่ม G. B. McFarland เขียนไว้ก็กล่าวแต่เพียงว่าในเมืองย่างกุ้งเวลา นั้นมีเชลยไทย เป็นจำนวนมากอยู่กันเป็นหมู่บ้าน เชลยไทยเหล่านี้เราพอวาดภาพเติมความให้กระจ่างได้ว่าคงเป็นเชลยไทยที่ถูกกวาดต้อนไป เมื่อห้าสิบปีก่อนตอนกรุงศรีอยุธยาเสียแก่ทัพพม่า ในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยามรินทร์ (ค.ศ.๑๗๖๗)เชลยที่ถูกกวาดต้อนไปครั้งนั้นในหนังสือ "ไทยรบพม่า" (๖) ระบุว่ามีจำนวนราวสามหมื่นคน เชลยจำนวนมากนี้เข้าใจว่าทาง กรุงอังวะคงกวาด ต้อนไปไว้หลายหัวเมืองให้แยกกัน อยู่ทำนองเดียวกับที่ ไทยกวาดต้อนเชลยจากเชียงแสน ในรัชกาลที่ ๑ ไปไว้หลายหัวเมืองเช่นเดียวกัน เฉพาะพวกที่ให้ตั้งบ้านเรือน อยู่ที่เมืองย่างกุ้งคงมีจำนวนเป็นร้อยเป็นพัน แต่เมื่อกาลเวลาล่วงมาตั้ง๕๐ปี เชลยรุ่นนั้นคงล้มหายตายจากไป คนไทยส่วนใหญ่ที่แหม่มยัดสันพบปะคงเป็นรุ่น ลูกหลานจำนวนจะ เท่าไรเราไม่มีทาง ทราบแต่ก็พอเดาได้ว่าคงเป็นจำนวนพัน ลูกหลานเชลยพวกนี้เองที่แหม่มยัดสัน ได้ทำการวิสาสะ นางจึงเริ่มเรียนภาษาไทยคิดพิมพ์หนังสือไทยออกแจกจ่ายจน เป็นมูลเหตุให้แท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยอุบัติขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๑๙ นั้น

เกี่ยวกับเรื่องเชลยไทยในประเทศพม่า ผู้เขียนพบเอกสารภาษาไทยอยู่เรื่องหนึ่งต้นฉบับเป็นสมุดข่อยจำนวน๕ เล่ม สมุดไทย (เล่ม ๑–๒–๔ อยู่ใน British Musuem และเล่ม ๓ และ ๕ อยู่ในห้องสมุดของ Royal Asiatic Society กรุงลอนดอน)เป็นกลอนสวดเรื่องสังขศิลปไชย(๗) เชลยไทยที่เมืองหงสาชื่อ "ตาคงยายมูน" เป็นผู้ "สร้าง" ใน ค.ศ. ๑๘๐๑ . . . ปีที่ตาคง "สร้าง" เรื่องสังขศิลปไชยขึ้นแสดงว่า พวกเชลยไทยได้ไปตั้งรกรากอยู่ที่นั่นราว๓๐ปี แล้วถัดมาอีก ๒๐ ปีจึงถึงสมัยแหม่มยัดสันและเป็นสมัยพวกลูกหลานของ "ตาคงยายมูน" และเชลยอื่น ๆ ด้วย (เรื่อง

สังขศิลปไชยของตาคงยายมูนปัจจุบันอยู่ ในหอสมุดแห่งชาติ ยังไม่ได้ตีพิมพ์ และตามความเห็นของมหาหรีด เรื่องฤทธิ์ บีนฉบับที่สมบูรณ์กว่าฉบับที่เรามีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ)

ส่วนช่างพิมพ์ Hough เมื่อได้เข้าไปพำนักใน เมืองย่างกุ้งเมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๖ นั้นก็ได้เป็นกำลังสำคัญในการ พิมพ์หนังสือภาษาพม่า และภาษาไทย แต่ต่อมาในค.ศ. ๑๘๑๙ ประมาณเดือนพฤศจิกายนเนื่องจากทางกรุงอังวะ–ผลัดแผ่นดิน เป็นพระเจ้า Bayigdaw (จักกายแมง) สถานการณ์ตอนหัวเลี้ยวหัวต่อชักคับขัน ช่างพิมพ์ Hough และครอบครัว จึงตัดสินใจกลับกรุงกัลกัตตา[๘]และได้นำแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาต่าง ๆ ไปด้วย (คือมีตัวพิมพ์ภาษากะเหรี่ยงและภาษามอญด้วย) Hough อยู่ที่เมืองย่างกุ้งครั้งแรก ราว ๓ ปี ต่อมาใน ค.ศ. ๑๘๒๒ Hough และครอบครัวก็พากันกลับมาย่างกุ้งอีก[๙]แต่ครั้งนี้แท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ท่านจะนำมาด้วยหรือไม่ไม่กล่าวชัด ช่างพิมพ์ Hough อยู่ในเมืองย่างกุ้งครั้งที่สองนี้จน ค.ศ. ๑๘๒๔ จึงเมื่อเกิดสงครามในปีนั้นระหว่างอังกฤษกับพม่า เขาถูกคุมขังและเกือบจะถูกประหารอยู่แล้ว พอดีอังกฤษตีได้เมืองย่างกุ้ง Hough ถึงมีชีวิตรอดและรีบพาครอบครัวกลับกรุงกัลกัตตา ประจำทำงานอยู่ ณ โรงพิมพ์นั้นอีกนาน เมื่อ Rev. Judson ผ่านมาเมืองกัลกัตตาตอนปลายชีวิตใน ค.ศ. ๑๘๔๙ Houghได้ลาออกจากคณะแบปติสต์และ เข้าทำ งาน ใน ราช การอังกฤษมีหน้าที่ดูแลโรงเรียนในปกครองของรัฐบาล และมีโอกาสได้ต้อนรับ Rev. Judson ในครั้งนั้นตามควร ส่วนนาง Anne Judson ถึงแก่กรรมเสียก่อนที่เมือง Amherst ค.ศ. ๑๙๒๖ เมื่อเสร็จศึกอังกฤษ–พม่า ครั้งที่ ๑ ผลงานของท่านทั้งสองนี้ได้วางรากฐานตัวพิมพ์ภาษาไทย และ การ พิมพ์หนังสือไทยขึ้น ที่ โรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ แต่ พ.ศ. ๒๓๖๐ ณ เมืองย่างกุ้งและนครกัลกัตตา

มาถึงตอนนี้ผู้เขียน ขอ ทำ คำชี้แจงเรื่อง คณะของพวกมิชชั่นนารีในนิกาย ของ ศาสนา โปร เตสตันต์ เสีย ด้วย เพราะเรื่องคณะเป็นเรื่องสำคัญเกี่ยวกับสิทธิในตัวพิมพ์ภาษาไทยทั้งที่นครกัลกัตตา ที่เมืองสิงคโปร์และกรุงเทพ ฯ เมื่อหมอยัดสันและภรรยาเดินทางมาจากสหรัฐ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๒ ท่านมีสังกัด อยู่ ใน นิ กาย American Board of Commissioners for Foreign Missions หรือจะเรียกแต่โดยย่อว่านิกาย A.B.C.F.M. แต่เมื่อท่านเดินทางมาถึงนครกัล–กัตตาท่านเกิดเลื่อมใสในเหตุผลของนิกายแบปติสต์ ท่านและภรรยาจึงแสดงตัวเข้านับถือและขอสังกัดอยู่ในคณะแบปติสต์ เมื่อท่านเดินทางเข้ามาพำนัก ณเมืองย่างกุ้งกิจกรรมทางศาสนาของท่าน จึง อยู่ใน สังกัดของคณแบปติสต์ และด้วยเหตุนี้ ทางสหรัฐจึงเกิดการก่อตั้งสำนักงานของคณะแบปติสต์ขึ้นใน ค.ศ. ๑๘๑๔ และในปีนั้น ทางสำนักงานใหญ่จึงรับช่างพิมพ์ George H. Hough เข้าสังกัดในคณะและส่งมาสมทบในกิจการเผยแพร่ศาสนา ณเมืองย่างกุ้ง งานก่อตั้งโรงพิมพ์และการหล่อตัวพิมพ์ในภาษา พม่า ไทย กะเหรี่ยง มอญ ฯลฯ จึงก่อรูปขึ้นโดยสองครอบครัวนี้ ในคณะแบปติสต์เป็นกำลังสำคัญ ซึ่งในที่สุดจึงมีรกรากมั่นคง ณ เมืองเซรัมโปร์ นครกัลกัตตา หลักฐานที่หาได้มีเช่นนี้ดังนั้น ข้ออ้างที่ว่า "ร.อ.โลว์....ได้สั่งให้หล่อคำภาษาไทยเป็นตัวพิมพ์ที่นครกัลกัตตา...." จึงขัดกัน

ในการสืบสาวเรื่องราวต่อมาว่า ตัวพิมพ์ภาษาไทยของโรงพิมพ์คณะแบปติสต์ นครกัลกัตตาจะถูกส่งมายังเมืองสิงคโปร์อย่างไร เมื่อใด เราหาหลักฐานได้บ้าง แต่ไม่สม–บูรณ์นัก คือเมืองสิงคโปร์เมื่อรัฐบาลอังกฤษสถาปนาเป็นเมืองใหม่ขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๑ มี พวก มิช ชั่น นารี คณะ London Missionary Society สองท่านคือ Robert Burn [๑๐]และThomson ประกอบกิจกรรมเผยแพร่ศาสนาคริสต์

อยู่เฉพาะ Robert Burn ท่านเป็นผู้ใฝ่ใจศึกษาภาษาต่าง ๆ ทางภาคนี้รวมทั้งภาษาไทยด้วย จึงได้สั่งซื้อ "ตัวพิมพ์ภาษาไทย" ร่วมกับ Thomson จากโรงพิมพ์คณะแบปติสต์ นครกัลกัตตา มาก่อตั้งโรงพิมพ์ภาษาต่าง ๆ ขึ้นที่เมืองสิงคโปร์ เมื่อ Robert Burn ถึงแก่กรรมตอนปลายค.ศ.๑๘๓๒ โรงพิมพ์นี้จึงขายแท่นพิมพ์และ "ตัวพิมพ์ภาษาไทย" ให้แก่พวกมิชชั่นนารีนิกาย A.B.C.F.M. เมื่อหมอแบรดเลย์มาถึงเมืองสิงคโปร์ใน ค.ศ. ๑๙๓๕ คณะ A.B.C.F.M. จึงได้มอบแท่นพิมพ์และ "ตัวพิมพ์ภาษาไทย" ดังกล่าวให้แก่หมอแบรดเลย์ หมอแบรดเลย์จึงนำเข้ามากรุงเทพ ฯ นี่เป็นเรื่องราวแสดงว่า ตัวพิมพ์ภาษาไทยที่นครกัลกัตตา ถูกส่งมายังเมืองสิงคโปร์ได้อย่างไร และหมอแบรดเลย์ซึ่งอยู่ในนิกาย A.B.C.F.M. นำเข้ามากรุงเทพฯอย่างไร

ในหนังสือ Thailand Yearbook ของสำนักนายกรัฐมนตรีในหน้า ๔๐๙ ภาค The mass media ยังมีการกล่าวถึงร้อยเอกโลว์ว่าเป็นผู้ประดิษฐ์ตัว พิมพ์ภาษา ไทย และ Reverend Rob nson เป็นผู้ซื้อตัวพิมพ์นี้จากร้อยเอกโลว์ที่เมืองสิงคโปร์และนำมาใช้ตีพิมพ์ หนังสือ ไทยเป็นครั้งแรกในกรุงเทพฯ โดยเรียกว่า "โรงพิมพ์ Robinson" ผู้เขียนไม่ทราบว่าท่านผู้ใดเป็นผู้เขียนข้อความเช่นนี้ แต่อย่างก็ดี ใครที่เขียนข้อความดังนี้ ไม่ได้ตรวจสอบหลักฐานให้ถ่องแท้เสียก่อน เห็นหนังสือบางเล่ม (เช่นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๒) และการตีความหมายของผู้เขียนบางคน(เช่นผู้แต่งหนังสือเรื่อง 'สิ่งแรกในประเทศไทย') ก็ลงความเห็นคล้อยตาม โดยไม่ทดสอบไปถึงแก่น เรื่องตัวพิมพ์ภาษาไทยเป็นเรื่องสลับซับซ้อน กว่าจะรู้ถึงแก่นจำต้องสงบจิตใจตรวจสอบหาหลักฐานอย่างใจเย็น ถึงจะเสียเวลามากหน่อย แต่เราก็ควรพยายามเพื่อให้ได้ความจริง และให้ความเป็นธรรมแก่ผู้ก่อกำเนิดสาธารณะประโยชน์อันยิ่งใหญ่นี้

อันที่จริงเมื่อถึงเรื่องราวของหมอ แบรดเลย์ ในปี ค.ศ. ๑๘๓๕ เป็นต้นมา เรามีหนังสือที่ใช้เป็นหลักฐานได้แน่นอนรัดกุมคือ Journal หรือ สมุด บันทึก เรื่อง ราว ของหมอแบรดเลย์เอง หมอแบรดเลย์จดบันทึกเรื่องราวไว้ตลอดระยะเวลา ๔๓ ปี คือตั้งแต่ปี ค.ศ.๑๘๓๐–๑๘๗๓ เป็นสมุดบันทึกจำนวน ๒๕ เล่ม มีข้อความประมาณ ๑๒,๕๐๐ หน้า (เป็นสมบัติของหอสมุด Oberlin College สหรัฐ) บันทึกประจำวันนี้ปัจจุบันศาสตราจารย์ วิลเลี่ยม แบรดเลย์ เหลนของหมอแบร็ดเลย์นำเข้ามากรุงเทพฯ แล้วในรูปไมโครฟิล์ม สักวันหนึ่งเราคงมีโอกาสได้ตรวจสอบเหตุการณ์ จากสมุดบันทึกประจำวันชุดนี้ แต่ในระหว่างนี้บุตรชายผู้หนึ่งของ–หมอแบรดเลย์และสหายของตระกูลแบรดเลย์ชื่อ Reverend G.H. Feltus (11) ร่วมกันใช้เวลา ตรวจเอกสารและย่อเรื่องลงมาเพียง ๑ เล่มสมุดและตีพิมพ์เผยแพร่ใน วง แคบในสหรัฐตั้งแต่ ค.ศ.๑๙๓๖ มีจำนวนหน้าเพียง ๓๐๕ หน้า แต่จากไดอารี่ย่อเล่มนี้เราก็พอขมวดเรื่องราวเกี่ยวกับแท่น พิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยได้ดังนี้

ค.ศ. ๑๘๓๔ ๖ ธันวาคม เราขึ้นบกที่ Amherst ก่อนพระอาทิตย์ตกหนึ่งชั่วโมงหลังจากออกเดินทาง (จาก–Boston) ๑๕๗ วัน...ผู้นำของเราคือแหม่ม Wade ได้นำเราไปยังหลุมศพของนาง (แอนน์) ยัดสันและบุตรสาว มาเรีย

๑๔ ธันวาคม– (บนเรือ Cashmere) ดร.ยัดสันพาเด็กชาย George Boardman มาขึ้นเรือเพื่อให้เดินทางต่อไปสหรัฐ

ค.ศ. ๑๘๓๕ ๑๒ มกราคม– เราขนของขึ้นบกที่–เมืองสิงคโปร์เช้าวันนี้ (ท่านจะพักอยู่ที่สิงคโปร์ ๖ เดือน)

๓๐ มกราคม–ฉันเริ่มเรียนภาษาไทย ครูชื่อ สมีครูอยู่สิงคโปร์มานานแล้ว และพูดภาษาอังกฤษพอใช้ได้ภรรยาของฉันและนางดีน Dean ก็ร่วมเรียนด้วย มิชชั่นนารี J.T.

Jones สังกัดนิกายแบปติสต์ประจำกรุงเทพฯก็แวะเยี่ยมพวกเรา ท่านเดินทางมาสิงคโปร์เพื่อควบคุมการพิมพ์คำสอน (ศาสนา) ภาษาไทยและส่วนหนึ่งของพระคัมภีร์ ท่านจะอยู่สิงคโปร์และโดยสารเรือเข้ากรุงเทพฯ พร้อมพวกเราในเดือนพฤษภาคมหรือมิถุนายน (ฉันสังกัดคณะ A.B.C.F.M. ก็เพื่อจะแพร่ศาสนาในหมู่คนจีน)

๒๐ เมษายน– มิสชั่นนารี Jacob Tomlin แวะมาเยี่ยมพวกเรา ท่านเดินทางมาจากมะละกามาถึงวันนี้

๙ กรกฎาคม– บนเรือ Futtleharry ฉันและภรรยามาขึ้นเรือแต่ ๑ โมงเช้า มิชชั่นนารี Dean และบุตรน้อยก็อยู่บนเรือแล้ว กลาสีคลี่ใบเรือและถอนสมอตอน ๘ นาฬิกา

๑๘ กรกฎาคม–เรือแล่นเข้ากรุงเทพฯ ตอนสามทุ่ม มิชชั่นนารีดีนจะพักอยู่กับมิชชั่นนารี Jones ฉันและภรรยาจะพักอยู่กับมิชชั่นนารี Johnson (ที่วัดเกาะ)

๗ สิงหาคม–เริ่มเปิดสถานที่จ่ายยารักษาโรค เปิดโอกาสให้คนป่วยมารับการรักษาได้ตลอดวัน

๑๒ สิงหาคม- รักษาโรคเกือบตลอดเวลา คนป่วยโดยมากเป็นคนจีน เจ้าฟ้าเสด็จมาแวะเยี่ยมตอนเย็น

๑๕ สิงหาคม–เวลา๑๑โมงเช้า ฉันและเด็กจอห์นไปเยี่ยมคำนับหม่อมฟ้าน้อยเป็นการตอบแทน

๒๕ สิงหาคม–เจ้าฟ้าเสด็จมาทรงเยี่ยม เพื่อยืมหนังสือในวิชาคลอดบุตรของ Magriet

๓ กันยายน – เจ้าของที่ (ที่วัดเกาะ ชื่อนายกลิ่น) ซึ่งมิชชั่นนารี Robinson เป็นผู้ติดต่อเช่าที่ดิน และพวกเราได้อยู่อาศัย ได้มาแจ้งว่าพวกเราจะอยู่ที่นี่ไม่ได้ จนกว่าจะได้ฉันทะจาก (เจ้าพระยา) พระคลัง (ต่อจากนี้พวกมิชชั่นนารี ก็ต้องย้ายสถานที่อยู่อาศัยไปเช่าบ้านอยู่ชั่วคราวจากพ่อค้า Hunter ที่กุฎีจีนทางฝั่งธนบุรีจนได้ที่อยู่ถาวรจน – ตลอดรัชกาลที่ ๓ โดยขอเช่าจากเจ้าพระยา พระคลังในวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๓๖)

๑๘๓๖ – ๒๒ ตุลาคม – ได้ตกลงกับมิชชั่นนารี – Robinson ที่จะใช้เวลาทั้งวันพิมพ์คำสอนเกี่ยวกับพระบัญญัติพร้อมด้วยคำชี้แจงและเพลงประกอบ จึงปิดสถานจ่ายยารักษาโรค และไปหา Robinson แต่ Robinson แจ้งว่ายังไม่พร้อมที่จะพิมพ์ด้วยตัวพิมพ์ที่เรียงไว้หลุด ทะลักออกมาสับสนกันไปหมด มิชชั่นนารีโรบินสันยังขาดความชำนาญจึงทำการเรียงพิมพ์ไม่รัดกุม เราอยากได้ช่างพิมพ์แท้ๆ สักคนหนึ่งมาทำงานนี้

๒๖ ตุลาคม – มิชชั่นนารี Robinson เริ่มตีพิมพ์คำสอนเมื่อวานนี้ (ที่ตรอกกัปตันบุช (๑๒) ด้วยความช่วยเหลือของช่างพิมพ์ Davenport (๑๓)ฉันคาดคะเนไว้ว่าการพิมพ์หนังสือ ครั้งนี้ คงก่อให้เกิด ความตื่นเต้นสนใจเป็นอันมาก แต่ที่ไหนได้ไม่มีใครตื่นเต้นอะไรเลย (๑๔)(นี่คงเป็นมูลเหตุให้มีผู้ตีความหมายว่าโรบินสันเป็นเจ้าของโรงพิมพ์)

ฯลฯ ฯลฯ ฯฯล

การนำข้อความในสมุดบันทึกประจำวันของหมอ–แบรดเลย์มาเรียงให้เป็นลำดับดังนี้ ก็เพื่อจะได้ทราบ เรื่องราวเกี่ยวกับแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยว่าพวกมิชชั่นนารีได้นำจากสิงคโปร์เข้ามาใช้พิมพ์ในกรุงเทพฯอย่างไร แต่ข้อความที่ได้ช่างกระท่อนกระแท่นขาดตอนเป็นห้วงๆ ไม่ติดต่อกันดังแหม่ม G.B. McFarland เขียนให้ไว้ว่า " เมื่อคณะ A.B.C.F.M.ซื้อแท่นและตัวพิมพ์ภาษาไทยจากคณะLondon Missionary Society ที่เมืองสิงคโปร์แล้ว ครั้นหมอแบรดเลย์จะเดินทางเข้ามายังกรุงเทพ ฯ คณะ A.B.C.F.M. จึงได้มอบให้หมอแบรดเลย์นำมาใช้ตีพิมพ์ในกรุงเทพ ฯ แต่ค.ศ. ๑๘๓๕" หมอแบรดเลย์สังกัดอยู่ในนิกาย A.B.C.F.M. การได้รับมอบแท่นและตัวพิมพ์ดังว่าจากมิชชั่นนารี คณะ

เดียวกันจึงพึ่งได้ ส่วนมิชชั่นนารี Robinson ผู้ตีพิมพ์หนังสือไทยเป็นครั้งแรก (ในวันที่ ๒๖ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๓๖)และมิชชั่นนารี Johnson ผู้ซึ่งหมอแบรดเลย์ได้อยู่อาศัยร่วมด้วย ที่วัดเกาะก็สังกัดอยู่ในคณะ A.B.C.F.M. ด้วยเช่นกัน ท่านทั้งสองนี้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ก่อนหมอแบรดเลย์ ๑ ปี แต่หมอแบรดเลย์เป็นนายแพทย์ทำงาน จ่ายยา และรักษาโรค มีชื่อเสียงคนนับถือทั่วไปตลอดทั้งเจ้านาย ขุนนาง และราษฎรสามัญ การเจรจาขอเช่าที่จากเจ้าพระยาพระคลัง หมอแบรดเลย์ทำได้ดีกว่าผู้อื่นในคณะเดียวกัน แต่โรงพิมพ์ที่ตั้งขึ้นที่ตรอกกัปตันบุชนั้นเป็นสมบัติของคณะA.B.C.F.M. มิใช่สมบัติส่วนตัวของใคร อย่างไรก็ดีหมอแบรดเลย์มีบทบาทอยู่ในกรุงเทพฯ ต่อมาอีกกว่า ๓๐ ปี ส่วน Robinson นั้นต่อมาอีก ๑๐ ปี (ค.ศ. ๑๘๔๕) ก็กลับสหรัฐ และถึงแก่กรรมโนระหว่างเดินทางกลับบ้าน ท่านไม่มีบทบาทอันใดนอกจากเป็นผู้เรียงและพิมพ์หนังสือไทย ใน ค.ศ. ๑๘๓๖ ในขณะที่ยังไม่มีช่างพิมพ์ การที่จะขนานนามโรงพิมพ์ของคณะ A.B.C.F.M. ว่าเป็น "โรงพิมพ์ Robinson" จึงทำให้เรื่องยุ่งยากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ดี แท่นพิมพ์นี้พร้อมทั้งแท่นพิมพ์ ที่ได้เพิ่มเข้ามา ทีหลัง รวมทั้ง สังหาริมทรัพย์ อื่น ๆ เมื่อหมอแบรดเลย์ขอแยกออกจากสังกัดในคณะA.B.C.F.M. เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๐ ท่านได้รวบรวมเงินซื้อจากคณะ A.B.C.F.M. มาเป็นสิทธิของท่าน และสังกัดอยู่ในคณะใหม่ขึ้นในวันที่ ๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๕๐ โดยให้ชื่อว่า คณะ American Missionary Association (หรือ A.M.A.) ดำเนินกิจกรรมต่อไป ณ ที่เช่าใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ข้างพระราชวังหลังปากคลองบางหลวง มีการออกหนังสือพิมพ์ Bangkok Recorder และ Bangkok Calendar ยังเป็นองค์พยานอยู่ หาอ่านได้จนปัจจุบัน

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่องราวการอุบัติแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทย ที่เมืองย่างกุ้งในประเทศพม่า เมื่อ ค.ศ.๑๘๑๖โดยนางแอนน์ ยัดสันและช่างพิมพ์ Hough เป็นผู้ร่วมกันก่อกำเนิด แล้วจึงย้ายไปติดตั้งถาวรที่โรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ เมืองเซรัมโปร์ นครกัลกัตตา ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๒๖ หนังสือไทยเล่มแรกที่มีการตีพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๘๑๙ (ตามคำกล่าวของแหม่ม G.B. McFarland) เรายังหาไม่ได้ เข้าใจว่าคงตีพิมพ์ที่เมืองย่างกุ้ง ก่อนที่จะนำแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ย้ายไปไว้ที่นครกัลกัตตา และที่นคร กัลกัตตานั้น แท่นพิมพ์นี้ได้ตีพิมพ์ตำราไวยากรณ์ของ ร.อ. โลว์ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๘ ส่วนการที่ตัวพิมพ์ภาษาไทยจะมาสู่นครสิงคโปร์ได้อย่างไร เราก็ต้องอาศัยเรื่องราวที่แหม่ม McFarland เขียนไว้คือ Reverend Robert Burn และ Thomson ซื้อมาจากคณะแบปติสต์นครกัลกัตตา และตั้งโรงพิมพ์ที่เมืองสิงคโปร์ รับพิมพ์หนังสือไทยอยู่หลายปี จนนิกาย A.B.C.F.M. ซื้อไว้จากนิกาย London Missionary Society และมอบให้หมอแบรดเลย์นำมาใช้ในกรุงเทพ ฯ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๕ จึงเริ่มใช้ตีพิมพ์เป็นครั้งแรกในกรุงเทพฯ ในบริเวณที่พักของคณะแบปติสต์ตรอกกัปตันบุช ในเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๘๓๖

เรื่องราวแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยเท่าที่กล่าวมาตามหลักฐานที่อ้าง ดูช่างยอกย้อนสลับซับซ้อนเหลือหลาย แต่เรื่องวิวัฒนาการของตัวพิมพ์ภาษาไทย ก็เหมือนกับเรื่องวิวัฒนาการในสิ่งอื่น ๆ ต้องประกอบด้วยบุคคลหลายคน ในกาลเวลาอันเหมาะสม ช่วยกันคิดทำและรับช่วงส่งต่อๆกันมา ประการแรกต้องประกอบด้วยครัทธาความปรารถนาดี เป็นกำลังใจผลักดันให้เพียรเรียนเพียรคิด (คือแหม่มยัดสันเมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๖) และต้องประกอบด้วยความรู้สมัยใหม่อันเป็นเทคนิค คือ วิชาหล่อโลหะ ให้เป็น ตัวพิมพ์ ใช้พิมพ์ หนังสือขึ้นมาได้ (คือช่างพิมพ์ Hough เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๗) ถ้าขาด

คนใดคนหนึ่ง ตัวพิมพ์ภาษาไทยก็จะถือกำเนิดขึ้นมาไม่ได้ ครั้นแล้วเหตุการณ์ทางการเมืองก็เข้ารับช่วง นำแท่นและตัวพิมพ์ภาษาไทยนั้นจากเมืองย่างกุ้งไปติดตั้ง ที่โรงพิมพ์นคร-กลักตัตา ได้ตีพิมพ์ไวยากรณ์ของ ร.อ. โลว์ ที่นั่น (ค.ศ. ๑๘๒๘) ครั้นแล้วจึงได้ย้ายมาติดตั้งรับจ้างพิมพ์ที่เมืองสิงคโปร์ ก็ด้วยความศรัทธาและความสนใจของคนอื่นในทางเผยแพร่ศาสนาคือ Reverend Robert Burn (ที่สิงคโปร์) และ John T. Jones (ที่กรุงเทพฯ) เป็นผู้เชื่อมโยง คือท่านผู้หนึ่งสนใจในภาษาไทย จึงซื้อตัวพิมพ์มา ส่วนอีกท่านหนึ่งเรียนรู้ภาษาไทย และปรารถนาจะพิมพ์หนังสือออกแจกจ่าย จึงไปว่าจ้างพิมพ์ หมอแบรดเลย์คงได้ทราบเรื่องตัวพิมพ์ไทยที่เมืองสิงคโปร์ จึงได้ขอให้คณะ A.B.C.F.M. ซึ่งท่านสังกัดอยู่ ซื้อเอาไว้เป็นสมบัติ แล้วจึงนำมาติดตั้งใช้ที่กรุงเทพ ฯ (ค.ศ. ๑๘๓๕) การอุบัติของแท่นพิมพ์ และตัวพิมพ์ภาษาไทยจึงเกิดขึ้นตามหลักฐานที่อ้างมานี้

เท่าที่คัดเรื่องมาจากสมุดบันทึก ประจำวัน ของหมอแบรดเลย์มาแสดงไว้ แต่ ๖ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๓๔ ขณะที่ท่านขึ้นเยี่ยมคำนับหลุมศพของแหม่มยัดสันจนถึง ๒๖ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๓๖ เมื่อมีการพิมพ์ขึ้นครั้งแรกในประเทศไทย เรายังไม่พบเรื่องราวที่ว่าหมอแบรดเลย์รับแท่นพิมพ์ (และตัว-พิมพ์) ดังว่ามาจากสิงคโปร์ เรื่องของแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทยไม่ค่อยปรากฏในสมุดบันทึกของท่าน จะเป็นเพราะท่านสนใจในเรื่องราวของศาสนามากกว่าสิ่งอื่น (หรือจะเป็นเพราะว่า Feltus ผู้ย่อสมุดบันทึกไม่เห็นความสำคัญของเรื่องนี้ก็เป็นได้) แต่อย่างไรก็ดีในสมุดบันทึกนี้ใน ค.ศ. ๑๘๕๐ คือ ๑๕ ปี นับแต่วันที่ท่านเข้ามาตั้งรกรากอยู่ในพระนคร ปรากฏข้อความเกี่ยวกับแท่นพิมพ์ (และตัวพิมพ์) เดิมไว้ดังนี้:-

๑๘๕๐-๑๖ สิงหาคม พระองค์อมฤต(๑๕)ทรงเริ่มพิมพ์หนังสือตามคำสอนในพุทธศาสนาแล้ว ท่านทรงพิมพ์จากแท่นเดิม ซึ่งข้าพเจ้านำมาจากเมืองสิงคโปร์เมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๕พระองค์ท่านแสดงความปรารถนาไว้ว่า ใคร่จะขอซื้อแท่นพิมพ์นี้ไปจากข้าพเจ้า (๑๖)

นี่เองที่เราตรวจพบหลักฐานว่า หมอแบรดเลย์เป็นผู้นำแท่นและตัวพิมพ์ของแหม่มยัดสันและ Hough เข้ามาใช้ในกรุงเทพ ฯ แต่ ค.ศ. ๑๘๓๕ การจะสืบเรื่องราวตามหลักฐานเอกสารเช่นนี้เป็นเรื่องเหน็ด เหนื่อย จำต้อง ใช้เวลาและความพยายามมาก แต่เมื่อได้ความจริงดังนี้ การจะปิดซุกเอาไว้ก็จะไม่ เป็นประโยชน์ แก่นักศึกษา ในการใฝ่ หาความจริงและความเป็นธรรม นักศึกษาผู้ใดที่ไปตรวจดูตำราไว-ยากรณ์ไทยฉบับ ร.อ. โลว์ และ เห็นข้อความว่า หนังสือเล่มนั้นตีพิมพ์จากโรงพิมพ์คณะแบปติสต์ นครกัลกัตตา เมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๘ ก็จะเกิดความสงสัยอยู่ร่ำไปว่า ร.อ. โลว์ เป็นผู้แต่งตำราไวยากรณ์ไทยเล่มนั้นและเป็นผู้ "สั่งให้หล่อคำภาษาไทยเป็นตัวพิมพ์ที่นครกัลกัตตา" ด้วย หรือจะเป็นเพียงผู้แต่งตำราไวยากรณ์ไทยเล่มนั้น ส่วนตัวพิมพ์รวมทั้งแท่นพิมพ์และโรงพิมพ์เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก ซึ่งมีความสลับซับซ้อนยุ่งเหยิงกว่าที่มองเห็นเป็นอันมาก

ในการสืบสวนหาหลักฐานการ อุบัติ ของ แท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ไทยนี้ ผู้เขียนได้อ้างถึงพระนามและนามของนักปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่ในเมืองไทยหลายแห่ง เช่นสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ท่าน ฟ. ฮีแลร์ และศาสตราจารย์ ยอช เซเดส ท่านเหล่านี้ใคร ๆ ที่เป็นนักศึกษาย่อมจะรู้จักดี โดยเฉพาะในผลงานของท่าน แต่นามของแหม่มG.B. McFarland ซึ่งผู้เขียนต้องพึ่งอาศัยผลงานเป็นส่วนสำคัญยังเป็นที่รู้จักกันและยกย่องนับถือแต่ในวงแคบ คือเฉพาะวงนักศึกษาอย่างแท้จริงเท่านั้น แหม่ม G.B. McFarland เขียน หนังสือเล่มสุดท้ายเสร็จ แต่ ค.ศ. ๑๙๕๒ นางก็ถึงแก่กรรมก่อนหนังสือนั้นจะได้ตีพิมพ์ แหม่ม McFarland

ผู้นี้ชื่อเดิม Bertha Blount เข้ามาทำงานในประเทศไทยแต่ ค.ศ. ๑๙๐๘ ในตำแหน่งอาจารย์โรงเรียนวังหลัง และใน ค.ศ. ๑๙๒๕ เธอทำการสมรสกับนายแพทย์แม็คฟาแลนด์ (คือ พระอาจวิทยาคม) และได้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสามีของเธอจนวาระสุดท้ายของนายแพทย์ผู้นั้น ที่ โรงพยาบาลจุฬา-ลงกรณ์ เมื่อ ค.ศ. ๑๙๔๑ ต่อจากนั้นแหม่มได้รับแลกเปลี่ยนเชลยกลับสหรัฐช่วยเหลือ ราชการตลอดสงคราม และจัดการในกองมรดกและเขียนหนังสือยกย่อง สดุดีตระกูลของพระอาจวิทยาคม จนถึงวาระที่สุดแห่งชีวิตของนาง

แหม่ม Bertha Blount [๑๗]ผู้นี้หาประวัติได้ยาก ทราบแต่ว่าแหม่มเข้ามาทำงานในโรงเรียนสตรีวังหลัง แต่ ค.ศ. ๑๙๐๘ เคยดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่หลายครั้ง และเมื่อโรงเรียนสตรีวังหลังย้ายไปเปิดในสถานที่ใหม่ และเปลี่ยนชื่อเป็น "วัฒนาวิทยาลัย" แหม่มผู้นี้ยังคงเป็นอาจารย์อยู่ที่นั่นจวบจนนางกระทำการสมรสกับ ดร. แมคฟาแลนด์ เมื่อ ค.ศ. ๑๙๒๖ ก็ยังคงช่วยเหลือกิจการของโรงเรียนอยู่ ครั้นถึง ค.ศ. ๑๙๒๘ เมื่อคริสตจักรสาขาโปรเตสตันท์ จะทำการฉลองรอบร้อยปีในประเทศไทย คุณพระอาจวิทยาคมได้รับแต่งตั้งให้เป็นบรรณาธิการใหญ่จัดทำหนังสืออนุสรณ์ แหม่มผู้นี้จึงมีโอกาสแสดงฝีมือในการประพันธ์เป็นครั้งแรกโดยรับเขียน ๕ บทแรก[๑๘]ของหนังสืออนุสรณ์นี้ (ซึ่งมีอยู่ ๓๑ บทด้วยกัน) ต่อมาในระหว่างสงครามแหม่มได้เขียนหนังสือขึ้นเล่มหนึ่งคือ Our Garden Was So Fair (Philadelphia, 1943) และจบด้วยหนังสือเล่มที่สองคือชีวประวัติของพระอาจวิทยาคม (ในหนังสือเล่มหลังนี้แหม่มยังมีความเห็นว่าตัวพิมพ์ไทยมีการหล่อในอินเดียและถูกนำมาสิงคโปร์)

ในสายตาของผู้ศึกษาในยุคนี้ การที่แหม่มเป็นผู้เขียนหนังสือ ๕ บทกับอีก ๒ เล่มดูจะเป็นกิจกรรมไม่มากนัก แต่แหม่มเลือกเขียนเรื่องราว ตั้งแต่พวกโปรเตสตันท์เข้ามาทำการเผยแพร่ศาสนาในรัชกาลที่ ๓ ตั้งรกรากเป็นหลักฐานในรัชกาลที่ ๔ และแผ่ขยายไปหัวเมืองต่างๆ ในรัชกาลที่๕จวบจนเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ หลักฐานเอกสารเก่า ๆ แหม่ม (และสามี) เก็บสะสมไว้มาก บางเล่มหายากเหลือเกินเช่น Bangkok Calendar ครบชุด และสมุดบันทึกรวมทั้งจด-หมายของ Rev. Caswell Rev. S.J. McFarland และของสามีของนาง ผลงานของนาง (ถึงแม้จะน้อยเล่ม) อันเป็นเรื่องราววิวัฒนาการของบ้านเมือง (เริ่มแต่ ค.ศ. ๑๘๒๘ มาจนถึงวาระสุดท้ายคือ ค.ศ. ๑๙๕๑) แหม่มได้กล่าวไว้ตามหลักฐานและประสพการณ์ตลอดระยะเวลากว่า ๑๒๐ ปี ผู้เขียนจึงขอยกย่องว่าแหม่มผู้นี้ เป็น ผู้ รู้ เรื่องเมืองไทยดีคนหนึ่ง ในการสืบสาวหาหลักฐานการอุบัติของแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทย แหม่มได้เขียนไว้แต่ ค.ศ. ๑๙๒๘ แล้ว ถึงแม้กิจกรรมของช่างพิมพ์คือ George H. Hough ผู้หล่อตัวพิมพ์ไทยขึ้นตามเทคนิคสมัยใหม่ที่เมืองย่างกุ้ง แหม่มจะไม่ได้กล่าวไว้ แต่หลักฐานอื่น ๆ แหม่มก็ได้ระบุไว้ให้ผู้เขียนได้ติดตามตรวจสอบ จึงควรกล่าวได้ว่าผู้เขียนได้อาศัยผลงานของแหม่มผู้นี้ ในการสืบสาวหาความจริงของ เรื่อง ตัวพิมพ์ไทยมาแสดงไว้เป็นส่วนสำคัญ

กิจกรรมของช่างพิมพ์ George H. Hough [๑๙] เป็นกิจกรรมของช่างพิมพ์ธรรมดางานของท่านในการหล่อตัวพิมพ์ภาษาพม่า ไทย กะเหรี่ยงและภาษามอญก็มีความสัมพันธ์กับสหภาพพม่าและประเทศไทยเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับชาวโลก ชื่อเสียงของท่านจึงเกือบจะเลือนลางหายไป แม้แต่ตัวพิมพ์ภาษาพม่า ก็มีผู้อ้างว่าบาทหลวงอิตาเลียนคิดสร้างขึ้นก่อนหน้านั้น และใช้ตีพิมพ์หนังสือพม่าในกรุงโรม กิจกรรมของเฮาห์เกี่ยวกับภาษาพม่า จึงมีคู่แข่งและด้อยความสำคัญไปจนกว่าจะมีการทดสอบ แต่ความสำคัญนั้นอยู่ที่ว่า ตัวพิมพ์ภาษาพม่าของเฮาห์เริ่มในประเทศพม่าคือที่เมืองย่างกุ้ง และมีการใช้ตัวพิมพ์นั้น ต่อเนื่องมาจน

ปัจจุบัน ส่วนกิจกรรมของเฮาห์เกี่ยวกับตัวพิมพ์ อักษร–ไทย เป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับคนไทย คือพอสืบได้ว่าต่อเนื่องกันไม่ขาดสายจนปัจจุบัน เมื่อถือกำเนิดที่เมืองย่างกุ้งก็ย้ายไปนครกัลกัตตา แล้วถูกส่งมาเมืองสิงคโปร์ แล้วจึงมีผู้นำมาติดตั้งที่โรงพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ด (A.B.C.F.M.) เมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๘ ที่ข้างวัดประยูรวงศ์ ต่อมาในรัชกาลที่๔ หมอแบรดเลย์จึงซื้อกิจการโรงพิมพ์ของคณะ มา ติดตั้งที่บ้านของท่านที่ปากคลองบางหลวง ดำเนินกิจการพิมพ์มาจนตัวท่านวายชนม์ และแหม่มดำเนินการต่อมาจนถึงแก่กรรมเมื่อ ค.ศ. ๑๘๙๓ จึงเลิกกิจการพิมพ์แต่ครั้งนั้น ส่วนแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ชุดแรกที่เฮาห์หล่อขึ้น และใช้ตีพิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๗ ที่เมืองย่างกุ้งจะเข้าไปสู่พระบรมมหาราชวังเป็นส่วนประกอบของโรงพิมพ์หลวง (กรมอักษรพิมพการ) เมื่อต้นรัชกาลที่ ๔ หรือไม่ เราหาหลักฐานสมบูรณ์ยังไม่ได้ เราทราบแต่เพียงว่าพระองค์เจ้าอมฤตย์ (หรือกรมหมื่นภูบดี–ราชหฤทัย กำกับกรมอักษรพิมพการในรัชกาลที่ ๔) ทรงขอซื้อจากหมอแบรดเลย์ แต่จะมีการซื้อขายกันจริงหรือไม่ ทรงซื้อแล้วพระองค์ท่านนำเข้าไปเป็นส่วน ประกอบโรงพิมพ์หลวงหรือไม่ และในปัจจุบันแท่นพิมพ์เดิมประกอบด้วยตัวพิมพ์ชุดแรก จะยังคงอยู่หรือสูญสลายไปตามกาลเวลาหรืออย่างไร เราไม่มีทางทราบ วันเวลาก็ได้ผ่านไปนานพอดูนับแต่ ค.ศ. ๑๘๑๗ ปีกำเนิดตัวพิมพ์ภาษาไทย จนถึง ค.ศ. ๑๘๕๐ ปีที่พระองค์เจ้าอมฤตย์ทรงใช้ตัวพิมพ์ชุดนั้นตีพิมพ์คำสอนในพระพุทธศาสนา แต่เมื่อเข้ารัชกาลที่ ๔ หนังสือพิมพ์ภาษาไทยจึงอุบัติขึ้น ยังมีตัวอย่างให้เราตรวจอ่านดูได้ (คือ 'บางกอกรีคอเดอร์' ฉบับภาษาไทยมีในหอสมุดแห่งชาติ) ครั้นถึงต้นรัชกาลที่ ๕ หนังสือพิมพ์ของคนไทยจึงถือกำเนิดติดตามมา (คือ 'ดรุโณวาท' และ 'คอตข่าวราชการ') เป็นแบบฉบับของหนังสือพิมพ์ไทยอื่น ๆ มาจนทุกวันนี้ และก็เป็นสื่อมวลชนสิ่งแรกที่วางรากฐานให้ประชาชนชาวไทยตื่นตัวใคร่แสวงหาความรู้ และข่าวคราว ประดับสติปัญญายิ่งกว่าแต่ก่อน ด้วยสื่อมวลชนนี้เป็นอุปกรณ์เพียงไม่กี่ชั่วคนชาวไทยเราก็สามารถลืมตา อ้าปากได้เหมือนชนชาติที่เจริญอื่น ๆ ทั้งหลาย แสวงหาสิ่งดีงามเข้ามาเพิ่มพูนชีวิตของเราและบุตรหลานได้ด้วยความสะดวกสบาย ทั้งนั้นทั้งนี้ก็เพราะกิจกรรมของ George H. Hough เป็นมูลฐาน กิจกรรมนั้นจึงควรได้รับการสดุดีสรรเสริญและบันทึกไว้ให้ ทราบโดยทั่วกัน ถึงแม้เราจะหาภาพของท่านมาดูไม่ได้ เราก็ยังจดจำกิจกรรมนั้นได้ด้วยความระลึกคุณว่าเป็น กิจกรรม ที่ ตัว ท่านร่วมด้วยแหม่มแอนน์ ยัดสัน ได้ประกอบขึ้นในประเทศพม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๐ คือร่วม ๑๕๐ [๒๐]ปีมาแล้ว.

หมายเหตุท้ายเรื่อง

๑. ฟ. ฮีแลร์ หรือ เจษฎาจารย์ ฮีแลร์ *ครูโรงเรียนอัสสัมชัญในคณะเซนต์ เคเบรียล เข้ามาเมืองไทยใน ค.ศ. ๑๙๐๑ พร้อมกับอธิการมาร์ติน เดอ ตูร์ ท่านเล่าเรียนภาษาไทยแตกฉานจนแต่งตำราเรียนภาษาไทยชุด 'ดรุณศึกษา' ใช้ในโรงเรียนนั้นแต่ ค.ศ. ๑๙๒๑ สำหรับเรื่อง 'การพิมพ์หนังสือในประเทศสยาม' อยู่ในหนังสือ 'ดรุณศึกษา' ตอนปลาย ปัจจุบันเรียกว่าเล่ม ๕ ท่านอ้างหนังสือชื่อ "คำสอนคฤศตัง พิมพ์ขึ้นในวัด ซันตากรูซ ณ บางกอก ค.ศ. ๑๗๙๖" ท่านนำภาพนักบุญ หลุยส์ เดอ คงซา มาลงให้ไว้ แต่ภาพตัวพิมพ์ภาษาไทยท่านมิได้นำมาให้ดูด้วย จึงเป็นหลักฐานไม่สมบูรณ์ ข้อความต่อจากนั้นท่านเขียนว่า 'สังฆราชยวง บัล คัว ได้ย้ายโรงพิมพ์จากวัดซันตากรูซมาตั้งขึ้นที่วัดอัสสัมชัญ' หรืออีกนัยหนึ่ง มีการย้ายโรง*

พิมพ์จากวัดซันตากรูซมาตั้งที่วัดอัสสัมชัญในรัชกาลที่ ๓ และในปลายรัชกาลที่ ๓ นั้น หนังสือพิมพ์ 'บางกอกคาเลนดาร์' ของหมอจันทเล ระบุไว้ว่า โรงพิมพ์ของคณะมิชชัง คาโทลิค โบสถ์อัสสัมชัญ ยังไม่มีตัวพิมพ์ภาษาไทยใช้ เวลาจะพิมพ์ภาษาไทย ต้องใช้ตัวโรมันมาเรียงให้ออกเสียงเป็นภาษาไทย หนังสือ 'บางกอกคาเลนดาร์' ของ หมอจันทเล (Chandler) ดูได้จากหนังสือ 'Siam Repository' ฉบับ ค.ศ. ๑๘๖๙ หน้า ๓๒๓ ของหมอสมิธ (สยามสมาคมมีหนังสือ 'Siam Repository' ครบชุด คือประจำปี ๑๘๖๙–๑๘๗๔) ข้ออ้างของ ฟ. อีแลร์จึงพึ่งไม่ได้บริบูรณ์

๒. ข้ออ้างที่ว่า **ร.อ. โลว์** เป็นผู้สั่งหล่อคำภาษาไทยเป็นตัวพิมพ์ที่นครกลักตา เป็นพระมติของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเสนอในปาฐกถา ทรงกล่าว ณ ที่ประชุมโรตารี่ United Club ถนนสุรวงศ์ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม ค.ศ. ๑๙๒๕ และปาฐกถานี้ ได้นำมาตีพิมพ์ไว้ในวารสารสยามสมาคม เมื่อ ค.ศ. ๑๙๒๖ (JSS-xx-Pt. 2, 1926-p. 95)

๓. **ร.อ. โลว์** Captain James Low, A Grammar of the Thai or Siamese Language, Printed at the Baptist Mission Press, Calcutta 1828 ภาพหน้าแรก และภาพแสดงตัวพิมพ์ภาษาไทยหนึ่งหน้าปรากฏอยู่ในเรื่องนี้แล้ว

๔. ข้ออ้างที่ว่า **แหม่ม แอนน์ ยัดสัน** เป็นผู้สั่งพิมพ์คำสอนศาสนาคริสต์ เป็นภาษาไทยแต่ค.ศ. ๑๘๑๙ (คือก่อนตำราไวยากรณ์ไทย ของ ร.อ. โลว์ ๙ ปี) ศาสนาจารย์ Henry J. Hillyard เขียนไว้แต่ ค.ศ. ๑๙๐๘ ในหนังสือ Twentieth Century Impressions of Siam (London 1908) ภาค The Protestant Church, หน้า ๒๑๖ หนังสือดังว่าหายาก และข้อความไปซุกอยู่กลางเล่มจึงไม่สะดุดตาผู้อ่านกี่คนนัก จึงเมื่อ ค.ศ. ๑๙๒๘ เมื่อหมอยอช แม็คฟาร์แลนด์ จัดพิมพ์หนังสือ Historical Sketch of Protestant Missions in Siam 1828-1928 ออกมาข้อความในหน้าแรกระบุไว้ว่า แหม่ม แอนน์ ยัดสันแปลคำสอนศาสนาคริสต์เป็นภาษาไทย และส่งไปตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ที่เมือง เซรัมโปร์ (นครกลักตา) เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๙ ข้อความบทนี้ (และต่อไปอีก ๔ บท) แหม่ม G.B. McFarland เป็นผู้เขียน ข้าพเจ้าจึงยกให้เป็นคำกล่าวของแหม่มผู้นี้ แต่ความสำคัญเกี่ยวกับการหล่อตัวพิมพ์เป็นภาษาไทย และมีการก่อตั้งโรงพิมพ์ที่เมืองย่างกุ้ง (ก่อนจะย้ายไปนครกลักตา) อันเป็นกิจกรรมของช่างพิมพ์ George H. Hough ยังไม่มีผู้ใดนำมาเผยแพร่ในประเทศไทย ข้าพเจ้าจึงถือโอกาสนำมาตีพิมพ์ให้ปรากฏในหนังสือพิมพ์ "พิมพ์ไทย" ประจำวันที่ ๘–๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๘

๕. **Courtney Anderson:** To The Golden Shore, The Life of Adoniram Judson-Boston, 1956, p. 231 หนังสือเล่มนี้ เล่าเรื่องหมอสอนศาสนายัดสันและภรรยา เข้าไปทำการแพร่ศาสนาคริสต์ ณ ประเทศพม่า แต่ ค.ศ. ๑๘๑๘ จนถึง ค.ศ. ๑๘๕๐ ปีที่ หมอยัดสันมรณภาพ ชีวิตของท่านผู้นี้ตื่นเต้นน่าอ่าน มีการถูกคุมขังที่กรุงอังวะ ๑๗ เดือน ในข้อหา "จารกรรม" ในระหว่างสงครามอังกฤษรบพม่าครั้งที่ ๑ และต่อจากนั้นท่านมาประจำอยู่ในเขตอังกฤษทางพม่าใต้ กิจกรรมของแหม่มแอนน์ ยัดสันและช่างพิมพ์เฮาห์เป็นส่วนประกอบของเรื่อง หนังสือนี้จึงไม่ให้รายละเอียดมากนัก เราจึงควรติดตามอ่านจากหนังสือที่แหม่มประพันธ์ขึ้นเองและตีพิมพ์ที่กรุงลอนดอนและกรุงวอชิงตัน ใน ค.ศ. ๑๘๒๓ ชื่อ An account of the American Baptist Mission to the Burman Empire, London 1823 และA Particular Relation of the American Baptist Mission to the Burman Empire, Washington 1823

๖. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ: เรื่องไทยรบพม่า–สงครามครั้งที่ ๒๔ คราวเสียกรุง สำนักพิมพ์คลังวิทยา พ.ศ. ๒๕๐๕ หน้า ๓๗๑–๓๗๓ จำนวนเชลยศึกราวสามหมื่นคนที่ระบุไว้นี้ พระองค์ท่านมิได้ทรงให้หลักฐานที่มา จึงเข้าใจว่าเป็นการสันนิษฐาน

๗. สังข์ศิลป์ชัย *ต้นฉบับเป็นสมุดข่อย ๕ เล่ม เป็นสมบัติของหอสมุดในประเทศอังกฤษ ผู้เขียนได้ขอให้ถ่ายไมโครฟิล์มมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๒ ปัจจุบันกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ได้ให้พิมพ์ดีดและตรวจทานไว้แล้ว ยังไม่มีใครขอไปตีพิมพ์ตามต้นฉบับเดิม ผู้สร้างคือ ตาคงยายมูน เชลยไทยที่เมืองหงสา (วดี) 'สร้าง' ไว้แต่ ค.ศ. ๑๘๐๑*

๘. To The Golden Shore, หน้า ๒๑๗ "The Houghs finally departed for Calcutta the first of November (1819) taking the press & types with them--" คือเฮาห์และครอบครัวเดินทางกลับกลักตา โดยนำแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ (ภาษาต่าง ๆ) ไปด้วย ตัวพิมพ์ภาษาต่าง ๆ คือตัวพิมพ์ภาษาพม่า ไทย กะเหรี่ยง และ มอญ

๙. To the Golden Shore, หน้า ๒๗๕ "Jan 20, 1822 Hough & his family disembarked at the Rangoon landing. Hough knew the language pretty well now and still could print faster than Adoniram could translate--" ฟังดูคล้าย ๆ กับว่า เฮาห์นำตัวพิมพ์กลับมาย่างกุ้งด้วยใน ค.ศ. ๑๘๒๒ อนึ่ง ร.อ.โลว์เขียนไว้ (ในท้ายคำนำ) ว่า "ใน ค.ศ. ๑๘๒๒ ท่านได้ส่งมอบต้นฉบับตำราไวยากรณ์ไทยแก่เจ้าหน้าที่นครกลักตาแล้ว" แต่ที่หนังสือนี้ยังไม่มีการตีพิมพ์ จน ค.ศ. ๑๘๒๘ อาจเป็นเพราะเฮาห์นำตัวพิมพ์ภาษาไทย ติดตัวมานครย่างกุ้ง จน ค.ศ. ๑๘๒๖ จึงได้นำกลับไปนครกลักตากระมัง

๑๐ Historical Sketch-- หน้า ๘ เกี่ยวกับมิชชันนารีอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์ คือ Burnและ Thomson ซื้อตัวพิมพ์ภาษาไทยและตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่เมืองสิงคโปร์ ข้อความยังกระท่อนกระแท่นอยู่มาก เมื่อ Burn ถึงแก่มรณภาพ และ Thomson ทางคณะลอนดอนมิชชันนารีปลดออก มีปรากฏอยู่ในเรื่องของ Robinson: Protestant Missions in Siam Written in 1841. (ตีพิมพ์ไว้ใน Bangkok Calendar ของหมอแบร็ดเลย์ ประจำ ค.ศ. ๑๘๖๖ และมีในท้ายเล่ม Historical Sketch--- หน้า ๓๓๔–๓๔๓)

๑๑. Abstract of the Journal of Reverend Dan Beach Bradley, Edited by Rev Dan F. Bradley and George H. Feltus, Cleveland, Ohio, 1936 หนังสือนี้มีในหอสมุด Neilson Hayes ถนนสุรวงศ์ และที่ห้องสมุดเอกชนอีก ๑ แห่ง

ก่อนที่หมอแบร็ดเลย์จะเข้ามากรุงเทพ ฯ ท่านได้แวะคำนับหลุมศพแหม่ม แอนน์ ยัดสัน และได้พบปะศาสนาจารย์ ยัดสัน ที่เมือง Amherst และได้วิสาสะกับ Jacob Tomlin มิชชันนารีคนแรก (ร่วมกับ Gutzlaff) ในประเทศไทยที่เมืองสิงคโปร์ด้วย

๑๒. ตรอกกัปตันบุช สถานที่ตั้งของคณะแบปติสต์ ซึ่งมีศาสนาจารย์ John Taylor Jones เป็นผู้อาวุโส ณสถานที่นี้เป็นที่ตั้งโรงพิมพ์แห่งแรกในประเทศไทย คือโรงพิมพ์ของคณะอเมริกัน บอร์ด (หมอแบรดเลย์) และโรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ (หมอจันทเล) ฉะเพาะโรงพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ด อาศัยสถานที่ตั้งอยู่ที่นี่ตั้งแต่กรกฎา ๑๘๓๕ ไปจนถึง ค.ศ. ๑๘๓๘ จึงได้ย้ายไปตั้ง ณ ที่เช่าข้างวัดประยูรวงศ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค)

๑๓. ช่างพิมพ์ Davenport *สังกัดคณะแบปติสต์ เป็นผู้ช่วยเหลือศาสนาจารย์ Robinson คณะอเมริกันบอร์ด พิมพ์คำสอนศาสนาคริสต์เป็นภาษาไทย เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๓๖ ที่ตรอกกัปตันบุช ในเวลานั้น ตัวพิมพ์ภาษาไทยมีแต่ตัวพิมพ์ชุดแรก ซึ่ง*

เฮาห์ หล่อขึ้นที่เมืองย่างกุ้ง และเป็นสมบัติของคณะอเมริกันบอร์ดในกรุงเทพฯ ต่อมา หมอแบรดเลย์ ได้หล่อตัวพิมพ์ภาษาไทยชุดใหม่ขึ้นที่ข้างวัดประยูรวงศ์ ใน ค.ศ. ๑๘๔๑ ท่านพยายามปลุกปล้ำอยู่ ๔ เดือน จนเมื่อได้ช่างพิมพ์ ชื่อ วิลเลี่ยม เข้ามาช่วยจากสิงคโปร์ ท่านจึงทำได้สำเร็จในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๔๒ ตัวพิมพ์ภาษาไทยชุดใหม่นี้ ท่านได้นำไปถวายเจ้าฟ้ามงกุฎที่วัดบวรนิเวศ ๑ ชุด (พร้อมด้วยตัวพิมพ์ภาษาอังกฤษหนึ่งชุด)

๑๔. Abstract of the Journal for Oct. 26, 1836. Brother Robinson commenced printing a small tract yesterday with the aid of Brother Davenport I had expected that the operation of the press would create some excitement but none appears.

๑๕. ราชสกุลวงศ์ (ตีพิมพ์ครั้งที่ ๗–พ.ศ. ๒๕๐๗) พระองค์เจ้าชายอมฤตย์ ประสูติในรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๖๙ ในรัชกาลที่๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นภูบดีราชหฤทัยโปรดให้ทรงกำกับกรมอักษรพิมพการ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๑๓ เจ้าจอมมารดาแก้ว (ธิดาเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช บุญรอด ต้นสกุล บุณยรัตพันธุ์) เป็นพระมารดา

16. Abstract of the Journal...for August 16, 1850 Phra Ong Amorit has really commenced printing a tract setting forth the claims of Buddhism.....He has obtained from us the old printing press which I brought with me from Singapore in 1835. He proposes to purchase it.

17. Historical Sketch....Chapter VI by Edna S. Cole on the Wang Lang School for Girls, p. 83. And also Mrs. G. McFarland: The Life of George Bradley McFarland, New York 1958. Appendix on Irene Bradley.

18. Historical Sketch... ๕ บทแรกของหนังสืออนุสรณ์เล่มนี้คือ

The Pathfinders pp. 1-9.
The Work of the ABCFM and the AMA pp. 10-26
The Work of the American Baptist Board pp. 27-34.
The Work of the Presbyterian Board of Foreign Missions
The Poineer Period pp. 35-50.
Expansion pp. 51-70.

วิวัฒนาการของประเทศไทยในทางด้านการแพทย์ การศึกษา และทางด้านการพิมพ์ มีการจัดตั้งโรงพิมพ์ หล่อตัวพิมพ์ ออกหนังสือพิมพ์ และรับพิมพ์กฎหมาย วรรณคดี และประวัติศาสตร์ไทยออกเผยแพร่ มีระบุไว้ในข้อความ ๕ บทแรกของแหม่ม G.B. McFarland ผู้นี้

๑๙. กิจกรรมของช่างพิมพ์ เฮาห์ ยังไม่มีใครในประเทศไทยนำมากล่าวสดุดีไว้ให้ปรากฏ จะเป็นเพราะท่านเป็นเพียงช่างพิมพ์กระมัง แต่ชื่อของแหม่ม แอนน์ ยัดสันมีผู้ระบุไว้นานมาแล้วคือ Reverend Henry J. Hillyard แต่ ค.ศ. ๑๙๐๘ ในปัญหาการก่อตั้งโรงพิมพ์และดำเนินการพิมพ์ถ้าปราศจากช่างผู้หล่อตัวพิมพ์เสียแล้ว ตัวพิมพ์จะเกิดขึ้นไม่ได้ และการพิมพ์ก็จะปรากฏขึ้นมาไม่ได้เช่นกัน หนังสือพิมพ์ฉบับแรกที่ตีพิมพ์ ขึ้นโดยโรง พิมพ์ ของ คณะแบป ติสต์เมืองย่างกุ้ง คือ 'คำสอนในศาสนาคริสต์ ค.ศ. ๑๘๑๙' (เสียดายที่หาต้นฉบับมาแสดงไม่ได้)และโรงพิมพ์นี้ดำเนินกิจกรรมสืบต่อจากเฮาห์เรื่อยมา ดังปรากฏในประวัติการพิมพ์โดยย่อของโรงพิมพ์นี้จากหนังสือของ F.D. Phinney: The American Baptist Mission Press, Rangoon (A.B.M. Press, 1901. 48 pp)

ส่วนคำกล่าวที่ว่า บาทหลวงอิตาเลียนเป็นผู้ให้หล่อตัวพิมพ์ภาษาพม่าขึ้นที่กรุงโรมก่อน ยัดสัน และเฮาห์ ปรากฏในวารสารสมาคมการค้นคว้าของประเทศพม่า(Journal of Burma Research Society) V. XLV, Pt. 2, Dec. 1962 ผู้เขียนคือ Vivian Ba ในชื่อเรื่อง The First Burmese types. ผู้เขียนเล่าว่า สังฆราช Percoto คณะ

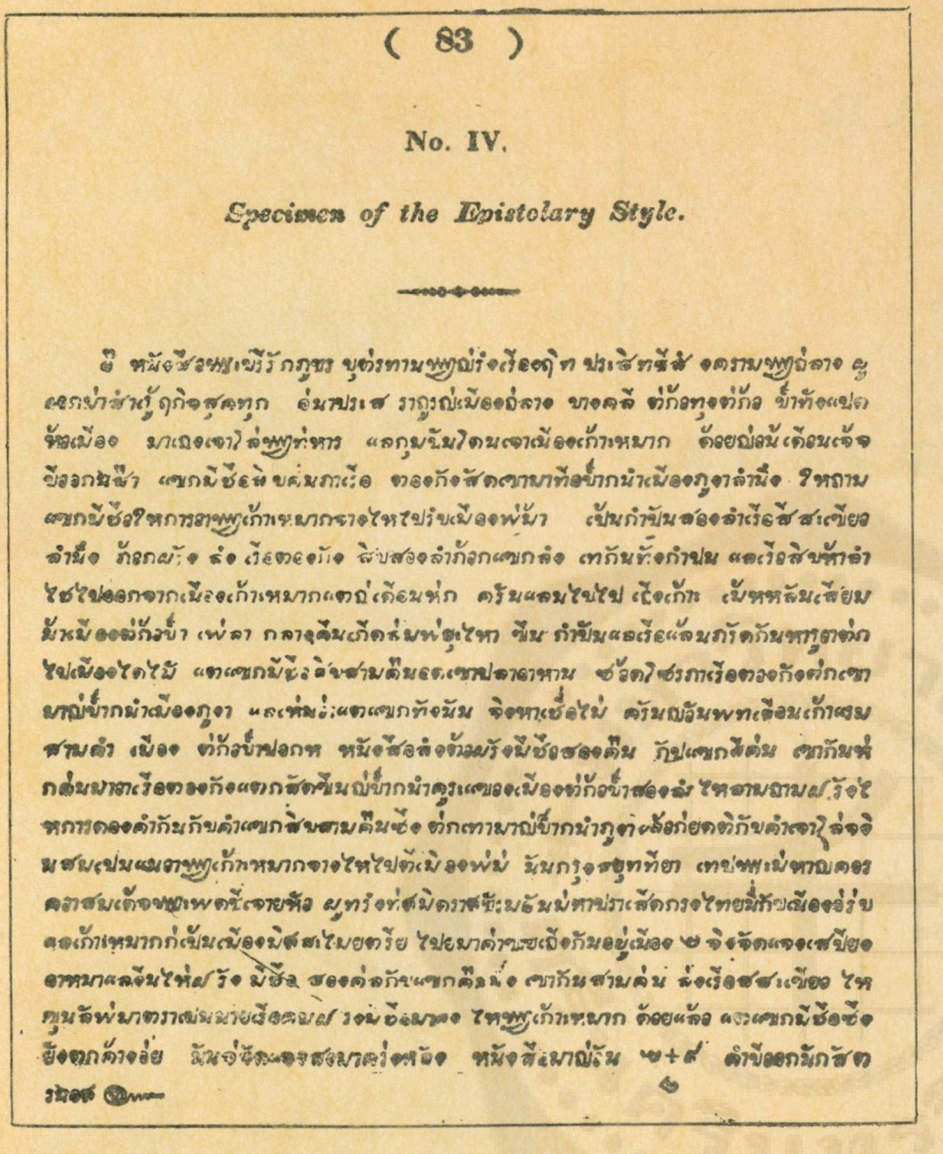

(83)

No. IV.

Specimen of the Epistolary Style.

(ซ้าย) ตัวอย่างตัวพิมพ์ภาษาไทยชุดแรก ซึ่งปรากฏในตำราไวยากรณ์ไทยของ ร.อ. โลว์ พ.ศ. ๒๓๗๑ (ขวาบน) ศาสนาจารย์ เอ. ยัดสัน มิชชันนารีอเมริกันประจำประเทศพม่า (ขวาล่าง) แหม่มแอนน์ ยัดสัน ผู้ร่วมกับช่างพิมพ์เฮาห์ก่อกำเนิดตัวพิมพ์ภาษาไทย

A GRAMMAR

OF

THE T,HAI,

OR

SIAMESE LANGUAGE.

BY

CAPT JAMES LOW,

OF THE H. E. I. C. MILITARY SERVICE.

Chااng see teen yang ro p,hlااt
Nukprااt yang ro p,hlااng.

Siamese Adage.

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

SOLD BY MESSRS. THACKER AND CO. CALCUTTA, AND MESSRS. PARBURY, ALLEN, AND CO. LONDON.

1828.

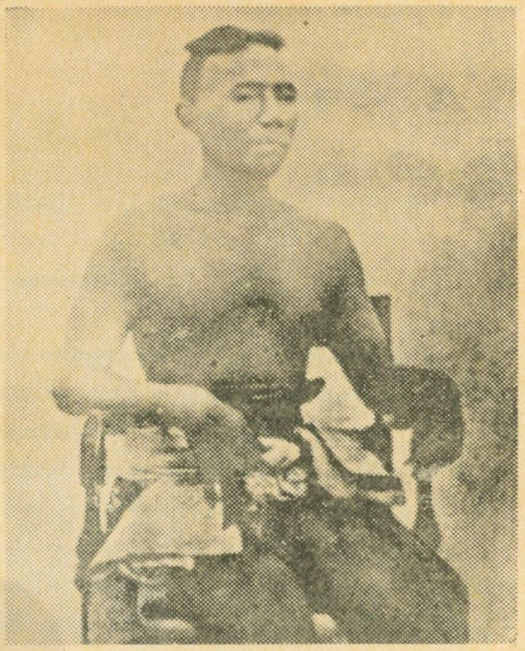

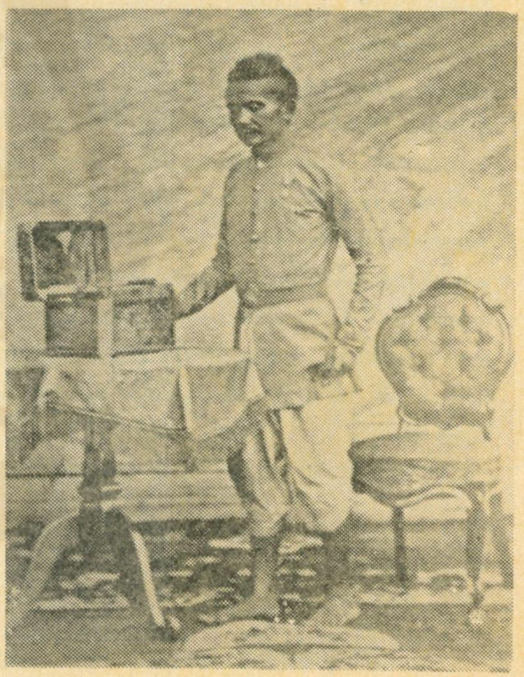

(ซ้าย) ภาพหน้าปกตำราไวยากรณ์ของ ร.อ. โลว์ ซึ่งระบุว่าตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ นครกัลกัตตา พ.ศ. ๒๓๗๑ (ขวาบน) สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ "หม่อมฟ้าน้อย" ของหมอแบร็ดเลย์ (ขวาล่าง) พระองค์เจ้าอมฤตย์ (กรมหมื่นภูมิบดีราชหฤทัย) ทรงกำกับ "โรงพิมพ์หลวง" ในรัชกาลที่ ๔

Bernabites ประจำอยู่ประเทศพม่า ได้ส่งตัวอักษรพม่าคัดบรรจงไปกรุงโรมเพื่อหล่อเป็นตัวพิมพ์ ใน ค.ศ. ๑๗๗๔ ทางกรุงโรมก็จัดการให้ตามประสงค์ และตีพิมพ์ คำสอนในศาสนาคริสต์ ขึ้นที่กรุงโรมใน ค.ศ. ๑๗๗๖ แล้วจึงส่งแท่นและตัวพิมพ์มายังประเทศพม่า คณะบาทหลวงอิตาเลียนที่เป็นผู้นำมา ถึงเมืองย่างกุ้งด้วยความขลุกขลักบ้าง แต่เรื่องแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ไม่ได้กล่าวถึงอีก จะมีการมอบให้สังฆราช Percoto หรือไม่ แล้วใช้ดำเนินกิจการสืบต่อมาอย่างไรไม่ได้บอกไว้เลย

ส่วนที่เกี่ยวกับตัวพิมพ์ภาษาไทยชุดที่ เฮาห์ หล่อขึ้นได้ใช้ตีพิมพ์ตำราไวยากรณ์ของ ร.อ. โลว์ (ค.ศ. ๑๘๒๘) และตีพิมพ์คำประกาศของรัฐบาลสยาม เรื่องห้ามนำฝิ่นเข้ามาในพระราชอาณาจักรเมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๙ แล้วจะเข้าไปสมทบโรงพิมพ์หลวงในพระบรมมหาราชวังหรืออย่างไร ไม่ยืนยัน แต่มีตัวพิมพ์ชุดใหม่ซึ่งหมอแบร็ดเลย์หล่อขึ้นสำเร็จเมื่อ ค.ศ. ๑๘๔๒ นำขึ้นทูลเกล้าถวายเจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ ณ วัดบวรนิเวศ พร้อมด้วยตัวพิมพ์ภาษาอังกฤษ ๑ ชุด นี่คงเป็นต้นเค้าให้เกิดโรงพิมพ์ที่วัดบวรนิเวศในรัชกาลที่๓ และหมอจันทเลระบุไว้ใน 'บางกอกคาเลนดาร์' ค.ศ. ๑๘๔๗ ว่า 'โรงพิมพ์ของเจ้าฟ้าใหญ่ มีแท่นพิมพ์ ๑ แท่น ตัวพิมพ์ไทย ๑ ชุด ตัวพิมพ์อังกฤษ ๒ ชุด และตัวพิมพ์ภาษาบาลี ๒ ชุด โรงพิมพ์นี้คงเป็นต้นเค้าของโรงพิมพ์หลวง กรมอักษรพิมพการ ในรัชการที่ ๔

(๒๐) Hillyard และแหม่มแมคฟาร์แลนด์ กล่าวว่า การพิมพ์หนังสือไทยเริ่มแต่ค.ศ. ๑๘๑๙ ที่นครกัลกัตตา แต่ในหนังสือประวัติของหมอยัดสัน To the Golden Shore (หน้า ๑๙๗) ระบุว่า "By early 1817 Hough--went to work on Nancy's (Siamese) catechism--" คือ การพิมพ์หนังสือไทยเริ่มแต่ ค.ศ. ๑๘๑๗ ที่นครย่างกุ้งแล้ว เมื่อนับถึงปัจจุบันก็ได้ ๑๔๘ ปี นี่คงเป็นการ 'ยุติการค้นหา กำเนิด ตัวพิมพ์ภาษาไทย ตามมาตรการ สมัยใหม่' ได้แล้ว ตามคำของผู้ใฝ่ใจในเรื่องนี้ คือ คุณชวาลา สุกุมลนันท์ □

(ตีพิมพ์ครั้งแรกใน 'พิมพ์ไทย' โดยปราศจากหมายเหตุท้ายเรื่อง ประจำวันที่ ๘ ถึง ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๘)

หนังสือพิมพ์ "บางกอกคาเลนดาร์" ของหมอแบร็ดเลย์ พ.ศ. ๒๔๐๒-๒๔๑๕

"๒๑ มกราคม ค.ศ. ๑๘๕๙ - เริ่มนำหนังสือ "บางกอกคาเลนดาร์" (๑) ออกส่งสมาชิกเป็นหนังสือ (พิมพ์) ฉบับแรกในประเทศสยาม ฉันพากเพียรจัดทำ หนังสือนี้ให้คู่ควรแก่ราคา ซึ่งสูงพอสมควร"

จากสมุดบันทึกประจำวันของหมอแบร็ดเลย์

หนังสือพิมพ์ และการพิมพ์หนังสือแทนการเขียนหรือจารเป็นผลเนื่องมาจากกิจกรรมของนักบวชฝรั่งพระภิกษุสงฆ์ ของไทยเราเป็นเพียงผู้มีส่วนในการประดิษฐ์และรักษาตัว หนังสือไทยมิให้ศูนย์ด้วยการ ขีดเขียนทางธรรมและประวัติพุทธศาสนา เฉพาะการหนังสือพิมพ์คือ Newspaper ซึ่งขายข่าวสารการเมือง ฯลฯ เป็นกิจกรรมของนักบวชอเมริกัน และการพิมพ์หนังสือด้วยตัวพิมพ์แทนการเขียนหรือจาร ปรากฏในรัชกาลที่ ๓ ในชั้นแรกเป็นการพิมพ์คำสอนทางคริสตศาสนานำออกแจกจ่าย แก่ผู้ มาขอยาหรือรักษา โรค ตาม วิทยา ศาสตร์การแพทย์แผนใหม่ ใครเจ็บป่วยมาขอรักษา ก็ได้รับแจกคำสอนทางศาสนาพระยะโฮวาห์ด้วย ต่อมาทางราชการจึงมาว่าจ้างให้พิมพ์ประกาศกฎหมายเรื่องฝิ่น ห้ามมิให้สูบ ซื้อขาย หรือนำเข้ามาในพระราชอาณาจักร ต่อจากนั้นเมื่อนักบวชอเมริกันรู้ภาษาไทยดีพอ จึงจัดออกหนังสือพิมพ์ เมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม (พ.ศ. ๒๓๔๗) อันเป็นวันชาติอเมริกัน ด้วยถือเป็นนิมิต แสดงความปรารถนาดีของชาวอเมริกันในการนำประสพการณ์ และวิทยาการสมัยใหม่มาสู่ประเทศไทย

ตัวพิมพ์ไทยชุดแรก ซึ่งเป็นต้นเค้าของการพิมพ์หนังสือในบ้านเมืองของเราทุกวันนี้ ทำขึ้นในประเทศพม่า เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๖๐ โดยแหม่มผู้สอนศาสนาคณะ Baptist ในประเทศพม่าชื่อ แอนน์ยัดสัน เป็นผู้สั่งทำและช่างพิมพ์ชาวอเมริกันชื่อ เฮาห์ * เป็นผู้หล่อตัวพิมพ์ ตีพิมพ์เอกสารทางศาสนา คริสเตียนออกเผยแผ่ ในหมู่เชลยไทย ในประเทศพม่า ต่อมาตัวพิมพ์ชุดนี้ได้ถูกนำไปประเทศอินเดียแล้วถูกส่งมายังเมืองสิงคโปร์ ใช้ตีพิมพ์เอกสารทางศาสนาสำหรับประเทศไทย เมื่อหมอแบร็ดเลย์ซึ่งเป็นหมอสอนศาสนาในคณะอเมริกันบอร์ด จะเดินทางเข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงเป็นผู้นำแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ไทย ชุดแรก ดังกล่าวเข้ามา ยังกรุงเทพฯ ด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ การพิมพ์หนังสือภาษาไทยและการพิมพ์หนังสือภาษาพม่า กะเหรี่ยง และมอญ จึงอุบัติขึ้นคราวเดียวกันโดย หมอสอนศาสนาชาวอเมริกันคณะแบปติสต์เป็นผู้จัดทำขึ้นในเมืองย่างกุ้งในแผ่นดินสมเด็จพระ

---

* เรื่องของแหม่มแอนน์ยัดสันและช่างพิมพ์เฮาห์ ปรากฏในเรื่อง "กำเนิดแท่นพิมพ์ และตัวพิมพ์ภาษาไทย" ใน เล่มนี้แล้ว

พุทธเลิศหล้านภาลัย นี่เป็นหลักฐานแสดงวิวัฒนาการของการพิมพ์หนังสือ ว่าถึงแม้จะอุบัติในทวีปยุโรป แต่ก็มิได้แผ่เข้ามายังประเทศไทยโดยทางตรง แต่กลับอ้อมจากยุโรปไปสหรัฐอเมริกาก่อน แล้วจึง(ผ่านพม่า อินเดีย และสิงคโปร์) เข้ามายังประเทศไทยในภายหลัง

แท่นพิมพ์แท่นแรกนี้ เป็นสมบัติของ คณะอเมริกันบอร์ดในกรุงเทพ ฯ เป็นเวลาหลายปี ต่อมาในปลายรัชกาลที่ ๓ หมอแบร็ดเลย์ได้ขายให้แก่ พระองค์เจ้าอมฤตย์ ซึ่งในรัชกาลที่๔ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นภูบดีราชหฤทัยโปรดให้ทรงกำกับกรมอักษรพิมพการในพระบรมมหาราชวัง ร่องรอยของแท่นพิมพ์แท่นแรกนี้ จะยังคง ทิ้งซากไว้ใน พระบรมมหาราชวัง หรืออย่างไรสืบ ยังไม่ได้ความ

เมื่อหมอแบร็ดเลย์ประจำ คณะอเมริกันบอร์ด นำแท่นพิมพ์ และตัวพิมพ์ไทยชุดแรกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ใน ค.ศ. ๑๘๓๕ แล้ว ต่อมาอีกปีหนึ่ง คณะแบปติสต์ก็นำแท่นพิมพ์หลายแท่นเข้ามาใช้ในพระนคร แต่คงจะมีแต่ตัวพิมพ์ภาษาฝรั่ง ส่วนตัวพิมพ์ภาษาไทยและภาษาจีนคงยังไม่มีใช้ คณะแบปติสต์ประกอบด้วยศาสนาจารย์ จอห์น เทเลอร์ โจนส เป็นผู้อาวุโส ต่อมาอีกหลายปี จึงมีชาวอเมริกันอีกผู้หนึ่งเข้ามาร่วมคณะด้วย ชื่อ เจ. เอช. ชันเลอร์ (หมอจันทเล) มีความรู้เป็นช่างพิมพ์ด้วย จึงได้เกิดตัวพิมพ์ภาษาไทยและภาษาจีนใช้ตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์นี้แต่ ค.ศ. ๑๘๔๗ การพิมพ์หนังสือจึงมีรกรากแน่นแฟ้น และเป็นที่นิยมกันในประเทศสยามแต่ครั้งนั้น แต่การออกหนังสือพิมพ์จำหน่ายในรัชกาลที่ ๓ เริ่มด้วยหนังสือชื่ออะไรบ้าง ?

หนังสือพิมพ์ภาษาไทยชื่อ "บางกอกรีคอเดอร์"[๒] หมอแบร็ดเลย์ในคณะอเมริกันบอร์ดจัดออกเป็นรายปักษ์ ฉบับแรกกำหนดออกวันที่ ๔ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๔๔ และฉบับสุดท้ายในราวเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๘๔๕ ก็ล้มเลิก จึงมีอายุเพียง ๑๕ เดือน

อีกฉบับหนึ่ง แต่รายละเอียดหาได้ยาก คือหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษชื่อ "บางกอกคาเลนดาร์" ของคณะแบปติสต์ จะเป็นหนังสือรายปีหรือรายอะไร ยังหารายละเอียดไม่ได้ เห็นแต่ข้อความซึ่งหนังสือพิมพ์ของหมอสมิธชื่อ Siam Repository ค.ศ. ๑๘๖๙ นำมาลงไว้ให้ว่าเมื่อ ค.ศ. ๑๘๔๗ ถึง ค.ศ. ๑๘๕๐ รวม ๔ ปี คณะแบปติสต์โดย เจ. เอช. ชันเลอร์เป็นบรรณาธิการ จัดออกหนังสือ "บางกอกคาเลนดาร์" และนำเรื่องราวเป็นคำโฆษณามาลงไว้ให้คือ เรื่องสำนักพิมพ์ ๔ แห่งในพระนครในเวลานั้นดำเนินการอยู่ คือ โรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์, โรงพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ด, โรงพิมพ์ของเจ้าฟ้ามงกุฎฯ และโรงพิมพ์ของคณะมิชชัง คาทอลิค โบสถ์อัสสัมชัญ สำหรับโรงพิมพ์ที่ระบุหลังสุด ยังไม่มีตัวพิมพ์ภาษาไทยใช เวลาจะเรียงพิมพ์ภาษาไทยและภาษาญวน ก็ใช้ตัวโรมันเรียงให้ออกเสียงเป็นภาษาไทยและภาษาญวน ส่วน ๓ โรงพิมพ์แรก มีทั้งตัวพิมพ์ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ มีพิเศษคือโรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ มีตัวพิมพ์ภาษาจีน และโรงพิมพ์เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ มีตัวพิมพ์ภาษาบาลีเป็นพิเศษด้วย

เมื่อหนังสือพิมพ์ของหมอสมิธในต้นรัชกาลที่ ๕ ระบุชื่อ "บางกอกคาเลนดาร์" ว่าเป็นชื่อหนังสือพิมพ์ของหมอจันทเล มีมาแล้วแต่รัชกาลที่ ๓ และหนังสือพิมพ์ "บางกอกรีคอเดอร์" ฉบับรัชกาลที่ ๔ ระบุว่าชื่อ "บางกอกรีคอเดอร์" หมอแบร็ดเลย์เองเคยจัดออกในรัชกาลที่ ๓ หนังสือพิมพ์ทั้ง ๒ ชื่อนี้จึงมีซ้ำกันใน ๒ รัชกาล จะต่างกันแต่ว่าในรัชกาลที่ ๔ หมอแบร็ดเลย์เป็นเจ้าของหรือบรรณาธิการเสียเองทั้ง ๒ ฉบับ หนังสือพิมพ์ "บางกอกคาเลนดาร์" ท่านจัดออกเป็นภาษา

อังกฤษ เป็นหนังสือรายปี ส่วน "บางกอกรีคอเดอร์" ภาคภาษาไทย ท่านเป็นบรรณาธิการเอง ส่วนภาคภาษาอังกฤษ ศาสนาจารย์ N.A. McDonald แห่งคณะเปรสไบทีเรียนเป็นบรรณาธิการ จัดออกเป็นรายปักษ์ทั้งสองภาษา

หนังสือพิมพ์ "บางกอกรีคอเดอร์" ฉบับรัชกาลที่ ๔ ทั้งภาคภาษาไทยและภาคภาษาอังกฤษมีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ฉบับภาษาอังกฤษออกมาก่อน เมื่อวันที่ ๑๖ มกราคม ค.ศ. ๑๘๖๕ ส่วนฉบับภาษาไทย ต่อมาจนถึงวันที่ ๒๙ เมษายนปีเดียวกัน ท่านจึงได้จัดออกมาจำหน่ายแต่ทั้งภาคภาษาไทยและภาษาอังกฤษ กิจการต้องล้มเลิกไปเพราะคดีโอบาเรต์ คือ กงสุลฝรั่งเศส ชื่อ ม. โอบาเรต์ฟ้องต่อศาลว่า หมอแบร็ดเลย์ลงข้อความหมิ่นประมาทท่านเรียกค่าเสียหาย๑,๕๐๐ เหรียญอเมริกัน ศาลตัดสินให้จำเลยแพ้ ต้องเสียค่าปรับ ๑๐๐ เหรียญอเมริกัน* หมอแบร็ดเลย์จึงเลิกออกหนังสือทั้งสอง ภาษา ราว เดือน กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๖๗ ฉบับภาษาอังกฤษจึงมีอายุราว ๒ ปี ส่วนภาคภาษาไทยมีอายุเพียง ๒๑ เดือน

เท่าที่กล่าวมานี้ ดูเป็นเรื่องออกจะสับสนสักหน่อยว่าในตอนแรก ๆ ที่มีหนังสือพิมพ์ออกมาจำหน่าย ทำไมท่านจึงใช้ชื่อซ้ำกันในสองรัชกาล และบรรดาผู้เกี่ยวข้องตั้งแต่เจ้าของและบรรณาธิการ ก็เป็นมิชันนารีคือ นักบวชอเมริกันทั้งนั้น อย่างไรก็ดี เราพอจะขมวดความเพื่อจดจำไว้แต่เพียงว่า หมอแบร็ดเลย์แห่งคณะอเมริกันบอร์ด และหมอจันทเลแห่งคณะแบปติสต์ เป็นผู้จัดออกหนังสือพิมพ์แต่รัชกาลที่ ๓ เมื่อขึ้นรัชกาลที่ ๔ หมอจันทเลเลยหายเงียบไป (เพราะโรงพิมพ์ถูกไฟไหม้) มีแต่หมอแบร็ดเลย์ยืนหยัดจัดออกหนังสือพิมพ์ "บางกอกรีคอเดอร์" ทั้ง๒ภาษา และยังออกหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษชื่อ "บางกอกคาเลนดาร์" ซึ่งจะมีอายุยาวนานตลอดอายุขัยของท่าน เรื่องของ "บางกอกคาเลนดาร์" ของหมอแบร็ดเลย์จึงเป็นเรื่องที่จะได้กล่าวต่อไป

หนังสือพิมพ์ "บางกอกคาเลนดาร์" (Bangkok Calendar) เป็นหนังสือพิมพ์รายปี ฉบับแรกออกประจำ ค.ศ. ๑๘๕๙ ส่วนฉบับสุดท้ายออกประจำ ค.ศ. ๑๘๗๒ คือเป็นเวลา ๑๔ ปีติดต่อกัน เมื่อหมอแบร็ดเลย์ ออกหนังสือ บางกอกคาเลนดาร์ ประจำ ค.ศ. ๑๘๗๒ แล้ว ในปีถัดมาท่านก็ถึงแก่กรรม หนังสือชุดนี้จึงยุติลงพร้อมกับชีวิตของท่าน

ในหนังสือรายปีฉบับนี้ มีคำแจ้งความเกี่ยวกับโรงพิมพ์ของท่านว่า "สำนักพิมพ์ของสมาคมนักบวชอเมริกัน ตั้งอยู่ใกล้วังกรมหลวงวงศาธิราชที่ปากคลองบางหลวง รับพิมพ์หนังสือและใบปลิวต่าง ๆ ทั้งภาษายุโรปและภาษาไทย การพิมพ์รวดเร็ว เรียบร้อย ราคาย่อมเยาที่สุด ทั้งรับจัดทำปกหนังสือและจำหน่ายแบบเรียนภาษาอังกฤษ ภาษาไทย ตำรากฎหมายไทย ไวยากรณ์ไทย รวมทั้งแบบฟอร์มต่างๆ ฯลฯ ผู้ดำเนินงานสำนักพิมพ์นี้ขอเรียนให้ท่านทั้งหลายทราบว่าราย ได้ ทั้งหลาย ทั้งปวงของ สำนักงานนี้ จะนำมา ใช้เลี้ยงครอบครัวและกิจการในศาสนา เพราะบัดนี้ไม่ได้รับเงินอุดหนุนจากต่างประเทศแต่อย่างใด จึงขอท่านทั้งหลายได้ช่วยให้ความอุปการะรับเป็นสมาชิกและอุดหนุนการงานของสำนักพิมพ์นี้ด้วย ฯลฯ"

นี่เป็นการแสดงให้เห็นว่า โรงพิมพ์นี้ เป็นโรงพิมพ์ที่เข้าเกณฑ์ในการดำเนินกิจการพิมพ์เช่นปัจจุบัน คือต้อง

---

* รายละเอียดเรื่องหมอแบร็ดเลย์ถูกฟ้อง ปรากฏในเรื่อง 'หมอบรัดเล และมิชันนารีอเมริกัน' ในหนังสือ 'ชุมนุมจุฬา' ตุลาคมพ.ศ.๒๔๙๕ และใน 'เอกสารประกอบความรู้สังคมศึกษา' ของกรมวิสามัญศึกษา พ.ศ. ๒๕๐๖

แสวงหารายได้จากตลาดเพื่อดำเนินกิจการ ไม่ใช่เป็นเรื่องภายในเขตวัด หรือเรื่องในรั้วในวังดังโรงพิมพ์อื่น ๆ ในเวลานั้น

หมอแบร็ดเลย์บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ "บางกอกคาเลนดาร์" เป็นผู้รวบรวมและเรียบเรียงข่าวสารการบ้านเมืองแต่ผู้เดียว ประวัติของท่านโดยย่อ ๆ ก็คือท่านเป็นชาวเมือง Marcellus ในรัฐนิวยอร์คสหรัฐอเมริกา ถือกำเนิดในปลายรัชกาลที่ ๑ (ค.ศ. ๑๘๐๔) ได้ศึกษาทางวิทยาศาสตร์การแพทย์และเข้าถือบวช เป็นผู้สอน ศาสนาคริสเตียนด้วย เมื่อเวลาท่านจะเลือกวิถีชีวิตออกมาประจำอยู่ในประเทศไทยนั้น ท่านได้ทราบข่าวและเลื่อมใสศรัทธาในกิจกรรมของหมอสอนศาสนาอีกผู้หนึ่งชื่อ Judson ผู้เข้าไปแพร่ศาสนาคริสเตียนยังประเทศพม่า หมอแบร็ดเลย์จึงได้ตัดสินใจเดินทางมาสู่ประเทศไทย ก่อนหน้าที่ท่านจะออกหนังสือพิมพ์บางกอกคาเลนดาร์นี้ ท่านได้เข้ามาอยู่ในประเทศไทยได้ ๒๔ ปีแล้ว นับได้ว่าท่านรู้จักเมืองไทยทั้งรู้ภาษาไทยและคุ้นเคยกับบรรดาผู้หลักผู้ใหญ่ใน กรุงเทพ ฯ อย่างดีพอสมควร

ในการประมวลข่าวสังคมในกรุงเทพฯ ประจำ ค.ศ. ๑๘๖๒ (อันเป็นปีประสูติสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ) หมอแบร็ดเลย์บันทึกไว้ว่า "พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ประสูติ ๒๑ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๖๒ เป็นพระเจ้าลูกเธอองค์ที่ ๕๘ . . . . . พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนาประสูติ ๑๐กันยายน เป็นพระเจ้าลูกเธอองค์ที่ ๖๑" ในปีดังกล่าวสมเด็จพระเจ้าลูกเธอองค์แรกคือ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ทรงพระชนม์ได้ ๔๐ พรรษา และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระเจ้าลูกเธอองค์ที่ ๙ ทรงพระชนม์ได้ ๑๐ พรรษา ประสูติเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ค.ศ. ๑๘๕๓ ฯลฯ" จากข้อความที่คัดมาลงเพียงเล็กน้อยนี้ จะเห็นได้ว่าหนังสือบางกอกคาเลนดาร์จะให้ความรู้ เรื่องเก่าแก่เราได้หลายอย่าง และก็เป็นความรู้ที่สำคัญมากด้วย

ในเรื่องของการต่างประเทศ ข่าวสังคมประจำ ค.ศ. ๑๘๖๒ ระบุสถานกงสุลของต่างชาติซึ่งเข้ามามีสำนักงานใน กรุงเทพ พระมหา นคร แล้วรวม ๙ ประเทศ ด้วยกัน กล่าวคือ สถานกงสุลปอร์ตุเกส สหรัฐอเมริกา อังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ค Hanseatic สวีเดนและนอรเวย์ ฮอลันดา และสถานกงสุล Prussian นับได้ว่าใน ค.ศ. ๑๘๖๒ นั้น ประเทศไทยได้คบค้าสมาคมกับประเทศในยุโรปถึง ๙ ประเทศ ได้เรียนรู้และสมาคมจากชาติที่เจริญกว่า เป็นการสร้างรากฐานแห่งความเจริญให้ยุคใหม่ใน บ้านเมืองของเราแล้ว สำหรับผู้ที่สนใจอยากจะทราบว่าใครและชาติใดเป็นผู้แทนหรือกงสุลต่างประเทศคนแรกในกรุงเทพ พระมหานคร ความข้อนี้ หนังสือ "บางกอกคาเลนดาร์" จัดระดับสถานกงสุลผู้อาวุโสไว้ดังนี้ คือ ๑. สถานกงสุลปอร์ตุเกส เริ่มเข้ามาตั้งสถานกงสุลแต่รัชกาลที่ ๒ ใน ค.ศ. ๑๘๒๐ ๒. สถานกงสุลที่รองอาวุโสลงมา คือ สหรัฐอเมริกา เมื่อ ๒๙ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๕๖ และ ๓. สถานกงสุลอังกฤษเมื่อ ๑๑ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๕๖ ส่วนกงสุลฝรั่งเศสนั้นท่านจัดไว้เป็นอันดับ ๔. คือเมื่อเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๕๖ สำหรับสถานกงสุลปอร์ตุเกสที่ว่าเข้ามาอยู่ใน กรุงเทพพระมหานคร ฯ แต่แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ นั้นข้อเท็จจริงก็เป็นเช่นนั้น แต่สงสัยว่ารัฐบาลไทยในครั้งนั้นจะรับนับถือท่านเป็นตัวแทนประเทศของท่านแค่ไหน เพียงใด ? กล่าวคือท่านอยู่นอกเหนือกฎหมายไทยหรือไม่ ? อันที่จริงเราก็ทราบกันดีแล้วว่าประเทศปอร์ตุเกสมีการคบค้า และส่งพลเมืองของตนเข้ามาอยู่ในประเทศไทยมานมนาน นับแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่งกรุงศรีอยุธยาแล้ว ในสมัยนั้นโลกของเรายังอยู่ในยุคกลาง ความรู้ความเจริญของโลกก็ยังอยู่ในยุคกลาง การที่สถานกงสุลมาเปิดขึ้นในยุค

รัตนโกสินทร์ จึงไม่นับต่อเนื่องในเรื่องสิทธิของปอร์ตุเกส ซึ่งเคยได้รับมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี กงสุลคนแรกของประเทศสมัยใหม่ในยุคใหม่ จึงน่าจะได้แก่กงสุลของสหรัฐอเมริกาคือหมอสอนศาสนาชื่อมัททูน(Mattoon)ผู้เข้ารับหน้าที่กงสุลต่างประเทศคนแรกเมื่อวันที่๒๙ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๕๖ ก่อนหน้ากงสุลอังกฤษจะเข้ามาประจำตำแหน่งเพียง ๑๒ วัน (กงสุลอังกฤษคนแรกชื่อ Hillier เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้ไม่กี่เดือนก็ถึงแก่กรรมด้วยโรคบิด)

อาจมีนักศึกษาสงสัยว่า ประเทศอังกฤษส่ง เซอร์จอนเบาริง เข้ามาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรี ฯ ก่อนสหรัฐอเมริกาถึง ๑ ปี เหตุไฉนสหรัฐ ฯ จึงมีตัวกงสุลผู้แทนประเทศก่อนอังกฤษ ความข้อนี้มีข้อเท็จจริงแสดงเป็นหลักฐานไว้ว่า ประเทศอังกฤษส่งทูตเข้ามาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๕ ให้การแลกเปลี่ยนสัตยาบันกันในปีถัดมา ขณะที่มีการแลกเปลี่ยนสัตยาบันกันดังกล่าว ทูตสหรัฐอเมริกาคือ Townsend Harris เข้ามารออยู่ในกรุงเทพ ฯ เพื่อเจรจาสัญญาทางพระราชไมตรีอยู่แล้ว เมื่อฝ่ายอังกฤษแลกเปลี่ยนสัตยาบันกันเสร็จ และกำลังรอตัวกงสุลจะเดินทางเข้ามาจากเกาะฮ่องกง ทูตสหรัฐ ฯ ก็เข้ากระทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรี เมื่อมีการลงนามในสนธิสัญญากันแล้ว ก็แต่งตั้งหมอสอนศาสนาซึ่งอยู่ในกรุงเทพพระมหานครแล้วเป็นตัวกงสุลทันที โดยไม่จำต้องรอการให้สัตยาบัน ที่ทำได้เช่นนี้ก็เพราะอาศัยอำนาจของสัญญาฉบับก่อน ซึ่งทูตอเมริกันชื่อ Edmund Roberts ได้ทำไว้กับ ประเทศไทย เมื่อ รัชกาลที่ ๓ อำนาจดังว่าอยู่ในมาตรา ๑๐ ของสัญญานั้น ซึ่งระบุข้อความไว้ว่า "เมื่อใดประเทศอื่น ๆ นอกจากปอร์ตุเกส ได้รับสิทธิแต่งตั้งผู้แทนประเทศของตนเข้ามาประจำอยู่ในประเทศไทย เมื่อนั้นสิทธิดังกล่าวสหรัฐอเมริกาก็จะได้รับด้วยเช่นเดียวกัน" นี่คือต้นตอของสิทธิเท่าเทียมซึ่งในภาษาการทูตเรียกกันว่า most-favored nation treatment ด้วยเหตุนี้กงสุลของสหรัฐ ฯ จึงนับได้ว่าเป็นกงสุลประเทศแรกที่เข้ามาประจำ อยู่ในประเทศไทย

เกี่ยวกับข่าวในวงเศรษฐกิจการค้าใน ค.ศ. ๑๘๖๒ หนังสือบางกอกคาเลนดาร์ลงแจ้งความองค์การ ห้างร้าน โรงเลื่อย โรงสีและอู่ต่อเรือ ซึ่งเปิดกิจกรรมของตนในกรุงเทพพระมหานคร ฯ ไว้ดังนี้ เจ้าท่าคือ กัปตันยอนบุช ผู้ตรวจสินค้าขาเข้า ขาออก คือ เย. ซี. แคมแบล นายตำรวจนครบาลตั้งสถานีอยู่ข้างคลองขุดใหม่ คือ AMES และผู้ช่วยชื่อ BATEMAN ห้างค้าขายห้างแรกชื่อห้าง PARKER & GOODALE ห้าง MASON ห้าง BORNEO "จำกัด" ห้าง SCHMIT ห้าง PICKENPACK ห้าง MARKWALD (ไทยเรียกว่ามากัว) ห้าง ODMAN ห้าง MALHERBE ส่วนอู่ต่อเรือ โรงเลื่อย โรงสี บริการลากจูงเรือสินค้า บริการไปรษณียภัณฑ์ บริการนำร่อง ตลอดจนบ้านพักและโรงแรมก็เริ่มมีแล้วประปราย ในส่วนพ่อค้าปลีกย่อยหรือพ่อค้าขายส่ง ก็มีแจ้งความระบุนามไว้มีพ่อค้าแขกอยู่บ้าน (หลังคา) ขาว และบ้านหลังคาแดงทั้งสองฝั่งแม่น้ำ มีระบุชื่อพ่อค้าแขกประมาณ ๒๐ ชื่อ ส่วนพ่อค้าจีนก็ตั้งร้านอยู่ทั้ง ๒ ฝั่งแม่น้ำเช่นเดียวกัน มีชื่อเจ้าสัว นายอากร และจีนธรรมดา ประมาณ ๓๐ ชื่อ จะสังเกตได้ว่าในครั้งนั้นยังเรียกกันว่า เจ้าสัวนั่นเจ้าสัวนี่ มีเจ้าสัวบั้น เจ้าสัวพุก เจ้าสัวเอี่ยม เป็นต้น ยังไม่ใช้คำว่าเจ๊สัวกันในครั้งนั้น เกี่ยวกับนายห้างฝรั่ง บางท่านเป็นทั้งนายห้าง และเป็นทั้งตัวกงสุล เช่นนาย Pickenpack มีห้างของตน ค้าขายสินค้าและเป็นตัวแทนบริษัทประกันภัย ในเวลาเดียวกันท่านก็เป็นกงสุล ให้แก่ประเทศ ฮอลันดา และรักษา การให้แก่ ประเทศอื่น ๆ เช่น สวีเดนและนอรเวย์อีกด้วย

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
อุดมสุข ๒๑ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร. 3921670, 3918068

เกี่ยวกับชาวยุโรปและอเมริกาที่เข้ามาพำนักในกรุงเทพพระมหานครฯ ได้จำแนกท่านสังฆราชบาทหลวงไว้เป็นพิเศษ เริ่มแต่ท่านสังฆราชปาเลอกัว และเจ้าอาวาสโบสถ์อัสสัมชัญ โบสถ์โรซารี โบสถ์ซังตาครูส โบสถ์เซ็นต์ฟรังซิส ท่านที่กล่าวนามมานี้อยู่ที่กรุงเทพฯ ส่วนเจ้าอาวาสอยู่วัดหัวเมือง ก็มีที่อยุธยา คือโบสถ์เซ็นต์ยอแซฟที่แปดริ้ว คือโบสถ์เซ็นต์ปอล ที่บางช้าง โบสถ์พระมหาไถ่ที่จันทบุรี โบสถ์คอนเซบชั่น เป็นต้น สำหรับผู้สอนศาสนาคริสเตียนชาติ อเมริกันก็ได้แบ่งแยก ไว้ว่าท่าน ผู้ใดอยู่ คณะไหน กล่าวคือหมอสมิท คณะแบปติสต์ หมอมัททูน คณะเปรสไบทีเรียน และหมอแบรดเลย์ คณะอเมริกันบอร์ดเป็นต้น

นอกเหนือไปจากบรรดานายห้าง หมอสอนศาสนาบาทหลวงและท่านผู้เป็นกงสุลประจำอยู่ในกรุงเทพพระมหานครฯ ยังมีชาวยุโรปและชาวอเมริกันประจำอยู่ในประเทศไทยอีกรวมอยู่กับพวกแรก นับได้รวม ๑๕๐ ชื่อ มีอาชีพเป็น พ่อค้า วิศวกร ผู้นำร่อง ล่าม สมุห์บัญชี เสมียน กลาสี ผู้ฝึกทหาร แม้แต่นายวงดนตรีก็มี ในบรรดาชาวต่างประเทศ ๑๕๐ ชื่อนี้ ไม่ทราบว่าจะเข้ารับราชการอยู่ในรัฐบาลไทยสักกี่คนด้วยกัน แต่ที่พอเห็นได้ก็พวกนายท่า ผู้ตรวจสินค้าและผู้หัดทหารซึ่งคงเริ่มงานแล้วแต่รัชกาลนี้ แต่ยังไม่แพร่หลายกว้างขวางจนในรัชกาลต่อมา เกี่ยวกับเกร็ดความรู้และสารคดีต่าง ๆ หนังสือบางกอกคาเลนดาร์ได้นำกำหนดสุริยคราส จันทรคราสพร้อมทั้งปรากฏการณ์ของดวงดาวนำลงให้ไว้ครบ ๑๒ เดือน ตลอดจนอุณหภูมิต่ำ อุณหภูมิสูง และอุณหภูมิเฉลี่ยประจำเดือนก็นำมาลงไว้ด้วย ส่วนมาตรการนับของไทยเราคือนับเวลา เช่น ๖๐ วินาที เป็น ๑ นาที ๖ นาที เป็น ๑ บาท ๑๐ บาท เป็น ๑ โมงหรือทุ่ม ๑๒ โมง เป็น ๑ วัน ๑๒ ทุ่ม เป็นหนึ่งคืนเป็นต้น ส่วนการเทียบศักราชจากจุลศักราชเป็นพุทธศักราชเป็นคริสตศักราช ก็ได้นำมาลงให้ไว้อย่างสำเร็จรูป รวมทั้งการแลกเปลี่ยนเงินสลึงแตกเป็นเงินเหรียญอเมริกัน และเงินเซ็นต์แลกกับเงินบาทก็ได้ทำตารางเทียบให้ไว้แบบสำเร็จรูป พร้อมทั้งชี้แจงมาตราเงินของไทยจากไพเป็นเฟื้องเป็นสลึงเป็นบาทเป็นตำลึงเป็นชั่ง เป็นหาบและเป็นพาราให้ไว้ นอกจากนั้นท่านยังได้นำการวัดระยะ (จากนิ้วเป็นคืบ) มาตราการตวง (จากทะนานเป็นถัง) มาลงให้ไว้ด้วย

ความรู้เบ็ดเตล็ดอีกเรื่องหนึ่งซึ่งหนังสือ บางกอกคาเลนดาร์ได้นำลงให้ไว้ ก็คือความรู้ในเรื่องพระราชพงศาวดารไทย เฉพาะหลักฐานที่อ้างในการที่หมอแบร็ดเลย์ใช้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารโดยสังเขป คือท่านอ้างพระอาลักษณ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระอาลักษณ์ผู้นี้คือพระศรีสุนทรโวหาร ชื่อเดิมว่าพึ่ก เป็นผู้มอบข้อความนี้ให้หมอแบร็ดเลย์ ซึ่งหมอแบร็ดเลย์เชื่อว่าเป็นพระราชประสงค์ของสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อันที่จริงชาวต่างประเทศเช่นหมอแบร็ดเลย์ จะมารอบรู้เรื่อง พงศาวดารไทย อย่างแตกฉานก็เหลือวิสัยอยู่ดี ด้วยเหตุนี้ท่านจึงได้เขียนข้อความไว้ว่า " การจัดลำดับราชวงศ์ นามพระมหากษัตริย์ ศักราชปีครองราชย์และจำนวนปีที่ครองแผ่นดินเหล่านี้ พระอาลักษณ์เป็นผู้จัดส่งมาให้ โดยไม่ต้องสงสัยว่าเป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้ เพื่อจะให้ข้าพเจ้าแก้ไขสิ่งผิดพลาดซึ่งได้ตีพิมพ์ไปเมื่อ ค.ศ ๑๘๖๐ ถ้าหากว่าองค์พระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งทรงเพียบพร้อม ไปด้วยความรู้ เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชนชาติของพระองค์ ยังไม่ทรงสามารถจะสอนสิ่งที่เป็นจริงให้แก่เรา จดหมายเหตุในหอหลวงหรือจากที่อื่นๆ เล่มใดเล่าที่เราจะเชื่อถือได้ " ต่อจากนั้นหมอแบร็ดเลย์ก็ได้นำข้อความ ซึ่ง พระอาลักษณ์ส่งมาให้นั้นลงตีพิมพ์โดยได้เน้นชี้แจงไว้ว่าข้อความใด ที่อยู่ในวงเล็บ

71098

เป็นข้อความที่ท่านเติมให้เอง ไม่ใช่ข้อความของพระอาลักษณ์

พระราชพงศาวดารดังกล่าวได้จัดราชวงศ์ผู้ครองประเทศไทยไว้ ๔ ราชวงศ์ คือ ราชวงศ์ที่ ๑ เริ่มแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ตรงกับ ค.ศ. ๑๓๕๐ ราชวงศ์นี้ครองประเทศจนถึงองค์ที่ ๒๑ ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าศรีเสาวภาค แล้วจึงเป็นราชวงศ์ที่ ๒ เริ่มด้วยพระเจ้าทรงธรรม ราชวงศ์นี้ครองอยู่เพียง ๓ ชั่วรัชกาลก็เปลี่ยนเป็นราชวงศ์ที่ ๓ เริ่มด้วยพระเจ้าปราสาททอง เป็นองค์ที่ ๒๕ จวบจนสิ้นราชวงศ์ในแผ่นดินพระเจ้าที่นั่งสุริยามรินทร์ เป็นองค์ที่ ๓๔ สรุปรวมมีกษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยา ๓๔ องค์ เป็นระยะเวลา ๔๑๗ ปี เฉลี่ยแล้วองค์หนึ่งครองราชย์ ๑๒.๓ ปี ครั้นแล้วหมอแบร็ดเลย์ก็เพิ่มข้อความให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นองค์ที่ ๓๕ สมเด็จพระบรมราชาพระพุทธยอดฟ้าเป็นองค์ที่ ๓๖ เป็นกษัตริย์ราชวงศ์ที่ ๔ ครองประเทศไทยมาจนพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎเป็นองค์ที่ ๓๙ นับแต่พระเจ้าตากมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ หมอแบร็ดเลย์ชี้แจงว่าเป็นการเขียนของท่านเอง ไม่ใช่ของพระศรีสุนทรโวหาร (พึ่ก)

นักศึกษาประวัติศาสตร์ไทยที่ได้ผ่านพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา คงจะได้ประโยชน์ในการเทียบเคียงทดสอบดูว่า การจัดลำดับกษัตริย์ ราชวงศ์ และปีครองราชย์ของแต่ละองค์ จากพระราชพงศาวดารฉบับนั้นกับจากหนังสือบางกอกคาเลนดาร์ ส่วนใดเป็นพระราชมติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และส่วนใดเป็นพระมติของเจ้านายในชั้นหลัง

ในเรื่องสารคดีที่หมอแบร็ดเลย์ ได้นำลง ประจำฉบับ ค.ศ. ๑๘๖๒ มีเรื่องราวเกี่ยวกับวัดในพระพุทธศาสนา รวมทั้งการทอดกฐินเป็นงานประจำปี และการสอบเป็นเปรียญทุก ๓ ปี ยังมีเรื่องสั้นเกี่ยวกับการคล้องช้างที่อยุธยา การตากอากาศที่อ่างหิน และบรรดาเมืองชายทะเลต่างๆเช่น ที่เกาะสีชัง บางพระ กระบัง (ปัจจุบันเรียกแหลมฉบัง) ละมุง (ปัจจุบันเรียกว่า บางละมุง) ทุ่งพลอง ทุ่งไก่เตี้ย เรื่องที่น่าอ่านน่าจะได้แก่เรื่องการไปพักฟื้นที่อ่างหิน เขียนโดยเซอร์ รอเบิต ซอมเบิก กงสุลใหญ่อังกฤษ

เกี่ยวกับ เซอร์ รอเบิต ซอมเบิก ท่านผู้นี้นับได้ว่าเป็นกงสุลอังกฤษที่แท้จริงคนแรกในประเทศไทย เพราะผู้ดำรงตำแหน่งก่อนท่านชื่อ Hillier เข้ามาอยู่ในพระนครไม่กี่เดือนก็ถึงแก่กรรมเสียแล้ว เซอร์ รอเบิต ซอมเบิก เป็นข้าราชการผู้มีบรรดาศักดิ์ มีการศึกษาดีและเคยรับตำแหน่งสำคัญในรัฐบาลอังกฤษมาแล้วหลายแห่ง ตลอดระยะเวลาร่วม ๘ ปี ที่ท่านดำรงตำแหน่งกงสุลอังกฤษอยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้น ท่านได้วางรากฐานการคบค้าสมาคมกับข้าราชสำนักในรัฐบาลไทยอย่างสนิทสนมแน่นแฟ้น จึงควรนับได้ว่าประชาชนชาวไทยมีความนับถือไว้ใจชาวอังกฤษ เพราะท่านเซอร์ รอเบิต ซอมเบิก ผู้นี้เป็นผู้วางรากฐานให้ เมื่อท่านกลับสู่ประเทศอังกฤษและมีผู้อื่นมาดำเนินการ แทน ท่าน จึงได้มีเรื่องยุ่งๆ เกิดขึ้นในภายหลัง คณะราชทูตไทยชุดแรกที่เดินทางไปเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย เป็นการกระชับสัมพันธไมตรี ระหว่าง ประเทศไทย กับ ประเทศ อังกฤษก็สำเร็จลุล่วงด้วยดีเพราะเซอร์ รอเบิต ซอมเบิกผู้นี้มีส่วนสำคัญ

หนังสือ "บางกอกคาเลนดาร์" ได้บันทึกข่าวสังคม และเหตุการณ์สำคัญประจำ ค.ศ. ๑๘๖๒ ไว้มากมาย จะขอนำมากล่าวแต่เฉพาะเหตุการณ์บางเรื่องไว้ดังนี้

๑๑ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๖๒ – เรือรบฮอลันดาสองลำนำสนธิสัญญาเข้ามาแลกเปลี่ยนสัตยาบัน

๑๕ มีนาคม – อหิวาตกโรคเกิดขึ้นประปรายในกรุงเทพ ฯ โดยเฉพาะในหมู่คนพื้นเมือง แต่พวกฝรั่งไม่ค่อยติดโรคนี้

๓ เมษายน – นางเลียวโนเว็นส์ สุภาพสตรีชาวอังกฤษเริ่มเข้าปฏิบัติงานในพระบรมมหาราชวัง ในตำแหน่งพี่เลี้ยงพระเจ้าลูกเธอทั้งหลาย

๑๐ เมษายน – พระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้า (เทพศิรินทรามาตย์)

เมษายน – เริ่มงานตำรวจนครบาล ที่กรุงเทพ ฯ โดยมี ร้อยเอก Ames เป็นผู้บัญชาการ และนาย Bateman เป็นผู้ช่วย

๑๒ พฤษภาคม – พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว–เสด็จกลับจากเพชรบุรีโดยทางเรือไฟ ฯลฯ

๒๕ พฤษภาคม – โบสถ์หลังใหม่ของคณะ Presbyterian เริ่มเปิดทำพิธีการในการประกอบศาสนกิจ

๓ กรกฎาคม – พิธีฝังศพท่านสังฆราช ปาเลอกัว

๙ กรกฎาคม – วันคล้ายวันประสูติกรมหลวง – วงศาธิราชสนิท ครบ ๕๕ พรรษา

๑๘ กันยายน – เงินตราแบบใหม่นำออกใช้แทนเบี้ย เงินตรานี้ทำขึ้นที่โรงกษาปน์ไทย ด้วยเครื่องจักรสั่งซื้อมาจากประเทศอังกฤษ

๑๘ ตุลาคม – วันเฉลิมพระชนม์พรรษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครบ ๕๘ พรรษา

๔ พฤศจิกายน–สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จฯกลับจากการประพาสจังหวัดลพบุรี

๘ พฤศจิกายน–สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จฯโดยทางเรือกลไฟไปอ่างหิน

๓๑ ธันวาคม – กรมหลวงวงศา ฯ ได้ทรงบัญชาให้เราประกาศแก่มวลสมาชิกว่าพระองค์ทรงหายจากโรคประ – ชวรแล้ว

ในภาคข่าวเกี่ยวกับการเกิดการตาย ประจำ ค.ศ. ๑๘๖๒ มีข่าวการถือกำเนิดดังนี้

๑๗ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๖๒ – นาง Jemie (Jane) McFarland ภรรยาของ Rev. S.G. McFarland ให้กำเนิดแก่บุตรชาย*

ในภาคข่าวมรณกรรม

๒๕ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๖๒ – ท่านสังฆราช ปาเลอกัว มรณภาพวันนี้ ด้วยโรคเยื่อสมองอักเสบ ท่านสังฆราชผู้นี้เข้ามาอยู่ในเมืองไทย ๓๒ ปี และเมื่อมรณภาพอายุได้ ๕๘ ปี

ในกระบวนข่าวทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งหมอแบร็ดเลย์บันทึกไว้ในหนังสือบางกอกคาเลนดาร์ ประจำ ค.ศ. ๑๘๖๒ มีข้อความอยู่ตอนหนึ่ง เมื่อท่านให้รายพระนามและวันประสูติของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอว่า "จากรายพระนามข้างบนนี้เราจะสังเกตได้เองว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีโอ–รสจากพระราชมารดา ๒๗ พระนาง..... พระราชมารดาเหล่านี้ทรงได้รับเงินเลี้ยงชีพจากรัฐบาลด้วยกันทุกองค์ .... ส่วนพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๒ (พระปิ่นเกล้า ฯ) ทรงมีโอรสจากพระราชมารดา ๒๕ พระนาง ..... ส่วนบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ ต่างก็มีภรรยา ๓๐ นางบ้าง ๔๐ นางบ้าง บางทีก็ถึง ๕๐ นาง เราขออ้อนวอนพระผู้เป็นเจ้าให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขเรื่องการมีภรรยามาก (โดยทรงมีพระชายาแต่พระองค์เดียวเพื่อเป็นแบบฉบับ) และด้วยการออกกฎหมายห้ามการมีภรรยามากโดยทั่วถึงกัน คุณธรรมความดีและความเจริญรุ่งเรืองของกรุงสยามจะแพร่ขยายออกไปไม่ได้จนกว่าการมีภรรยามากจะถือว่า เป็นความผิด ทาง – อาญา"

---

* ท่านผู้นี้ชื่อ William McFarland เป็นบุตรคนโต ต่อมามีน้องชายชื่อ Edwin และ George แก่กว่ากันคนละ ๒ ปี George เกิดใน ค.ศ. ๑๘๖๖ ต่อมาเป็นพระอาจิวิทยาคม (จาก McFarland of Siam, Newyork 1958)

นี่เป็นตัวอย่างของหนังสือพิมพ์ฉบับแรก ๆ ที่ออกในประเทศไทยเมื่อ ๑๐๐ ปีก่อน ข่าวสารของยุคนั้นก็เป็นเรื่องที่เกินความจดจำของมนุษย์ ถ้าหากหนังสือบางกอกคาเลนดาร์มิได้บันทึกลงไว้เป็นหลักฐาน เรื่องราวของเซอร์รอเบิต ชอมเบิก ก็ดี วันมรณภาพของท่านสังฆราชปาเลอกัวก็ดี วันประสูติของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าดิสวรกุมารก็ดี แม้แต่วันเข้ารับงานเป็นพระพี่เลี้ยงพระเจ้าลูกเธอของแหม่มเลียวโนเว็นส์ก็ดี เรื่องราวเหล่านี้เกิดขึ้นมานานแล้ว แต่เราก็มีทางทราบอย่างแน่นอนว่าเหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นเมื่อวันไหนเดือนอะไรแน่ หนังสือบางกอกคาเลนดาร์ให้ความรู้แก่เราในเรื่องนี้ และยังได้ให้ความรู้เบ็ดเตล็ดปลีกย่อยอีกมากมายในกิจกรรมอื่น ๆ ยากที่จะหาได้จากที่ใดอื่น ทั้งนั้นทั้งนี้ดูจะเป็นการบันทึกกิจกรรมของนักหนังสือพิมพ์คนแรกในเมืองไทย คือหมอแบร็ดเลย์ นับจากท่านนำแท่นพิมพ์ไทยอันแรกเข้ามาจากเมืองสิงคโปร์ ติดตั้งแท่นพิมพ์ที่วัดประยูรวงศ์และต่อมาที่คลองบางหลวง และรับจ้างพิมพ์หนังสือต่างๆ ตลอดจนออกหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์เดอร์ และบางกอกคาเลนดาร์นี้ เรื่องราวรายละเอียดเกี่ยวกับหนังสือพิมพ์ฉบับแรกนี้ ยังมีอีกมากมาย ณ ที่นี้ข้าพเจ้าขอกล่าวแต่เพียงส่วนปลีกย่อยที่เกี่ยวกับเรื่องราวประจำปี ค.ศ. ๑๘๖๒ เท่านั้น ท่านผู้สนใจโปรดติดตามรายละเอียดได้จากหอสมุดแห่งชาติ ข้าพเจ้าขอกล่าวเพิ่มเติมอีกเล็กน้อยแต่เพียงว่าหนังสือบางกอกคาเลนดาร์ประจำ ค.ศ.๑๘๗๒ เป็นฉบับสุดท้าย และ เป็น ฉบับปีที่ ๑๔ ของ หนังสือ พิมพ์นี้ เพราะในปีต่อมาหมอแบร็ดเลย์ ก็ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒๓ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๗๓ ดังข้อความสุดท้ายปรากฏในสมุดบันทึกส่วนตัวของท่านว่า "๘ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๗๓ ข้าพเจ้าเดินทางไปพักพื้นที่อ่างหินด้วยเรือใบ เมื่อออกปากอ่าวลมพัดเฉื่อยฉิวได้ประมาณ ๑ ชั่วโมงแล้วเกิดพายุพัดเอาหางเสือเรือหัก เราจึงกลับเรือมุ่งเข้าหาปากน้ำถึงปากน้ำตอน ๕ ทุ่ม" เราไม่มีทางทราบว่าหมอแบร็ดเลย์กลับเข้ากรุงเทพ ฯ หรือเลยไปพักพื้นที่อ่างหินต่อไปหรือไม่ เพราะต่อไปอีกเดือนเศษท่านก็ถึงแก่กรรม ศพนั้นฝังไว้ที่ป่าช้าฝรั่งที่ยานนาวา

ในบรรดาผู้ปรากฏนามในหนังสือ "บางกอกคาเลนดาร์" ชื่อของแหม่มแอนนาเลียวโนเว็นส์ ดูจะครึกโครมไปก้องโลกยิ่งกว่าใคร แหม่มผู้นี้เริ่มรับราชการ ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๓ เมษายน ค.ศ. ๑๘๖๒ และหมอแบร็ดเลย์บันทึกไว้ในสมุดบันทึกประจำวันว่าแหม่มแอนนาและบุตรชายชื่อหลุย ออกเดินทางจากกรุงเทพ ฯ ไปเมืองสิงคโปร์ เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๖๗ เพราะฉะนั้นเราจึงทราบ ได้ว่าแหม่ม แอนนาได้เข้ามา พำนักอยู่ ในกรุงเทพพระมหานคร ๕ ปีกับ๓เดือนและเธอได้ปฏิบัติงานในฐานะพระพี่เลี้ยงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลาย พระองค์ด้วยกันในระยะ๕ปีนั้น เรื่องราวที่เธอเขียนในหนังสือ ๒ เล่ม* จึงคงจะมีรากฐานความจริง อยู่บ้างจากประสพการณ์ ของเธอเอง แต่เราไม่ควรจะเชื่อว่าเธอเป็นผู้เปิดโรงเรียนเป็นคนแรกในพระบรมมหาราชวัง เพราะก่อนหน้าแหม่มแอนนามีสตรีอเมริกัน ๓ นาง คือ แหม่มแบร็ดเลย์ แหม่มมัททูนและแหม่มโยนส์ ได้รับพระบรมราชโองการให้เข้าไปทำการสอนในวังหลวงแต่เริ่มรัชกาลที่ ๔ แล้ว คือแต่วันที่ ๑๓ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๕๑ ก่อนแหม่มแอนนาจะเข้ามาปฏิบัติงานถึง ๑๑ ปี ดังจะเห็นได้จากสมุดบัน ทึกประจำวันของดร.เฮาส์ ลงวันที่ ๑๓ สิงหาคม ว่า ".....ในหลวงทรงปรารถนาจะให้การสอนภาษาอังกฤษแก่พวกชาววังเริ่มต้นในวันนี้ เพราะโหรบอกว่าเป็นวันฤกษ์ดี และให้ Mrs.

---

* คือ An English Governess at the Siamese Court และ Siamese Harem Life.

Bradley ไปเวลา ๙.๐๐ น. สามีจึงนำเธอ ไปส่งที่ประตู–วัง..... งานชิ้นแรกของงานประเภทนี้ ทำก่อนประเทศอินเดีย ๕–๖ ปี จำนวนนักเรียนในตอนแรกทวีขึ้นอย่างรวดเร็วมาก มีราว ๒๕–๓๐ คน แต่ภายหลังที่ความเห่อของใหม่หมดไป สตรีหลายคนไม่มาเรียน มี ๒–๓ คนที่สนใจพยายาม เรียนจนถึง ที่สุด....." (จากเรื่อง หมอเฮาส์ ในรัชกาลที่ ๔ หน้า ๖๗–๖๘ โดย ดร. Kenneth Welles)

กิจกรรรมของหมอแบร็ดเลย์[๓]นอกจากเป็นนักหนังสือพิมพ์จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต ท่านยังเป็นนายแพทย์ได้รับความนิยมยกย่องอย่างแพร่หลาย ประวัติชีวิตของท่านยังมิได้มีผู้ใดเขียนขึ้น แต่ใคร ๆ ก็คงยอมรับโดยพร้อมหน้ากันว่า เฉพาะการพิมพ์หนังสือพิมพ์ในประเทศไทยนั้นท่านผู้นี้เป็นผู้วางรกรากให้แก่เราทั้งหลาย ความเจริญของหนังสือพิมพ์ของเราทุกวันนี้ จึงวิวัฒนาการเนื่องมาจากรากฐานอันถูกแบบฉบับซึ่งท่านเป็นผู้วางไว้ให้ เพียงเฉพาะในแง่นี้แง่เดียวเราก็ต้องยอมรับว่าประเทศไทยเป็นหนี้บุญคุณท่านในทางพัฒนาสติปัญญาความคิดเห็น โดยที่ท่านนำข่าวสารการเมืองของโลกและของราชสำนักออกสื่อสารให้เป็นที่รู้อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ท่านจะเกิดในมลรัฐนิวยอร์คก็จริง แต่การศึกษาและประสพการณ์ที่ท่านได้รับจากสหรัฐอเมริกา ท่านได้นำมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศไทยร่วม ๔๐ ปี กิจกรรมและกระดูกของท่านได้ทิ้งไว้ในเมืองไทยเรานี้ จะเป็นการกล่าวเกินไปหรือไม่ว่า กิจกรรมและกระดูกของท่านผู้นี้ ได้ช่วยทับถมให้ผืนแผ่นดินไทยและจิตใจของพวกเราเขยิบสูงขึ้นไม่น้อยทีเดียว

หมายเหตุท้ายเรื่อง

๑.หนังสือ "บางกอกคาเลนดาร์" เคยมีแล้วในรัชกาลที่ ๓ โรงพิมพ์คณะแบปติสต์ภายใต้การอำนวยการของหมอจันทเล (Chandler) เป็นบรรณาธิการ หนังสือนี้เข้าใจว่าออกมาเพียง ๔ ปี (๑๘๔๗–๑๘๕๐) แล้วก็เลิก ปัจจุบันเราหาต้นฉบับดูไม่ได้ มีแต่ excerpts คือบทตัดทอน เลือกคัด มา เสนอ ในหนังสือ–พิมพ์สมัยต่อมา คือหนังสือ"Siam Repository" ของหมอสมิธ เมื่อหมอแบร็ดเลย์จัดออกหนังสือชื่อเดียวกันนี้ในรัชกาลที่ ๔ จึงจำต้องเรียกชื่อให้รัดกุมว่า "บางกอกคาเลนดาร์" ของหมอแบร็ดเลย์

๑. หนังสือ "บางกอกคาเลนดาร์" ของหมอแบร็ดเลย์ เป็นหนังสือออกรายปี เป็นภาษาอังกฤษเริ่มเล่มแรกประจำ ค.ศ. ๑๘๕๙ จบด้วยเล่มสุดท้ายประจำ ค.ศ. ๑๘๗๒ หอสมุดแห่งชาติมีอยู่ไม่ครบ คือขาดไปสำหรับ ค.ศ. ๑๘๕๙, ๑๘๖๐, ๑๘๖๑, ๑๘๖๒, และ ๑๘๖๙ คือมีเพียง ๙ ปี.

๒. หนังสือ "บางกอกรีคอเดอร์" ฉบับรัชกาลที่๓ หมอแบร็ดเลย์จัดพิมพ์เริ่มเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม ค.ศ.๑๘๔๔ เวลานั้นท่านหล่อตัวพิมพ์ไทยชุดใหม่สำเร็จ ท่านจึงใช้พิมพ์ด้วยตัวพิมพ์ไทยชุดใหม่นี้ (ส่วนประกาศเรื่องห้ามนำฝิ่นเข้ามาในประเทศสยามซึ่งท่านรับจากรัฐบาลไปตีพิมพ์ เมื่อ ค.ศ.๑๘๓๙ ท่านยังมีแต่ตัวพิมพ์ไทยชุดเดิมของช่างพิมพ์เฮาห์ ท่านจึงตีพิมพ์ด้วยตัวพิมพ์ไทยชุดเดิมนั้น) หนังสือ "บางกอกรีคอเดอร์" ออกมาได้จนราวเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๘๔๕ (ราว๑๕เดือน)ท่านก็เลิกกิจการ ทั้งนี้เพราะภรรยาของท่าน (แหม่ม เอมีลี่) วายชนม์ ทิ้งลูกเล็ก ๆ ๓ คน ไว้ให้ท่านเลี้ยงดู

บุตรชายชื่อ Cornelius และบุตรหญิงอีก ๒ คน ท่านนำกลับสหรัฐ แล้วจึงพากลับกรุงเทพฯอีกใน ค.ศ. ๑๘๕๐ พร้อมด้วยภรรยาคนใหม่ (แหม่มรอยซ์)

หนังสือพิมพ์ที่ออกในรัชกาลที่ ๔ เจ้าของและบรรณาธิการเป็นฝรั่งทั้งนั้นคือ

๑. บางกอกคาเลนดาร์ เริ่มออก ค.ศ. ๑๘๕๙ บรรณาธิการ หมอแบร็ดเลย์ เจ้าของหมอแบร็ดเลย์

๒. สยามไทมสวิคลี่ เริ่มออก ๒๘ กรกฎาคม–๑๘๖๔ บรรณาธิการ Ferguson เจ้าของหมอจันทเล.

๓. บางกอกรีคอเดอร์ เริ่มออก ๑๖ มกราคม–๑๘๖๕ บรรณาธิการ Mcbonald เจ้าของหมอแบร็ดเลย์

๔. บางกอกรีคอเดอร์ (ภาษาไทย) เริ่มออก ๒๙ เมษายน ๑๘๖๕ บรรณาธิการ หมอแบร็ดเลย์ เจ้าของหมอแบร็ดเลย์

๕. สยามมอนีเตอร์ เริ่มออก ๒๒ พฤษภาคม–๑๘๖๗ บรรณาธิการ d'Encourt เจ้าของหมอแบร็ดเลย์

๖. เดลี่แอ็ดเวอร์ไทเซอร์ – บรรณาธิการ Graham เจ้าของหมอแบร็ดเลย์

การที่หมอแบร็ดเลย์เป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์๕ฉบับจากจำนวน ๖ ฉบับเช่นนี้ ก็เพราะเมื่อต้นรัชกาลที่ ๔ คณะอเมริกันมิชั่นนารี ซึ่งเป็นเจ้าของโรงพิมพ์ (อันเป็นสมบัติของคณะอเมริกันบอร์ดในรัชกาลที่ ๓) ไม่ส่งเงินมาอุดหนุนกิจการ หมอแบร็ดเลย์จึงดำเนินการต่าง ๆ ด้วยตนเอง โดยหารายได้จากการให้เช่าที่และการรับ พิมพ์ งาน จาก ห้าง ร้าน เมื่อโรงพิมพ์ของท่านออกหนังสือพิมพ์ ท่านจึงเป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์นั้น ๆ ด้วย

ส่วนโรงพิมพ์ของคณะแบปติสต์ ซึ่งหมอจันทเลเป็นผู้อำนวยการ ถูกไฟไหม้แต่ต้นรัชกาลที่ ๔ กว่าจะจัดหาแท่นพิมพ์และอุปกรณ์ได้มาใหม่ก็กินเวลาหลายปี แล้วหมอจันทเลจึงจัดออกหนังสือพิมพ์ 'สยามไทมส์วิคลี่' มาได้ระยะหนึ่งก็ต้องเลิก แท่นพิมพ์และอุปกรณ์ของโรงพิมพ์นี้หมอแบร็ดเลย์เป็นผู้ซื้อไปสมทบกับ ของ เดิม ของ ท่าน หมอแบร็ดเลย์จึงเป็น 'ราชา' ในกิจการหนังสือพิมพ์ในรัชกาลที่๔

(ตีพิมพ์ครั้งแรก ในวารสาร 'ศิลปากร' แต่ได้แก้ไขปรับปรุง และทำหมายเหตุท้ายเรื่องให้รัดกุมยิ่งขึ้น)

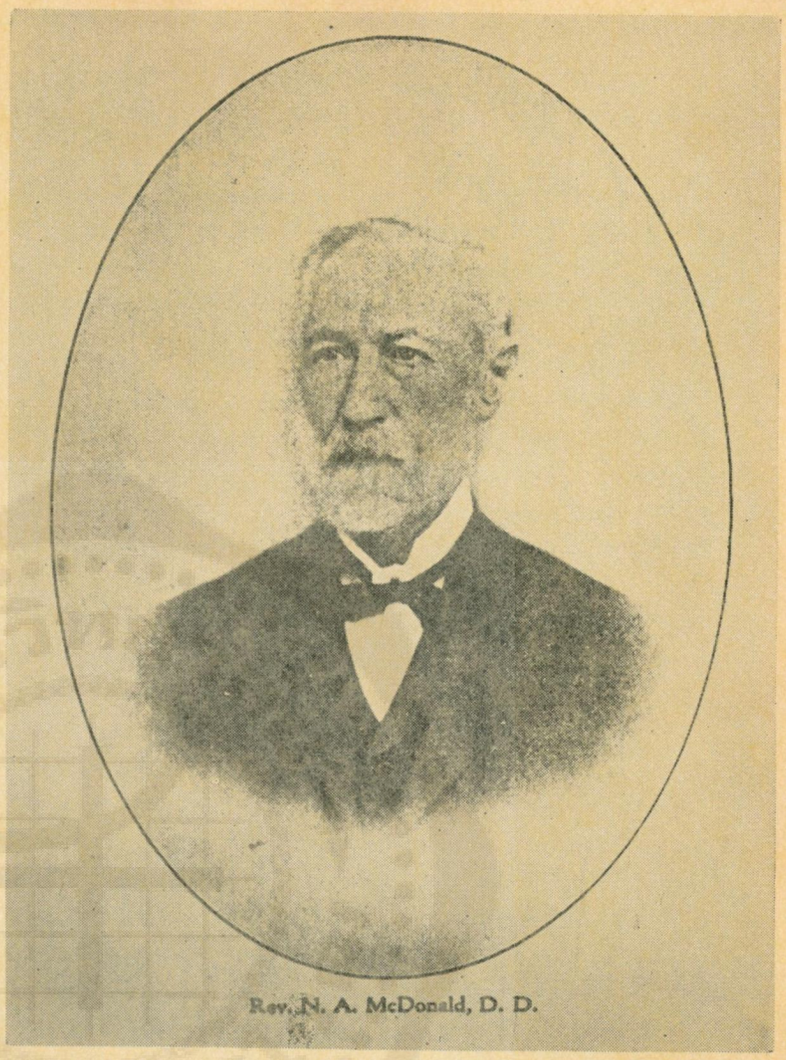

Rev. N. A. McDonald, D. D.

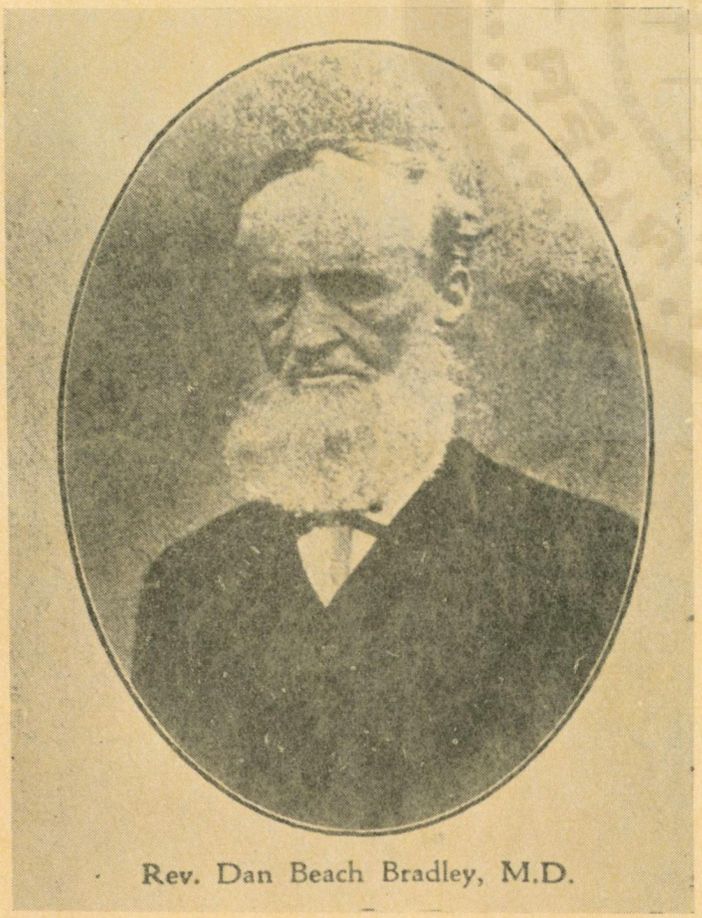

Rev. Dan Beach Bradley, M.D.

(ซ้ายบน) กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ต้นสกุล "สนิทวงศ์" (ซ้ายล่าง) นายแพทย์แดน บีช แบร็ดเลย์บรรณาธิการคนแรก และ "ราชา" หนังสือพิมพ์ในรัชกาลที่ ๔ (บน) ศาสนาจารย์ เอ็น.เอ. *McDonald* บรรณาธิการ *"Bangkok Recorder"* ภาษาอังกฤษ

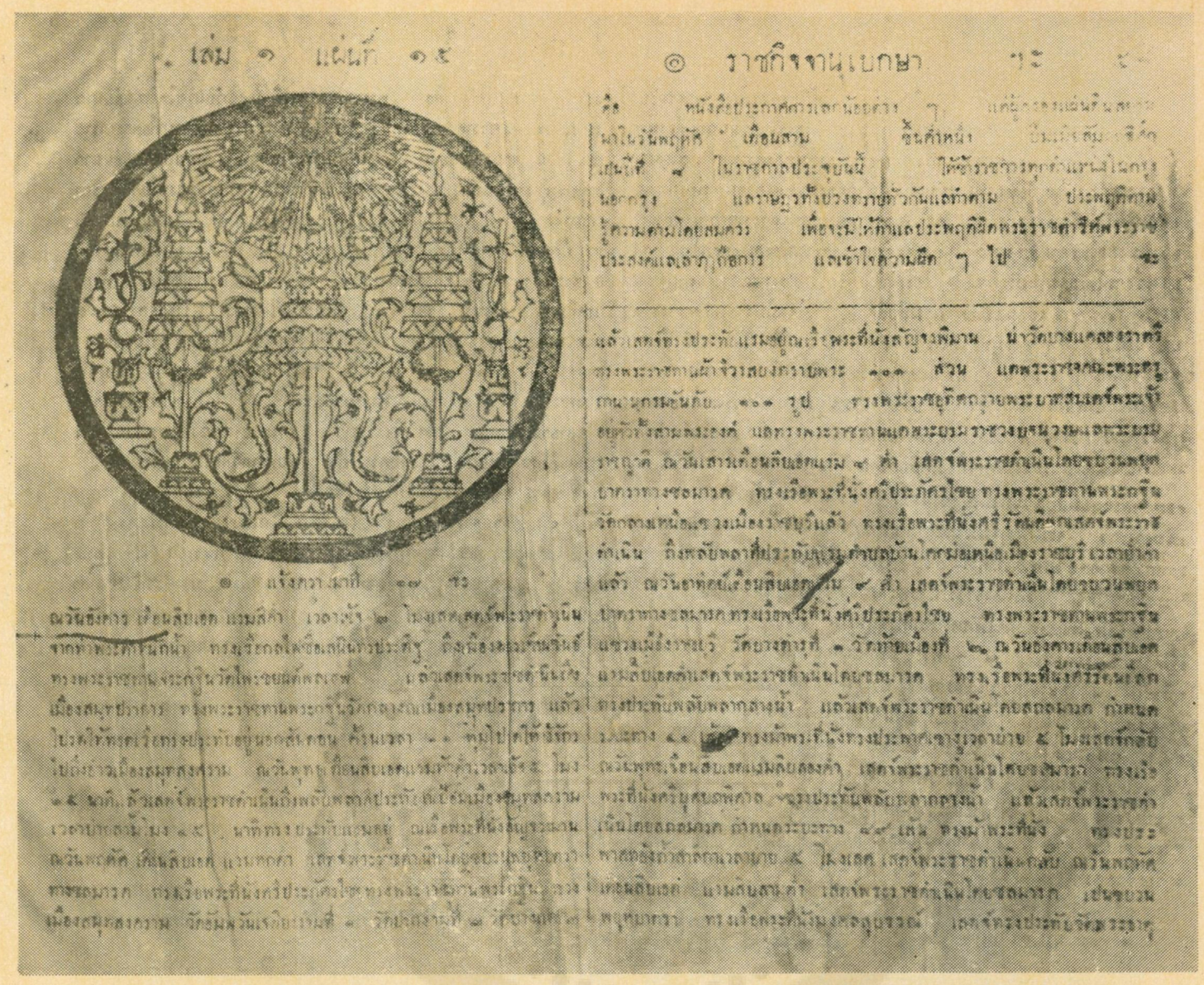

ตัวอย่าง "ราชกิจจานุเบกษา" พ.ศ. ๒๔๐๑ จัดออกในรัชกาลที่ ๔

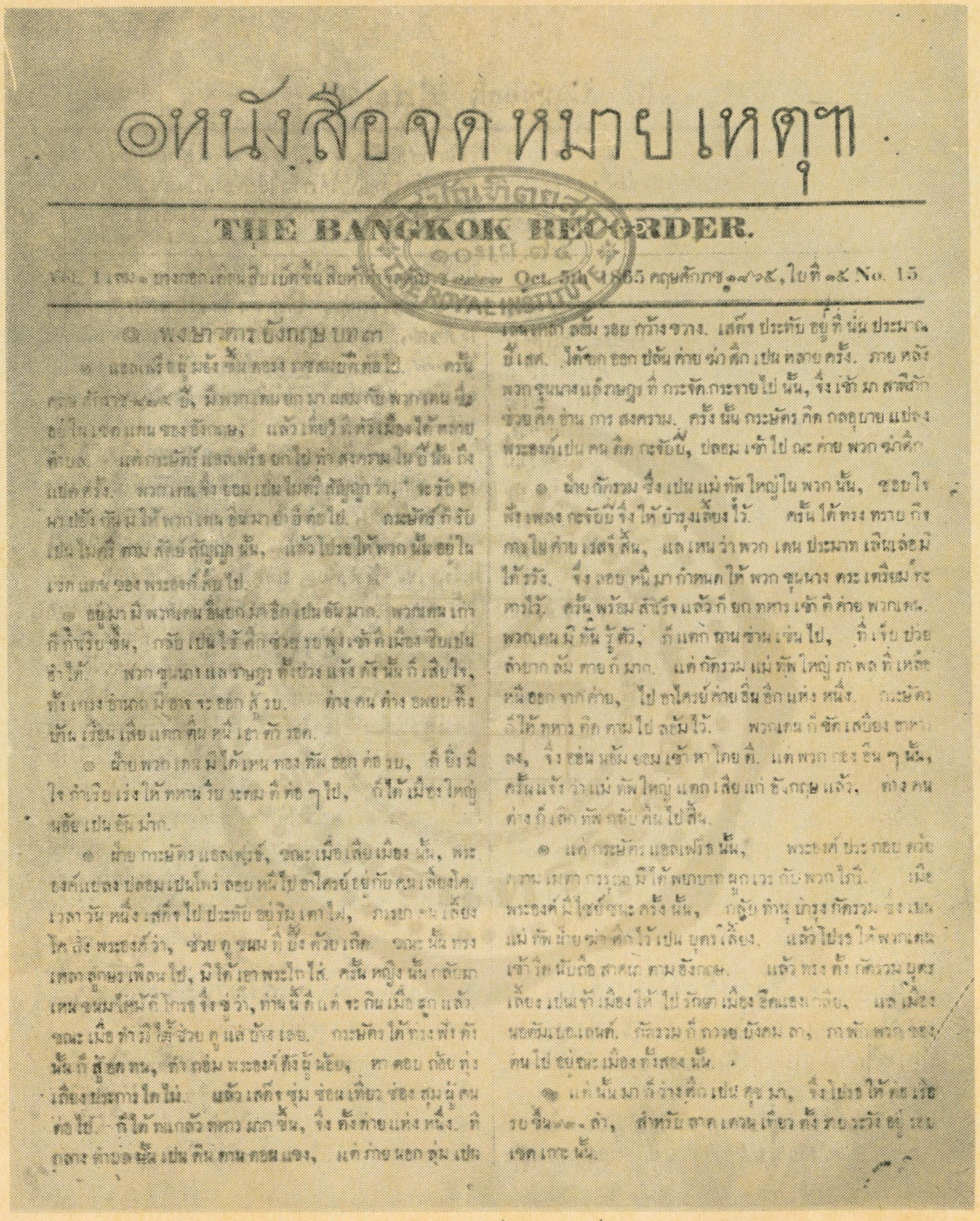

หนังสือจดหมายเหตุฯ

THE BANGKOK RECORDER.

Oct. 15 No. 15

หนังสือพิมพ์ "บางกอกรีคอเดอร์" พ.ศ. ๒๔๐๘
หมอแบร็ดเลย์เป็นบรรณาธิการ

"ดรุโณวาท"
หนังสือพิมพ์ฉบับแรกของคนไทย
พ.ศ.๒๔๑๗-๒๔๑๘

"หนังสือดรุโณวาทนี้ ได้ตีพิมพ์ในบ้านข้าพเจ้าที่สุดถนนเจริญกรุงใกล้ประตูใหญ่วัดสระเกษ จะตีพิมพ์ออกเจ็ดวันครั้งหนึ่ง ออกวันอังคารเสมอจนตลอดปี ปีหนึ่ง ๕๒ ฉบับ ราคา ๘ บาท ถ้าส่งถึงบ้าน ๑๐ บาท หกเดือนราคา ๕ บาท ส่งถึงบ้าน ๖ บาท ๒ สลึง สามเดือนราคา ๓ บาท ส่งถึงบ้าน ๔ บาท ถ้าซื้อใบหนึ่งสองใบราคาใบละสลึงเฟื้อง ถ้าผู้ใดจะซื้อหนังสือนี้ เชิญมาลงชื่อที่บ้านข้าพเจ้าเทอญ"
พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์(พศ.๒๔๑๗)

ประวัติความเป็นมาของกิจการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย ควรจะนับหนังสือ "ดรุโณวาท" เป็นหนังสือพิมพ์ฉบับแรกของคนไทยทีเดียว ที่ว่าเป็นฉบับแรกของคนไทยก็เพราะหนังสือพิมพ์ของคนอเมริกันและคนอังกฤษมีมาก่อนหน้านั้นแล้ว คือหนังสือพิมพ์รายปักษ์ภาษาไทยชื่อ "บางกอกรีคอเดอร์" ของคนอเมริกัน (หมอแบรดเลย์) เริ่มออกจำหน่ายในพระนครแต่ปลายรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๘๗) และหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ภาษาอังกฤษชื่อ "สยามไทมส์" ของฝรั่งอเมริกันอีกคนหนึ่งชื่อ Ferguson (โรงพิมพ์หมอจันทเล) เริ่มออกจำหน่ายแต่ปลายรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๗) คนไทยเราได้เรียนรู้วิชาการพิมพ์หนังสือ และการจัดออกหนังสือจากชาติที่เจริญกว่าพอสมควรแก่เวลา จึงจัดออกหนังสือพิมพ์ของตนเองขึ้นบ้าง หนังสือ "ดรุโณวาท" จึงนับได้ว่าเป็นต้นเค้าความเป็นมาของกิจการหนังสือพิมพ์ของคนไทย พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ทรงพระชนม์ได้ ๑๘ พรรษา ทรงเป็นทั้งเจ้าของบรรณาธิการและผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ส่วนคณะผู้จัดทำมีใครบ้างเราทราบแต่นามปากกา จึงรู้แน่ไม่ได้ว่าเป็นใครบ้าง แต่เชื่อกันว่าเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ (พร บุนนาค) คงเป็นนักเขียนประจำอยู่ผู้หนึ่ง ในเวลานั้นท่านได้เป็นพระยาภาสกรวงษ์ราชาณัติ มีตำแหน่งในราชการเป็นราชเลขานุการ จางวางมหาดเล็ก และผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กอีกด้วย ท่านจึงอยู่ในตำแหน่งที่ใกล้ชิดเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอายุของท่านเมื่อพ.ศ.๒๔๑๗ ก็ได้เพียง ๒๕ ปี แต่ก็มีวัยวุฒิสูงกว่าเจ้านายและขุนนางรุ่นหนุ่มในต้นรัชกาลที่ ๕ และดูท่านจะเป็นหัวรุนแรงในกลุ่มก้าวหน้าแห่งยุคนั้น กิจกรรมของหนังสือ "ดรุโณวาท" จึงเป็นกระจกฉายให้เห็นโฉมความคิดเห็นของกลุ่ม ก้าวหน้าอันมีพระยาภาสกรวงษ์ พระยาแต่วัย ๒๕ เป็นผู้แถลงการณ์ พวกเราคนรุ่นหลังยังโชคดีอย่างยิ่ง ที่หอสมุดแห่งชาติรักษาต้นฉบับหนังสือ "ดรุโณวาท" ไว้ให้ได้อ่านได้ศึกษา มิฉะนั้นเหตุการณ์ในแผ่นดินใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็จะเลือนลางหายไปจากความทรงจำ

ในแจ้งความแสดงวัตถุประสงค์ของหนังสือ "ดรุโณวาท" ฉบับแรก ท่านผู้ทรงจัดออกหนังสือพิมพ์ฉบับนี้ ทรงชี้แจงว่า "-- หนังสือราชกิจจานุเบกษา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้า พนักงาน พิมพ์ ในโรงพิมพ์ในพระบรมราชวัง แล้วจำหน่ายไปก่อนแก่พระบรมวงศานุวงษ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยและคนต่าง ๆ นั้น เป็นคุณประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก แต่ราชกิจจานุเบกษาคำนี้ แปลว่าเพ่งดูตามราชการใหญ่น้อย ก็ซึ่งจะเอาเรื่องนอกราชการคือข่าวต่างประเทศ และข่าวบอกราคาสินค้า แลการเลหลังเป็นต้น มาลงพิมพ์ในราชกิจจานุเบกษาของหลวงนั้นหาสมควรไม่ เพราะจะผิดจากคำแปลของกิจจานุเบกษานั้นไป ข้าพเจ้าจึงพร้อมใจกับพระองค์เจ้าพี่ พระองค์เจ้าน้อง และข้าราชการที่ได้หารือกัน คิดทำหนังสือพิมพ์ขึ้นอีกอย่างหนึ่งให้ชื่อว่า "ดรุโณวาท" แปลว่าคำสอนของคนเด็กหนุ่มให้เป็นฉบับอนุโลมตามราชกิจจานุเบกษาขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง--"

"หนังสือ 'ดรุโณวาท' ฉบับแรกพิมพ์ออกจำหน่ายเมื่อวันอังคารเดือน ๘ แรมเก้าค่ำปีจอฉอศก (จุลศักราช) ๑๒๓๖ (๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๗) ส่วนหนังสือราชกิจจานุเบกษา มีประกาศจัดออกเป็นทางราชการในปีเดียวกัน แต่ทว่าจะแก่เดือนกว่าสัก ๒ เดือน เจ้านายชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้ทรงกำกับคือกรมหมื่นอักษรสาสน์โสภณพระเจ้าลูกเธอ ในรัชกาลที่ ๓ และมีขุนนางอีก ๓ ท่านเป็นเจ้าหน้าที่ผู้เขียนเรื่อง (คือพระยาศรีสุนทรโวหาร พระสารสาสน์พลชันธ์ และหลวงสารประเสริฐ) ในประกาศทางราชการจัดออกหนังสือราชกิจจานุเบกษาครั้งนั้น ก็ได้ท้าวความถึง หนังสือราชกิจจานุเบกษา ที่พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกมาในแผ่นดินก่อน (พ.ศ. ๒๔๐๑) แต่ทว่าเป็นหนังสือออกไม่มีกำหนด และเมื่อออกครั้งหนึ่งคราวหนึ่งก็แจกจ่ายไปตามบรรดาเจ้านายและขุนนาง ในการจัดออกหนังสือราชการราชกิจจานุเบกษา ให้จัดออกเดือนละ ๔ ครั้ง ทุกเดือนไป และก็ไม่แจกจ่ายเหมือนครั้งก่อน แต่คิดราคาค่ารับปีละ ๘ บาท ค่าส่งถึงบ้านอีก ๒ บาท พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ คงจะทรงรู้เห็นในกิจการหนังสือราชกิจจานเบกษาอยู่ด้วยพระองค์หนึ่ง จึงได้ทรงปรึกษาพระองค์เจ้าพี่พระองค์เจ้าน้อง คิดทำหนังสือทางราชการและ หนังสือนอกเหนือ ทางราชการนี้ขึ้น หนังสือทั้งสองฉบับนี้จึงอุบัติขึ้นในปีเดียวกัน อันเป็นปีที่ ๖ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในการแจ้ง ความ แสดง วัตถุ ประสงค์ ของหนังสือ "ดรุโณวาท" องคบรรณาธิการยังได้ทรงแจกแจงต่อไปว่า "-- ในหนังสือดรุโณวาทนี้ จะมีเรื่องความเกี่ยวข้องอยู่ในราชการบ้าง ซึ่งภาษาอังกฤษเรียกว่า Political ความนอกราชการ คือข่าวต่างประเทศ Foreign news แลบอกราคาสินค้าแลการเลหลัง คือ Advertisements แลหนังสือสุภาษิตเครื่องสอนใจคือ Proverbs และตำราการแสดงแบบแผนวิชาต่าง ๆ คือ Sciences and fine arts แลหนังสือบทกลอนกาพย์โคลงพาคยฉันท์ คือ Poetry and Drama ของโบราณบ้าง ของใหม่บ้าง และเรื่องนิยายนิทานเก่าใหม่ คือ Fable ที่เป็นคติทางชักจูงปัญญาของคนให้ฉลาดขึ้น แลจดหมายเหตุการเล็กน้อย คือ general news เป็นข่าวในกรุง ข่าวนอกกรุง ลงพิมพ์ในโรงพิมพ์ข้าพเจ้า--"

พิจารณาดูวัตถุประสงค์จะลงเรื่องราวใน "ดรุโณวาท" ดังกล่าวข้างต้นเหล่านี้จะเห็นได้ว่าหนังสือพิมพ์ฉบับแรกนี้ ก็ไม่ผิดไปจากหนังสือต่อ ๆ มาในมาตรฐานปัจจุบันเลย อนึ่งเมื่อองค์บรรณาธิการและที่ปรึกษาทั้งปวงทรงเตรียมการจัดออกหนังสือพิมพ์นี้ พระองค์ท่านได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลปรึกษาองค์สมเด็จ พระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่

หัว "ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงทรงพระราชกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต แล้วทรงอุดหนุนให้ทำหนังสือเรื่องนี้ให้สำเร็จ จะได้เป็นคุณแก่แผ่นดินต่อไป"

เมื่อได้ทรงแสดงวัตถุประสงค์ และแถลงการณ์ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ทำหนังสือเรียบร้อยแล้ว องค์บรรณาธิการก็ทรงประกาศว่า "ถ้าผู้ใดมีเรื่องความเป็นข่าวคราวต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องประดับปัญญาแก่คนทั้งหลาย ซึ่งเรียกตามภาษาอังกฤษว่า article นั้นขอจงได้ส่งมาช่วยทำนุบำรุงในการพิมพ์ข้าพเจ้าด้วย" ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระชนม์ได้ ๒๑ พรรษา กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระชนม์ได้ ๓๖ พรรษา สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงพระชนม์ได้ ๖๕ พรรษา ส่วนองค์บรรณาธิการทรงพระชนม์เพียง ๑๘ พรรษา พระองค์เจ้าพี่พระองค์เจ้าน้อง ก็ทรงพระชนม์ตั้งแต่ ๑๙ พรรษาลงมาด้วยกันทุกพระองค์

หนังสือดรุโณวาท ฉบับแรก ลงข่าว ราชการไว้ว่า ณ วันอาทิตย์เดือนแปด แรมเจ็ดค่ำเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จมาเฝ้าฯในพระบรมมหาราชวังเวลาบ่าย ๔ โมงเศษเสด็จกลับฯ แต่จะมาทูลกิจราชการสิ่งใดข้าพเจ้าหาทราบไม่

ข่าวราชการข่าวที่ ๒ นั้น ณ วันเสาร์เดือนแปดขึ้นสิบสี่ค่ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยทางชลมารค เสด็จฯไปบางปะอิน (ทรงเขียนว่าบางบ่าอินทร์) ทอดพระเนตรการทำพระที่นั่งใหม่ ประทับแรมอยู่ที่วัง ๒ ราตรี ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรมค่ำหนึ่ง เสด็จพระราชดำเนินกลับยังพระบรมมหาราชวัง

เกี่ยวกับข่าวต่างประเทศ หนังสือดรุโณวาทลงพระนามเจ้าแผ่นดินและผู้ปกครองประเทศ ในทวีปยุโรป ในเวลานั้น เริ่มด้วยประเทศ**ออสเตรีย**--สมเด็จพระเจ้าฟรานซีส โยเซฟที่ ๑---ได้ผ่านพิภพแทนพระบิตุราชาธิราช ซึ่งได้ออกจากราชสมบัติเดือนดีเซมเบอร์ วันที่สองคริสต์ศักราช ๑๘๔๘ พระชนมายุได้ ๔๔ เป็นปีที่ยี่สิบเจ็ดในพระราชสมบัติ **ประเทศบาเวเรีย** สมเด็จพระเจ้าลุดวิกที่๒ได้ผ่านพิภพแทนพระราชบิดา ณ วันที่ ๑๐ เดือนมาร์ช คริสต์ศักราช ๑๘๖๔ พระชนมายุได้ ๒๙ เป็นปีที่ ๑๑ ในราชสมบัติ **ประเทศเบลเยี่ยม** สมเด็จพระลิโอโปลด์ ที่ ๒-- ได้ผ่านพิภพแทนพระราชบิดา วันที่ ๑๐ เดือนดีเซมเบอร์ คริสต์ศักราช ๑๘๖๕ พระชนมายุได้ ๓๙ เป็นปีที่สิบในราชสมบัติ **ประเทศเดนมาร์ค** สมเด็จพระเจ้าคริสเตียนที่เก้า...ได้ผ่านพิภพเปลี่ยนพระวงศ์ใหม่วันที่๑๕ เดือนเม คริสต์ศักราช ๑๘๖๓ พระชนมายุได้ ๕๖ เป็นปีที่ ๑๒ในราชสมบัติ **ประเทศอังกฤษ** สมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียที่ ๑... ได้ผ่านพิภพแทนพระบรมปิตุราชาธิราช ซึ่งไม่มีพระราชโอรสจะสืบวงศ์ต่อไป วันที่ ๒๘ เดือนยูน คริสต์ศักราช ๑๘๓๘ พระชนมายุได้ ๕๕ เป็นปีที่ ๓๗ ในราชสมบัติ **ประเทศเยอรมันนี** สมเด็จพระเจ้าวิลเลียมที่ ๑ ได้ผ่านพิภพกรุงปรัสเซียแทนพระบรมเชษฐาธิราช ซึ่งไม่มีพระราชโอรสจะสืบวงศ์ วันที่ ๒ เดือนแจนยูอารี่ คริสต์ศักราช ๑๘๖๑ พระชนมายุได้ ๗๗ เป็นปีที่ ๑๔ ในราชสมบัติ **ประเทศกรีกซ์** สมเด็จพระเจ้ายอร์ชที่ ๑... ได้ผ่านพิภพโดยราษฎรยอมพร้อมใจกันเชิญเป็นพระราชบุตรที่ ๒ ของสมเด็จพระเจ้าคิงบรมราชาของเดนมาร์ก วันที่ ๔ เดือนยูน คริสต์ศักราช ๑๘๖๓...ประสูตรวันที่ ๑๙ เดือนเฟบรูอารี่ คริสต์ศักราช ๑๘๑๗ พระชนมายุได้ ๕๗ เป็นปีที่ ๒๖ ในราชสมบัติ **ประเทศอิตาลี** สมเด็จพระเจ้าอิตโตริโออีแมนู แอลที่ ๒..... ได้ผ่าน พิภพ กรุงซาดิเนียโดยพระราชบิดาออกจากราชสมบัติ วันที่ ๒๓ เดือน มาร์ช คริสต์ศักราช ๑๘๔๗ แล้วได้รับตำแหน่งที่คิงบรมราชาของอาณาจักรอีตาลี โดยราษฎรยอมพร้อมใจกันเชิญ พระชน

มายุได้ ๕๔ เป็นปีที่ ๒๖ ในราชสมบัติ **ประเทศปอร์-ตุเกต** สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑... ได้ผ่านพิภพแทนพระเชษฐาธิราช ซึ่งไม่มีพระราชโอรสจะสืบวงศ์ วันที่ ๑๑ เดือนดีเซมเบอร์ คริสต์ศักราช ๑๘๖๑ พระชนมายุได้ ๓๖ เป็นปีที่ ๑๔ ในราชสมบัติ **ประเทศรัสเซีย** สมเด็จพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์ที่ ๒.....ได้ผ่านพิภพแทนพระราชบิดา วันที่ ๒ เดือนมาร์ช คริสต์ศักราช ๑๘๕๕ พระชนมายุได้ ๕๖ เป็นปีที่ ๒๐ ในราชสมบัติ **ประเทศฝรั่งเศส** มาแชน มักมา ฮอนดุก ออฟ มักเคนดา... ได้รับตำแหน่งยศเปรสซิเด็นต์ วันที่ ๒๕ เดือนเมคริสต์ศักราช ๑๘๗๓ อายุได้ ๖๗ ปี ว่าราชการได้ ๒ ปี

สำหรับทวีอาเซีย หนังสือพิมพ์ดรุโณวาท ฉบับที่ ๔ ลงพระนาม พระเจ้าแผ่นดิน ในเวลานั้นว่า **ประเทศสยาม** พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณพระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕ ในพระบรมวงศ์ซึ่งได้ประดิษฐานและดำรงกรุงรัตนโกสินทรมหินทราอยุธยา ณ ประเทศบางกอก เป็นบรมราชธานีมหานครใหญ่ทั้งสยามเหนือสยามใต้ และเป็น พระบรม ราชาธิราช แก่ประเทศที่ใกล้เคียง คือลาวเฉียง ลาวกาวเมืองมลายู แลอื่น ๆ ฯลฯ สมภพ ณ วันที่ ๒๑ เดือนเซ็พเตมเบอร์ คริสต์ศักราช ๑๘๕๒ พระบรมราชวงศานุวงศ์ แลท่านเสนาบดี ข้าราชการทั้งปวง พร้อมกันโหวตถวายให้พระองค์ สืบราชอิสริยะยศ แทนพระบรมชนกนาถ ณ วันที่ ๑ เดือนอ็อกโตเบอร์ คริสต์ศักราช ๑๘๖๘ ได้พระบรมราชาภิเษก วันที่ ๑๑ เดือนโนเว็มเบอร์ คริสต์ศักราช ๑๘๖๙ โดยริเยนซี ได้ละราชสมบัติออกทรงผนวช วันที่ ๑๑ เดือนเซ็พเต็มเบอร์ คริสต์ศักราช ๑๘๗๓ ได้บรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ รับราชสมบัติเต็มอำนาจมีพระชนมายุบริบูรณ์เช่นภาษาอังกฤษเรียกว่า ลิแกลออฟเอดย์ วันที่ ๑๖ เดือนโนเวมเบอร์ คริสต์ศักราช ๑๘๗๓ พระชนมายุได้ ๒๒ เป็นปีที่ ๗ ในราชสมบัติ **ประเทศพม่า** สมเด็จพระเจ้าเมงดวงเมง..... ประสูตรในปีคริสต์ศักรราช ๑๘๑๓ ได้ผ่านพิภพโดยเนรเทศ พระบรมเชษฐาธิราชสมบัติ พระชนมายุได้ ๖๑ ปี เป็นปีที่ ๒๓ ในราชสมบัติ

ประเทศจีน สมเด็จพระเจ้ากองเจฮ่องเต้.... เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๘ ของบรมยวงศ์ตาฉิง พวกตาดซึ่งได้ผลัดวงศ์เหม็งของพวกจีนในปีคริสตศักราช ๑๖๔๔ ประสูตรวันที่ ๒๗ เดือนเอปริล คริสตศักราช ๑๘๕๖ ได้ผ่านพิภพแทนพระราชบิดา วันที่ ๒๒ เดือนออกสัต คริสตศักราช ๑๘๖๑ โดยริเยนซีได้รับอำนาจเต็ม มีพระชนมายุบริบูรณ์ ซึ่งภาษาอังกฤษเรียกว่าลิแกลออฟเอดย์ ไม่ต้องมีริเยนต์ ณ วันที่ ๒๓ เดือนเฟบบรูอารี คริสตศักราช ๑๘๗๓ พระชนมายุได้ ๑๘ เป็นปีที่ ๑๔ ในราชสมบัติ

ประเทศญี่ปุ่น สมเด็จพระเจ้ามักซุหิโตมิกาโดราชาธิราชของกรุงญี่ปุ่น ประสูตร ณ วันที่ ๒๒ เซฟเต็มเบอร์ คริสตศักราช ๑๘๕๒ ผ่านพิภพแทนพระราชบิดา ในปีคริสตศักราช ๑๘๖๗ ได้ทรงเปลี่ยนสติตูชั่นกฎหมายธรรมเนียมราชการแผ่นดินตามอย่างยุโรป เลิกอำนาจไตคุน ซึ่งเป็นเจ้าได้ว่าราชการแผ่นดิน แลเดอร์ไมสเจ้าประเทศราชซึ่งมีอำนาจเต็มในอาณาเขตของตนเสียหมด มีอำนาจแต่พระองค์เดียว ในปีคริสตศักราช ๑๘๖๙ พระชนมายุได้ ๒๓ เป็นปีที่ ๘ ในราชสมบัติ

ประเทศเปอร์เซีย สมเด็จพระเจ้านัสสรเอดดินชาอินธา ราชาธิราชของกรุงเปอร์เซีย ประสูตรวันที่ ๔ เดือนเซฟเต็มเบอร์ คริสตศักราช ๑๘๒๙ ได้ผ่านพิภพแทนพระราชบิดา วันที่ ๑๐ เดือนเซฟเต็มเบอร์ คริสตศักราช ๑๘๔๘ พระชนมายุได้ ๔๕ เป็นปีที่ ๒๗ ในราชสมบัติ

สำหรับประเทศสหรัฐอเมริกา และประเทศต่าง ๆ ในทวีปอเมริกานั้น หนังสือดรุโณวาทกล่าวแต่เพียงย่อ ๆ ว่า สหรัฐอเมริกาเยเนอราล ยุลิเสศแกรนต์เปรสซิเดนท์ หัว

หน้าประธานาธิบดีของยูไนเตดสเตตส์ เกิดปีคริสตศักราช ๑๘๒๒ รับตำแหน่งยศที่เปรสซิเดนท์ คราวแรกวันที่ ๓ เดือนนอเวมเบอร์ คริสศักราช ๑๘๖๘ แล้วรับตำแหน่งยศที่เปรสซิเดนท์อีกเป็นคราวที่สองวันที่ ๕ เดือนนอร์เวมเบอร์ คริสตศักราช ๑๘๗๒ ว่าราชการได้ ๗ ปี

บราซิล สมเด็จพระเจ้าเปโดร์ที่ ๒ เอมเปอเรอร์ราชาธิราชของกรุงบราซิล ประสูติ ณ วันที่ ๒ ดีเซมเบอร์ คริสตศักราช ๑๘๓๑ โดยริเยนซี่ได้รับอำนาจเต็ม มีพระชนมายุอันเต็ม ซึ่งภาษาอังกฤษเรียกว่า ลีแคลออฟเอดย์ ณ วันที่ ๒๓ เดือนยูไล คริสต์ศักราช ๑๘๔๐ พระชนมายุได้ ๔๙ เป็นปีที่ ๔๔ ในราชสมบัติ ประเทศอื่นในอเมริกาใต้ หนังสือพิมพ์ดรุโณวาทก็ได้ระบุข้อความย่อ ๆ ไว้ให้คือ อาร์เย็นตินา โบลิเวีย ปารากัว ชิลี โคลอมเบีย คอสตาริกา เอกัวดอร์ กัวติมาลา เฮตี ฮอนดูรัส เม็กซิโก นีการากัว เปรู เซ็นโดมินิโก คูกากัว เวนนีโซลา ซานซาวาดอร์

ส่วนประเทศในทวีปอาฟริกา หนังสือดรุโณวาทระบุประเทศมอร์รอคโค และไลบีเรียไว้ดังนี้

โมร็อคโค สมเด็จพระเจ้ามูเลหัดซัน สุลตานราชาธิราชของกรุงโมร็อคโค ประสูตร ณ ปีคริสตศักราช ๑๘๔๑ ได้ผ่านพิภพแทนพระราชบิดา ณ วันที่ ๒๐ เดือนเซฟเต็มเบอร์ คริสตศักราช ๑๘๗๓ พระชนมายุได้ ๔๓ เป็นปีที่ ๒ ในราชสมบัติ

ไลบีเรีย โยเสฟเซนกินส์เบิร์คส์ เปรสิเดนท์หัวหน้าประธานาธิบดีของรีปับลิกไลบีเรีย ได้ตำแหน่งยศเปรสิเดนท์ ณ ปีคริสตศักราช ๑๘๗๒ ว่าราชการได้ ๓ ปี

ในพ.ศ. ๒๔๑๗ เมื่อหนังสือดรุโณวาทออกมาสู่ตลาดเมืองไทย เป็นการเผยแพร่ข่าวสารการเมืองและความรู้ของโลกในเวลานั้น ประเทศที่ดำรงตนอยู่ได้ในอาเซียยุโรป อเมริกา และอาฟริกา ก็มีอยู่ไม่มากนัก จะเห็นได้จากรายชื่อของประเทศนั้นที่ปรากฏในหนังสือ ดรุโณวาทนี้ ถ้าจะนับดูก็อยู่ในราว ๔๐ ประเทศเท่านั้นเอง ในระยะร่วม ๑๐๐ ปี นับแต่เวลานั้นจนเวลานี้ สถานการณ์ทางการเมืองของประเทศต่าง ๆ ได้เปลี่ยนแปลงไป เช่นบางประเทศได้สูญสิ้นไปโดยเข้าไปผนวกอยู่กับประเทศอื่นเช่น ประเทศบาเวเรีย บางประเทศเป็นราชอาณาจักรอยู่แต่เดิม มีพระเจ้าแผ่นดินเป็นประมุขก็ กลาย สภาพ เป็น ประเทศมหาชนรัฐ เช่นประเทศรัชเซีย อิตาลี กรีซ ปอร์ตุเกต บราซิล และโมร็อคโค เหตุการณ์ในทางการเมืองนับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ ได้ทำให้บางประเทศต้องสูญเสียเอกราช เช่นประเทศพม่า ประเทศลิเบเรีย โลกในยุค ๑๐๐ ปีนี้ มีผู้เรียกกันว่ายุคฝรั่งล่าเมืองขึ้น จะเห็นได้ว่าประเทศอินเดีย กัมพูชา ญวน ลาว อินโดเนเซีย ฯลฯ ยังหาได้เป็นประเทศอย่างปัจจุบันไม่ ทั้งนี้เป็นพยานยืนยันการล่าเมืองขึ้นของพวกฝรั่งทั้งหลาย อีกประการหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๑๗ นั้น การคมนาคมสื่อสารยังไม่สะดวกสบาย แม้แต่คลองสุเอซ กว่าจะขุดเสร็จเรียบร้อยแล้วเปิดให้เรือไฟนานาชาติ ได้ ใช้ เดิน ทาง ติดต่อระหว่างยุโรปกับเอเซีย ก็จะต้องรอไปจนถึง พ.ศ. ๒๔๑๙ เมื่อรัฐบาลอังกฤษได้เป็นผู้ถือหุ้นใหญ่ โดยซื้อหุ้นจากประเทศเจ้าของที่ดินซึ่งคลองสุเอซตัดผ่าน ส่วนการโทรเลขนั้น ยังมิได้มีเข้ามาถึงประเทศไทยอีกร่วม ๑๐ ปี การที่หนังสือพิมพ์ดรุโณวาท สามารถแถลงข่าวสารการเมืองของโลกให้แก่ผู้อ่านในพระนครได้ทราบโดยรวดเร็ว จึงนับได้ว่าเป็นชั้นโบว์แดงของหนังสือพิมพ์ฉบับแรกนั้น

ในด้านสารคดี หนังสือพิมพ์ดรุโณวาทได้นำเรื่องของ George Stephenson มาลงไว้ให้เป็นเรื่องยาว ลงติดต่อกันหลายฉบับจึงจะจบ หนังสือดรุโณวาทให้ชื่อหัวเรื่องนี้ว่า "คนที่ทำรถไฟขึ้นแต่แรกเดิม" เป็นที่น่าสังเกตว่าเมื่อ George Stephenson ประดิษฐ์รถไฟและเริ่มใช้เป็นที่ปลอดภัยแก่สายตาโลกสำเร็จนั้นเป็น พ.ศ. ๒๓๗๓ คือ

ก่อนหนังสือพิมพ์ดรุโณวาทจะออกถึง ๕๔ ปี ข่าวและเรื่องของการรถไฟ ควรจะเข้ามาสู่เมืองไทยนานแล้ว ถ้าหากการสื่อสารและคมนาคมสะดวกรวดเร็ว แต่เพราะการสื่อสารคมนาคมยังจำต้องใช้เรือใบและเรือจักรพ่วงข้าง ข่าวและเรื่องราวของการประดิษฐ์รถไฟขึ้นใช้ในประเทศ อังกฤษเมื่อ ๔๐ ปีก่อน จึงยังเป็นข่าวใหญ่สำหรับผู้คนในพระนคร หนังสือดรุโณวาท จึงนำมาลงไว้ให้ เขียนเป็นแบบเล่านิทาน โดยเริ่มเรื่องว่า "ยังมีเด็กคนหนึ่งชื่อยอร์ช สตีเวนสัน อยู่เมืองอังกฤษ ยอร์ชเป็นบุตรของคนเข็ญใจ อาศัยอยู่ในเรือนกระท่อมเล็ก ๆ มีน้องชายน้องหญิงหลายคน เจ้ายอร์ชนั้นเป็นคนดี ฉลาดตั้งอยู่ในโอวาทคำสั่งสอนของบิดามารดามิได้คิดเอื้อเฟื้อในการเล่นเช่นเด็กอื่น ๆ ทั้งปวง หมั่นอุตส่าห์ทำการงานช่วยบิดามารดามิได้เกียจคร้าน ฝ่ายบิดาเจ้ายอร์ชนั้น ได้ไปหากินด้วยเป็นลูกจ้างใส่ไฟเครื่องจักรที่บ่อขุดถ่านหิน เจ้ายอร์ชเป็นผู้เอาข้าวและกับไปส่งบิดาทุกวัน ๆ..."

ในสารคดีการเมือง หนังสือดรุโณวาท ได้นำกฎหมายรัฐธรรมนูญของสหรัฐอเมริกามาลงไว้ให้ โดยได้นำคำแปลภาษาไทยของหมอแบร็ดเลย์มาถ่ายทอด แต่เพื่อจะให้คนอ่านได้รับความรู้และความเพลิดเพลินไปในตัว จึงเรียบเรียงเสียใหม่เป็นทำนองจูงใจผู้อ่าน คือให้หัวเรื่องว่า "กษัตริย์เมืองยูไนเต็ดสเตตส์" และดำเนินเรื่องว่า "คนที่ดูหัวข้อก็คงจะถามว่า เมืองยูไนเต็ดเสตตส์มีกษัตริย์ฤๅ ได้ยินข่าวเป็นปรัมปรามาว่า ไม่มีกษัตริย์มีแต่เปรสิเดนท์ที่ฝูงราษฎรจัดเลือกตั้งขึ้นไว้ ให้เป็นเจ้าเมือง ๔ ปี เมื่อครบแล้วก็จัดเลือกใหม่" แล้วยังกล่าวถึงสภาคองเกรส และผู้แทนราษฎร และผู้แทนรัฐ ในเรื่องข่าวการเมืองระหว่างประเทศ หนังสือพิมพ์ดรุโณวาท ได้นำข่าวสงคราม ซึ่งญี่ปุ่นได้ยาตราทัพไปตีเกาะฟอร์โมซามาลงให้ไว้ เป็นการรายงานข่าวติดต่อกันตามลำดับเหตุการณ์ นอกจากนั้นยังนำข่าวต่างประเทศในทวีปยุโรปเช่นข่าวประเทศฝรั่งเศส เปลี่ยนเสนาบดีกันบ่อย ๆ ข่าวประเทศเยอรมันเมื่อ Count Bismarke ถูกลอบทำร้ายข่าวประเทศอังกฤษ เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าควีนส์วิคตอเรียเสด็จออกรับแขกเมือง ฯลฯ

แต่บรรดาเรื่องราวต่าง ๆ ที่ปรากฏ ในหนังสือดรุโณวาท ข่าวการพัฒนาประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่อง Privy Council ดูจะเป็นข่าวสำคัญมาก ในเรื่องนี้หนังสือพิมพ์ดรุโณวาท นำประกาศทางราชการมาเขียนเสียใหม่ เป็นการเขียนแบบนักหนังสือพิมพ์รายงานข่าว ไม่ใช่ลอกเอาคำประกาศทางราชการมาลงทั้งดุ้น ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกตื่นเต้นอยากอ่าน อยากทราบเรื่องราวในการพัฒนาประเทศครั้งสำคัญนี้ ด้วยเหตุที่เป็นการรายงานข่าวของนักหนังสือพิมพ์ไทยคนแรก ที่ทำขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ตามมาตรฐานการสื่อข่าวสากล ข้าพเจ้าจึงขอคัดข้อความมาลงไว้ให้เพื่อเป็นหลักฐานการเขียนข่าวในครั้งเริ่มแรกนั้น "ถามด้วยเรื่องปรีวีเคาน์ซิล ด้วยข้าพเจ้าได้อ่านหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ ๑ แผ่นที่ ๑๕ ลงวันอาทิตย์เดือนเก้าขึ้นสิบเอ็ดค่ำ มีข่าวว่าด้วยปรีวีเคาน์ซิลประชุมถือน้ำ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ได้พระราชทานตราตั้ง แล้วมีพระบรมราชโองการในที่ประชุม กล่าวถึงการซึ่งจะเป็นประโยชน์ที่ได้ตั้งปรีวีเคาน์ซิล และทรงยินดีขอบพระทัยที่ท่านทั้งหลายได้รับเป็นที่ปรีวีเคาน์ซิล ครั้นทรงอ่านสบีคจบแล้ว จึงท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ผู้ว่าที่สมุหนายกอ่านคำสบีค เป็นคำทูล ตอบแทน ท่าน ปรีวีเคาน์ซิล ทั้งหลายซึ่งได้ลงเซ็นชื่อไว้ท้ายหนังสือ เอดเรดส์พร้อม กันทั้ง ๔๙ คนนั้น ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจดูเรื่องความคำสบีค และได้ตรวจดูชื่อเจ้าแลขุนนาง ซึ่งรับเป็นปรีวีเคาน์ซิล มีทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นคนสำคัญในราชการ ซึ่งข้าพเจ้าได้รู้จักไปมาเป็นอันมากนั้น ข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมาก ที่ได้

เห็นเมืองสยามมีความเจริญขึ้น การเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่และ ยอมให้ เจ้า และ ขุนนาง มี อำนาจ พูด การ ได้ทุกสิ่งทุกอย่างตามที่ตนคิดเห็นเป็นการดีมีประโยชน์แก่บ้านเมือง และท่านปรีวีเคาน์ซิลทั้งหลายก็ได้สาบานถวายทุกคน แต่คำสาบานนั้นท่านจะสาบานว่าอย่างไร ข้าพเจ้ายังไม่ทราบชัด เพราะยังไม่มีคำสาบานลงพิมพ์ในราชกิจจานุเบกษานี้ อนึ่งในคำเอดเรดส์ของพวกเคาน์ซิลทั้งหลายซึ่งท่านเจ้าพระยาภูธราภัยได้อ่านถวายนั้น ก็ได้เห็นเป็นแน่ว่าท่านทั้งหลายซึ่งรับเป็นที่ปรี วีเคาน์ซิล ได้ปรานีปรานอมพร้อมเพรียงกัน ช่วยกันทำนุบำรุงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามให้มีความเจริญยิ่งขึ้น ไม่มีความรังเกียจแก่กันและกันว่าวาสนาน้อยวาสนามากก็ดี อายุน้อยอายุมากก็ดี ที่ได้มาเป็นปรีวีเคาน์ซิลแล้ว ถ้าผู้ใดผู้หนึ่งคิดการซึ่งเป็นความดีความเจริญ ก็ไม่มีความอิจฉารังเกียจแก่กันดังนี้ ก็เป็นที่หมายอย่างหนึ่งว่า ท่านเคาน์ซิลทั้งปวง คงจะรักษาความสามัคคีพร้อมเพรียงกัน ช่วยกันคิดราชการทำนุบำรุงแผ่นดินสยาม ให้มีความเจริญเหมือนคำในเอดเรดส์กล่าวไว้ ว่าปรี วีเคาน์ซิลทั้งหลายจะตั้งความสุจริตกตัญญูกตเวที ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามตลอด บรมราโชรศที่จะสืบราชอิสริยยศต่อไป ให้ติดต่อเนื่องไปดังที่โปรดพระราชทานพรแก่พวกปรีวีเคาน์ซิลทุกประการนั้น ก็เป็นที่หมายอีกอย่างหนึ่ง ด้วยว่ากรุงสยามคงจะมีความเจริญต่อไปได้ เพราะการที่จะสืบราชอิสริยยศติดต่อเนื่องกัน แต่ข้าพเจ้ามีความสงสัยอยู่ว่า ในพวกซึ่งท่านรับเป็นที่ปรี วีเคาน์ซิลนั้น เห็นนามท่านเสนาบดียังขาดอีกหลายท่าน มีชื่อในปรีวีเคาน์ซิลแต่ท่านเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก ๑ ท่านเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีที่พระคลัง ๑ แต่ท่านเสนาบดีนอกนั้นไม่มีชื่อในปรีวีเคาน์ซิลจะเป็นด้วยเหตุอันใด ข้าพเจ้ายังไม่ทราบ ฤๅในหลวงจะไม่เชิญให้ท่านเป็นปรีวีเคาน์ซิล เพราะท่านชราหรือป่วยอยู่บ้างดอกกระมัง ฤๅในหลวงได้เชิญท่านแล้ว ท่านจะไม่รับด้วยความขัดข้องด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง ฤๅท่านจะไม่อยากอวดสติปัญญาก็ยังไม่รู้แน่ แต่ถ้าในหลวงได้เชิญแล้วท่านไม่รับก็ผิดไป ฤๅคำสาบานจะเรียวแรงเป็นอย่างไร ท่านกลัวจะรับการไปไม่ตลอดท่านจึงไม่อาจรับ ข้าพเจ้าอยากจะทราบให้ชัดขอท่านผู้อ่านที่ได้รู้การ เรื่องนี้ ชัดเจนแล้ว ได้ช่วย อธิบายให้ข้าพเจ้าทราบชัดด้วย ขอท่านเจ้าของหนังสือพิมพ์ดรุโณวาทจงได้ลงพิมพ์หนังสือนี้ จะได้ให้ท่านผู้อธิบายความให้ชัดเจนด้วย แจ้งความมา ณ วันอังคารเดือนเก้าแรมห้าค่ำ"

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงประกาศออก หนังสือพิมพ์ราชกิจจานุเบกษา เมื่อพุทธศักราช ๒๔๑๗ แล้ว ก็ได้ทรงประกาศตั้งปรีวีเคาน์ซิล หรือที่ปรึกษาส่วนพระองค์ขึ้น ทั้งนี้เพราะทรงพระราชดำริเห็นว่าราชการและผลประโยชน์บ้านเมือง ยังรกร้างมาแต่เดิมมาก ถ้าจะทรงจัดการแต่พระองค์เดียวก็จะไม่ใคร่สำเร็จไปได้ ถ้ามีผู้ช่วยกันคิดหลายปัญญาแล้ว ความดีความเจริญก็คงบังเกิดแก่บ้านเมือง จึงได้ทรงจัดสรรข้าทูลละอองธุลีพระบาท ตั้งไว้เป็นที่ปรึกษาแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการประชุมพิจารณาข้อราชการที่สำคัญ จะตั้งเป็นกฎหมายแบบฉบับธรรมเนียมในแผ่นดิน ก็ทรงอนุญาตให้ที่ปรึกษาทุกคนกราบทูลความคิดความเห็นของตน พระองค์ทรงตัดสินเป็นกลาง ไม่ทรงเห็นว่าเป็นผู้ใหญ่ผู้น้อย จะทรงเลือกคำปรึกษาสุดแต่ความยุติธรรมเป็นประมาณ

นอกจากปรี วีเคาน์ซิล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงตั้งที่ปรึกษาแผ่นดินขึ้นอีกคณะหนึ่ง เรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า Caunsellor of State เพื่อจะให้ช่วยคิดเรื่องราชการแผ่นดิน ที่ปรึกษาแผ่นดินคณะนี้ประกอบด้วย ๑๐ ท่านขึ้นไป แต่ไม่เกิน ๒๐ ซึ่งทรงเลือกมาจากบรรดาขุนนางชั้นพระยา นอกจากจำนวนขุนนางที่ปรึกษา ๒๐ ท่านดังกล่าว พระองค์ยังทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์อีก ๖ พระ

พระองค์ มีอำนาจจะเข้าไปนั่งประชุมปรึกษาในที่ประชุมราชการแผ่นดินได้

บทความใน หนังสือ ดรุโณวาทที่ ได้คัดมา ไว้ ข้างบนแล้วนั้น เป็นบทความเกี่ยวกับคณะที่ปรึกษาส่วนพระองค์สาบานตัว จำนวนผู้ที่เข้าร่วมสาบานหนังสือพิมพ์นี้ก็ระบุจำนวนไว้ว่ามีถึง ๔๙ ท่าน ซึ่งในพระราชบัญญัติที่ปรึกษาในพระองค์ พ.ศ. ๒๔๑๗ มิได้ระบุจำนวนอย่างน้อยอย่างมากให้ไว้ พระราชบัญญัติระบุแต่ว่า "จำนวนที่ปรึกษาในพระองค์นั้นมากน้อยเท่าใดไม่มีกำหนด" และ "ผู้หนึ่งผู้ใดได้เป็นที่ปรึกษาในพระองค์แล้ว ต้องรับตำแหน่งจนสิ้นแผ่นดิน" กำหนดอายุที่ปรึกษาในพระองค์ตามตำแหน่งจึงแตกต่างไปจากที่ปรึกษาในราชการแผ่นดิน ซึ่งกำหนดไว้ว่าเมื่อครบห้าปีแล้วต้องออกจากตำแหน่ง ข้อแตกต่างระหว่างที่ปรึกษา ๒ คณะนี้ยังมีอยู่อีกเป็นข้อปลีกย่อย เช่นที่ปรึกษาในพระองค์ไม่มีเงินเดือนสำหรับตำแหน่งที่ปรึกษา แต่ถ้าได้รับตำแหน่งราชการนี้ตลอด ๑๐ ปี โดยเรียบร้อยภักดีต่อราชการพระองค์จึงจะทรงโปรดให้รับพระราชทานเงินเบี้ยเลี้ยงไปตลอดชีวิต ส่วนที่ปรึกษาในราชการแผ่นดินนั้นได้รับพระราชทานเงินปีไม่ต่ำกว่าปีละ ๔๕ ชั่ง และมียศบรรดาศักดิ์รองท่านเสนาบดี

พิจารณาจากหลักเกณฑ์ตามที่ตราไว้ในพระราชบัญญัติ เราก็พอจะสรุปได้ว่าตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๑๗ เป็นต้นมา ราชการแผ่นดินในพระเทศไทยอยู่ภายใต้การบริหารของคณะเสนาบดีตามระเบียบแบบแผนที่มีไว้ นอกจากนั้นยังมีคณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินอีก ๒๐ ท่าน และคณะที่ปรึกษาส่วนพระองค์อีกไม่จำกัดจำนวน การดำเนินงานในราชการแผ่นดินจะเป็นไปอย่างไร จะมีการผสมผสานกันเป็นที่เรียบร้อยหรือก้าวก่ายปีนเกลียวกันเพียงใด ยังไม่มีผู้ใดศึกษาแจกแจงให้เราได้ทราบไว้เลย ผู้เขียนเคยพบแต่รายงาน ของ สถานทูต อังกฤษ ที่มีไปยัง รัฐบาล ของเขา ว่า– "กษัตริย์หนุ่มไม่ทรงปลง พระทัยที่จะอยู่ ภายใต้การควบคุม จึงทรงขวนขวายหาสมัครพรรคพวกทีละน้อย ๆ เพื่อต่อต้าน (นโยบายการปกครองประเทศของผู้สำเร็จราชการ) พรรคพวกของกษัตริย์เป็นฝ่ายเปิดการโจมตีในเรื่องนี้ (คือเรื่องสมเด็จกรมพระราชวังบวรสถานมงคล) (รายงานของ Newman ไปกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ ลงวันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๗) FO 69/Siam พิจารณาจากรายงานของเจ้าหน้าที่อังกฤษฉบับนี้ คณะที่ปรึกษาทั้ง ๒ คณะดังกล่าวมาแล้วจึงเข้าในข่ายลักษณะพรรคการเมือง เหตุการณ์ภายในประเทศในปลายปี พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็ดูจะสับสนวุ่นวายชอบกล มีเรื่องเพลิงไหม้ในพระบรมมหาราชวัง การเตรียมพร้อมที่วังหลวงและวังหน้า สมเด็จกรมพระราชวังบวร ฯลฯ เสด็จไปลี้ภัยในสถานกงศุลอังกฤษ * วิกฤตกาลเข้าครอบคลุมกรุงเทพพระมหานคร จวบจนกระทั่งรัฐบาลไทย มีความ จำเป็น ต้องเชิญ ผู้ สำเร็จราชการ เมือง สิงคโปร์ (Sir Andrew Clarke) เข้ามาไกล่เกลี่ยเหตุการณ์ต่าง ๆ จึงค่อยสงบเข้าสู่ปกติภาพ นี่เป็นเหตุการณ์ในปี พ.ศ. ๒๔๑๗ เป็นปีที่ตั้งคณะที่ปรึกษาสำหรับแผ่นดิน และสำหรับส่วนพระองค์ และหนังสือพิมพดรุโณวาท ได้เสนอบทความไว้อย่างผิวเผิน จนพวกเราคนรุ่นหลัง ไม่สามารถทราบเรื่องราวได้กระจ่าง และถ้าจะมีผู้ใดศึกษาเฉพาะเหตุการณ์ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็คงจะได้ ความกระจ่างแจ้งขึ้นเป็นอันมาก

---

* เอกสารแสดงรายละเอียดของเรื่องเหล่านี้ ปรากฏในหนังสือ "สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์" ของคุณณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม ตีพิมพ์จำหน่าย ๒ เล่มจบใน พ.ศ. ๒๕๐๔ และ พ.ศ. ๒๕๐๕

พิจารณาเฉพาะคำสาบานซึ่งที่ปรึกษา ในพระองค์จะต้องกล่าวถวาย (ดังปรากฏอยู่ในราชกิจจานุเบกษา พ.ศ.–๒๔๑๗) มีอยู่รวมด้วยกัน ๗ ข้อ เช่นเดียวกับคำสาบานของที่ปรึกษาราชการแผ่นดินคือ ข้อ ๑ จะกราบทูลด้วยเต็มสติปัญญา ข้อ ๒ ให้เป็นคุณประโยชน์แก่แผ่นดิน ไม่กล่าวเท็จเป็นจริง จริงเป็นเท็จ ข้อ ๓ จะรักษาความลับในพระ–ราชดำริที่ยังไม่ทรงเปิดเผย ข้อ ๔ ไม่เห็นแก่อามิสสินจ้าง ข้อ ๕ จะช่วยค้ำชูอุดหนุนสิ่งซึ่งปรึกษาตกลงกันแล้วให้มั่นคงแข็งแรง ข้อ ๖ จะตอบโต้ต่อสู้กั้นกลางขัดขวาง และข้อ ๗ จะ รักษา ประพฤติ ตัว ให้ สม ควร เป็น แบบ อย่างที่ดีต่อไป สังเกตคำสาบาลของคณะที่ปรึกษาทั้ง ๒ คณะ รวม ๗ ข้อดังกล่าว กับข้อความซึ่งหนังสือดรุโณวาทได้เสนอบทความเกี่ยวกับคำสาบานผู้อ่านจะเห็นคำสาบานซึ่ง พิเศษ ออก ไปอยู่ในคำที่ว่า "(ข้าพเจ้า) ทั้งหลายจะตั้งความสุจริตกตัญญูกตะเวที ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ตลอดบรม–ราโชรสที่จะสืบราชอิสริยยศต่อไป ให้ติดต่อเนื่องไปดังเช่นโปรดพระราชทานพรแก่พวกปรีวีเค้าน์ซิลทุกประการนั้น ก็เป็นที่หมายอีกอย่างหนึ่ง ด้วยว่ากรุงสยามคงจะมีความเจริญต่อไปได้เพราะการที่จะสืบราชอิสริยยศต่อติดเนื่องกัน" หรืออีกนัยหนึ่ง หนังสือดรุโณวาท เสนอบท ความ ว่า คณะ ที่ปรึกษาส่วนพระองค์ได้ถวายคำสาบานว่าจะ ซื่อตรงต่อพระ–บรมราโชรสที่จะสืบราชอิสริยะยศต่อไป นี่เป็นคำสาบานที่เกี่ยวกับปัญหาว่าใครจะเป็นผู้สืบราชสมบัติ และหนังสือดรุโณวาทได้แสดงความเห็นอย่างชัดแจ้งว่า คณะหนังสือพิมพ์นั้นมีความเห็นว่าผู้ที่จะสืบราชสมบัติต่อไปคือสมเด็จพระบรมราชโอรส นี่เป็นบทความตีพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๑๗ ซึ่งในปีนั้นพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่๕ที่ประสูติแล้วก็มีพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ ประสูติเมื่อ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๗ และพระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์ ประสูติ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ.–๒๔๑๗ ส่วนสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิสยังมิได้ประสูตจวบจน ๑ มกราคม ๒๔๒๓ การที่หนังสือพิมพ์ดรุโณวาทแถลงปักใจในปัญหาผู้สืบราชสมบัติไว้แต่เนิ่นเช่นนั้นก็ดูน่าพิศวงชอบกล

หนังสือดรุโณวาทยังลงบทความและนิทานการเมืองอีกหลายบท นอกเหนือไปจากรายงานข่าวทำนองธรรมดาสามัญ พิจารณาดูบทความต่าง ๆ ออกจะ "เชียร์" สถาบันใหม่ ๆ นี้อยู่เป็นอันมาก ส่วนนิทานการเมืองก็มุ่งกระแนะกระแหนติเตียนผู้แก่เฒ่า ซึ่งอยู่ ในตำแหน่ง ราชการ สูงมานมนานแล้ว ว่าควรจะรามือออกไปหาความสุขตามประสาคนแก่เสียที ข้อเขียนด้วยถ้อยคำคมคาย พร้อมทั้งคำเปรียบเปรยให้เจ็บแสบจะปรากฏอยู่ เสมอๆ มีผู้กล่าวกันว่าผู้เขียนใช้นามปากกาต่าง ๆ แต่ก็เป็นบุคคลคนเดียวกัน คือท่านเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ (พร บุนนาค) ส่วนผู้ ใหญ่ในแผ่นดินซึ่งมีอิทธิพลครอบคลุมไปทั่วคณะเสนาบดีในขณะนั้น และเชื่อกันว่าท่านเป็นผู้ที่ถูกเปรียบเปรยอยู่ตลอดเวลา คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ถ้าคำกล่าวเช่นนี้เป็นความจริง พวกเราคนรุ่นหลังก็จะไม่สามารถเข้าใจอะไรได้เลย เพราะท่านผู้เขียนก็เป็นน้องชายคนเล็กติเตียนพี่ชายคนใหญ่ จะต่างกันก็แต่ท่านผู้พี่ใหญ่อาวุโสกว่า ๔๑ ปีเท่านั้น และยังเป็นผู้ส่งน้องชายคนเล็กไปศึกษายังประเทศอังกฤษจนได้กลับมารับราชการ อยู่ ใน ตำแหน่ง ล่าม ต่างประเทศในปลายรัชกาลที่ ๔ นั้น ท่านสมเด็จเจ้าพระยานั้นบรรดาสมุดบันทึกส่วนตัวของชาวต่างประเทศในรัชกาลที่ ๓ ก็สดุดดียกย่องว่าเป็นผู้ที่ฝักใฝ่ในความก้าวหน้า เป็นพวกหัวใหม่หรือ Young Siam ครั้นเมื่อท่านพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ในต้นรัชกาลที่ ๕ นั้น บรรดาขุนนางหนุ่มในพุทธศักราช ๒๔๑๗ ต่างก็เพ่งเล็งว่าท่านเป็นคนหัวโบราณคร่ำครึเสียแล้ว ความจริงจะเป็นอย่างไร พวกหัวใหม่จะก้าวเร็วไปหรือไม่ บางทีปัญหาเรื่องผู้จะสืบราชสมบัติ ซึ่งหนังสือดรุโณวาทก็ได้เผยไพ่ให้เห็นไว้แต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ คงจะช่วยให้พิจารณาเป็นส่วนประกอบได้บ้างกระมัง

หนังสือพิมพ์ดรุโณวาท ยังแปลบทความจากหนังสือพิมพ์ต่างประเทศลงบ่อย ๆ เช่นบทความเรื่อง "แหลมมลายู" จากหนังสือพิมพ์ The Mail ออกในกรุงลอนดอน เรื่อง "กรุงสยาม" บทความจากหนังสือ Pall mall Gazette ออกในกรุงลอนดอน และเรื่อง "บ่าวทาสในกรุงสยาม" จากหนังสือพิมพ์ฮ่องกงไทมส์ประจำเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๗๔

บทความเรื่อง "บ่าวทาสในกรุงสยาม" ของหนังสือพิมพ์ฮ่องกงไทมส์นั้น ควรนับได้ว่าเป็นการเสนอข่าวการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ยิ่งในประวัติศาสตร์ประเทศไทย เพราะบ่าวทาสเป็นสถาบันมีมาในประเทศช้านานกว่า ๕๐๐ ปี การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตรากฎหมายยุบเลิกสถาบันนี้ ก็เป็น "ก้าวยาว" ก้าวหนึ่งในประวัติความเจริญสถาพรของประเทศ และถ้าเราคำนึงด้วยว่า กฎหมายยุบเลิกการเป็นทาสเริ่มประกาศใช้ในพุทธศักราช ๒๔๑๗ ในขณะที่พระองค์ทรงพระชนม์ได้เพียง ๒๑ พรรษาเท่านั้น เราก็จำต้องยอมรับว่า ความทรงอ่อนวัยวุฒิมิได้เป็นอุปสรรคของกิจกรรมอันยิ่งใหญ่แต่อย่างใด และพระราชนิพนธ์ซึ่งเริ่มด้วยคำ "เฮ้ย เฮ้ย อย่าเยาะเย้ย หยามเด็ก อันว่าพริกเม็ดเล็กเผ็ดล้ำ – – –" นั้น มีความจริงเพียงไร

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลิกทาสนั้น เป็นเรื่องที่ทราบกันแพร่หลาย แต่รายละเอียดปลีกย่อยยังไม่มีผู้ชี้ให้เห็น ทราบกันจนติดปากแต่ว่า "มะโรงเลิกทาส" อันที่จริงปีมะโรง พุทธศักราช ๒๔๑๑ เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงได้รับราชสมบัติ แต่ขณะนั้นพระองค์ทรงพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา กฎหมายเลิกทาสยังไม่ตราขึ้น จนพ.ศ. ๒๔๑๗ ซึ่งเป็นปีจอ ผู้ใฝ่ใจจะค้นหากฎหมายเลิกทาสตราในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ จะหาไม่พบ เพราะกฎหมายนี้ตราขึ้นในปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ เรียกว่า "พระราชบัญญัติพิกัดกระเษียรอายุ ลูกทาส ลูกไทย จุลศักราช ๑๒๓๖" แต่เพราะ "...จุลศกราช ๑๒๓๐ ปีมะโรงสัมฤทธิศกนี้เป็นปีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษก ในพระมหาเสวตรฉัตรเป็นปีมหามงคลอันประเสริฐ จึงโปรดเกล้าให้ตั้งปีมะโรงสัมฤทธิศกเป็นต้นพระราชบัญญัติลักษณลูกทาส" คือให้บังคับใช้กฎหมายนี้ย้อนหลัง ๖ ปี โดยถือว่า "ปีมะโรง" ปีทรงได้ราชสมบัติ เป็นปีเริ่มพระราชบัญญัติ (นี่เป็นตัวอย่างกฎหมาย ซึ่งใช้ย้อนหลังซึ่งหาได้ยาก) และผู้ที่เกิดปีได้ราชสมบัติถึงจะเกิดเป็นลูกทาสก็พ้นความเป็นทาส อย่างช้าที่สุดเมื่ออายุ ๒๑ ปี คือ เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๒ ผู้ที่เกิดแต่พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นต้นไป เกิดเป็นไทยทั่วกันหมด ถึงแม้จะสมัครเป็นทาสก็เป็นไม่ได้

หนังสือพิมพ์ฮ่องกงไทมส์ วิจารณ์ข่าวการเลิกทาสในประเทศไทยว่า "การแก้ไขธรรมเนียมเก่า กลายเป็นธรรมเนียมใหม่ เป็นการแก้ไขสำคัญ...จะได้เตือนสติปัญญาเมืองจีน และเมืองญี่ปุ่นทั้งสองประเทศ จะได้ให้เขาตรึกตรองในการที่กรุงสยามก้าวยาว ถ้าเขาจะเอากรุงสยามซึ่งเป็นเมืองใกล้เคียงเป็นเมืองเยี่ยงอย่างไป ควรจะเป็นประโยชน์แก่เขา..." หนังสือพิมพ์ฮ่องกงไทมส์ยังกล่าวสดุดีพระราชกรณียกิจในเรื่องอื่น ๆ เช่น การทรงให้เลิกการหมอบคลานเมื่อเข้าเฝ้า การทรงตั้งคณะที่ปรึกษาแผ่นดิน การทรงตั้งคณะที่ปรึกษาในพระองค์ ครั้นแล้วจึงสรุปบทความว่า "ขอให้สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้มีพระชนม์พรรษายืนยาว ให้พระองค์อยู่สบายอย่าให้มีโรคเลย เพื่อจะได้นำเมืองและราษฎรของท่านให้เจริญยิ่งขึ้นไป"

ส่วนบทความในหนังสือ Pall Mall Gazette ลงวันที่ ๙ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๗๔ มีข้อความสำคัญว่า

"เมืองสยามมีบุญอีกอย่าง คือผู้ครองเมืองในเร็ว ๆ นี้ได้ครองครองเมืองโดยดี ตั้งแต่คราวทำหนังสือสัญญากับอังกฤษ ณ ปี ๑๘๕๖ คอเวอร์แมนต์สยามได้รักษาหนังสือสัญญาโดยสุจริต พระเจ้ากรุงสยามในปัตยุบันนี้ ตั้งแต่บรมราชาภิเษกในเดือนพฤศจิกายนปี ค.ศ. ๑๘๗๓ ได้แก้ไขธรรมเนียมบ้านเมืองหลายอย่างให้ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน...ฯลฯ ซึ่งประเทศสยามเจริญเร็วในการสิวิไลเสคนี้ ควรจะว่าเหมือนเมืองญี่ปุ่น ต้องกลัวแต่สิ่งเดียว คืออย่าให้เร็วนัก..."

ในการพัฒนาประเทศเมื่อ พ.ศ.๒๔๑๗ นั้น ประเทศไทยเราก้าวยาวเป็นอันมากจนหนังสือพิมพ์ในต่างประเทศต่างพากันสดุดีสรรเสริญเอาใจช่วย แต่หนังสือพิมพ์ในกรุงลอนดอนมีความห่วงใยอยู่อีก จึงแนะนำเตือนสติว่า "อย่าให้เร็วนัก" เพราะประชาชนผู้ยังคิดยึดถือคติเก่าจะก้าวไม่ทัน แล้วอาจเกิดแตกสามัคคีไม่ปรองดองกัน บ้านเมืองก็จะไม่สงบสุข คำแนะนำเช่นนี้สมกับกาลเวลาเป็นอันมาก เพราะในปีนั้นเอง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลต้องเสด็จไปลี้ภัยยังสถานกงสุลอังกฤษ และกว่าเหตุการณ์จะสงบมีสามัคคีรสกันดุจเก่าก่อน ประชาชนคนเดินถนนจะต้องอกสั่นขวัญแขวนกันอย่างไร ก็ยังไม่มีผู้ใดนำมาแจกแจงให้ทราบกัน

ในการพัฒนาประเทศครั้งนั้น โดยยุบเลิกของเก่า ตั้งของใหม่ขึ้นแทนที่ และในบางโอกาสก็เปลี่ยนแปลงขยับขยายของเดิมให้ทันสมัยเหมาะสมกับกาลเวลา มีอยู่สิ่งหนึ่งซึ่งได้นำมาใช้แต่ก็ยังไม่มีผู้นิยม คือการออกล็อตเตอรี่ หนังสือ "ดรุโณวาท" ลงแถลงการณ์ของผู้ได้รับมอบหมายให้นำล็อตเตอรี่ออกจำหน่าย คือมิสเตอร์ อาลบาสเตอร์ ๆ แถลงข้อความไว้ว่า "พระยาภาสกรวงศ์ และออฟฟิเซอร์ทหารมหาดเล็ก...มอบให้ข้าพเจ้าจัดการล็อตเตอรี่ตามธรรมเนียมยุโรป เมื่อแรกคิดจะขายได้ถึง ๒๐,๐๐๐ ตั๋วเป็นเงินพันชั่ง.....แต่จะเป็นด้วยเหตุสิ่งใดข้าพเจ้าหาทราบไม่ จึงขายได้แต่ ๔,๙๓๐ ตั๋ว คิดเป็นเงิน ๒๔๖ ชั่ง สิบตำลึง.." การออกล็อตเตอรี่เป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๑๗ จึงเป็นการก้าวเร็วไป

มิสเตอร์อาลบาสเตอร์ (Albaster) และคณะ "สยามหนุ่ม" ผู้จัดออกล็อตเตอรี่ในครั้งนั้น เมื่อคิดการและดำเนินงานออกล็อตเตอรี่ไปไม่ประสบผลสำเร็จก็ยินดีรับผิดโดยชี้นตาว่า "จะเป็นด้วยเหตุสิ่งไรข้าพเจ้าหาทราบไม่" แต่ก็ยังดีที่ท่านไม่โทษดินฟ้าอากาศหรือผู้ใดใครอื่น ว่าเป็นเหตุแห่งความล้มเหลว อันที่จริง พระยาภาสกรวงศ์และนายอาลบาสเตอร์ต่างก็เป็นหัวก้าวหน้าด้วยกันทั้งคู่ และเฉพาะนายอาลบาสเตอร์มีประวัติครึกโครมน่าสนใจอยู่ไม่น้อย ประการแรกท่านมีประวัติในการเรียนอย่างดียิ่ง คือ สอบไล่ได้ปริญญาเป็นที่หนึ่งในชั้นของท่านที่ King's College, London ประจำสถานกงศุลอังกฤษที่กรุงเทพฯแต่พ.ศ.๒๔๐๐ เมื่อท่านกงศุลคือเซอร์รอเบิต ซอมเบิก พ้นจากตำแหน่งแล้ว มิสเตอร์น้อกซ์ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นกงสุลโดยมีนายอาลบาสเตอร์เลื่อนขึ้นเป็นผู้ช่วย แต่ในคราวหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๑๐ ท่านกงสุลไม่อยู่ไปยุโรป นายอาลบาสเตอร์รักษาการแทน เกิดการขัดแย้งไม่เข้าใจกันขึ้นระหว่างกระทรวงการต่างประเทศและสถานกงสุลอังกฤษ นายอาลบาสเตอร์จึงออกคำสั่งให้ชักธงลงจากยอดเสาเป็นเวลาหลายวัน เป็นเหตุให้เกิดวิพากษ์วิจารณ์กันมากในครั้งนั้น ครั้นมิสเตอร์น้อกซ์กลับเข้ามา จึงทำรายงานเสนอเรื่องราวไปยังกรุงลอนดอน เป็นเหตุให้นายอาลบาสเตอร์ถูกเรียกตัวไปสอบสวนและโยกย้ายไปรับราชการยังประเทศอื่น นายอาลบาสเตอร์จึงลาออกจากราชการอังกฤษ และกลับเข้ามายังพระนคร ทางราชการไทยจึงรับตัวเข้าไว้ช่วยราชการแต่ พ.ศ. ๒๔๑๔ ความเห็นกระทรวง

ต่างประเทศอังกฤษเกี่ยวกับนายอาลบาสเตอร์ สั่งให้ชักธงลงจากเสาในครั้งนั้นว่า "...เป็นคนวู่วาม ขาดวิจารณญาณ เรื่องไม่น่าเกิดจึงเกิดขึ้น" ควรกล่าวด้วยว่าท่านเป็นคนคงแก่เรียน และหนังสือที่ท่านแต่งขึ้นในครั้งนั้นชื่อ The Wheel of the Law* คือพระธรรมจักรก็ยังใช้ศึกษากันอยู่จนขณะนี้

ในปลาย พ.ศ. ๒๔๑๗ หนังสือ "ดรุโณวาท" ได้ลงข่าวสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ ได้ทรงอ่านสปีช ให้พรท่าน เจ้าพระยา ภาณุวงษ์ มหา โกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ในการที่ท่านได้รับเป็นเปรสิเดนท์ "ยังสยามโซไซเอตี้" Young Siam Society และข่าวรัฐบาลสยามจะตั้งสายโทรเลขแต่บางกอกถึงเมืองไซ่ง่อน ส่วนบทความนั้นมีเรื่อง หลักสามประการในการพัฒนาประเทศ คิดดูแล้ว การมุ่งพัฒนาประเทศเป็นการใหญ่ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็ดูจะไม่แตกต่างกับความมุ่งมาดปรารถนาไปจากที่เราเห็นกันอยู่ใน พ.ศ. ๒๕๐๕ นี้เอง

หนังสือพิมพ์ "ดรุโณวาท" มีชีวิตอยู่ในบรรณโลกได้เพียง ๑๒ เดือนก็หยุดออกจำหน่าย จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ทราบชัด สังเกตจากถ้อยแถลงขององค์บรรณาธิการในฉบับสุดท้ายว่า "ตั้งแต่ดรุโณวาทที่ได้ออกปีใหม่นี้ไป ข้าพเจ้าจะต้องจัดการใหม่ให้เป็นการดียิ่งขึ้นกว่านี้ไป ด้วยแต่ก่อนข้าพเจ้าคิดว่าจะมีผู้ช่วยบ้าง บัดนี้ก็หามีผู้ใดช่วยข้าพเจ้าไม่ อนึ่งการที่ข้าพเจ้าคิดทำนี้ยังหาเป็นแน่ไม่ ด้วยว่าหนังสือจะออกต่อไป จะไม่ขาดทุนแล้ว ข้าพเจ้าก็จะได้ทำต่อไป ถ้าการนี้เป็นการขาดทุนแล้ว ข้าพเจ้าจะต้องเลิกเสีย..." มูลเหตุ เห็น จะเป็น เพราะหา คน ช่วยทำ ไม่ได้ประ การหนึ่ง หนังสือพิมพ์ต้องจำหน่ายโดยขาดทุนอีกประการหนึ่ง หนังสือพิมพ์ไทยฉบับแรกของคนไทยจึงถึงกาลอวสาน ด้วยมูลเหตุเดียวกันที่ทำให้หนังสือพิมพ์รุ่นแรก ๆ ในรัชกาลที่ ๔ ต้องประสบกาลอวสานเช่นกัน สิ่งใดที่เป็นสิ่งล้ำหน้า เกิดก่อนเวลาอันสมควร ก็ย่อมต้องล้มเลิกไป เพราะขาดการอุดหนุน แต่เราจะทราบได้อย่างไรว่าสิ่งนั้นล้ำหน้า ยังไม่สมควรแก่เวลา นอกจากกล้าลงทุนลงแรงจัดออกมาเป็นการทดสอบ

เมื่อใดมีการกล่าวถึง หนังสือพิมพ์ ในเวลาต่อ ๆ มา เช่นหนังสือพิมพ์ข่าวราชการมิวเซียมหรือรัตนโกษ สยามสมัย วชิรญาณ ยุทธโกษ วิทยาจารย์ ลักวิทยา ถกวิทยา วิทยาดิลก ฯลฯ แม้แต่หนังสือพิมพ์รายวันชื่อ กรุงเทพเดลิเมล์ ซึ่งออกจำหน่ายในรัชกาลที่ ๕ เมื่อสืบต้นเค้าประวัติความเป็นมาของหนังสือพิมพ์ด้วยกันแล้ว หนังสือ "ดรุโณวาท" สมควรอย่างยิ่งที่จะอยู่ในอันดับแรก ๆ ในประวัติการหนังสือพิมพ์ของประเทศไทย และยิ่งกว่านั้นหนังสือ "ดรุโณวาท" ควรนับได้ว่าเป็นเอกสารพยานว่าในพุทธศักราช ๒๔๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พร้อมทั้งพระอนุชาคู่พระทัย ๖–๗ พระองค์) ขณะทรงพระชนม์เพียง ๒๑ พรรษา ได้ทรงนำการพัฒนาประเทศเป็นการมโหฬารยิ่ง มีการยุบเลิกของเก่าล้าสมัย ตั้งสถาบันใหม่ที่กาลเวลาบังคับให้ตั้งขึ้น และปรับปรุงของเดิมที่ยังใช้ได้ให้ทันสมัยอยู่เสมอ ตราบใดที่กาลเวลาไม่หยุดยั้ง และโลกต้องผันแปรไปตามกาลเวลานั้น การพัฒนาประเทศ ก็จำต้องทำอยู่เสมอ เพื่อความคงอยู่ ของประเทศและความสุขสันต์ของประชากร.

---

* Henry Alabaster: The wheel of the Law – Buddhism. London, Trübner & Co., 1871.

หนังสือ "คอต-ข่าวราชการ" พ.ศ. ๒๔๑๘-๒๔๑๙

"... การที่หนังสือนี้เกิดขึ้นได้ก็เพราะญาติสามัคคีธรรม กล่าวคือเจ้าพี่เจ้าน้องหลายพระองค์ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว- ทูลกระหม่อมของเรา -ได้ร่วมพระหฤทัยทำกิจการนี้จึงเป็นผลสำเร็จดี ... สำนักงานการหนังสือพิมพ์นี้ตั้งทำการอยู่ที่ หอนิเพทพิทยาคมณ ริมประตูศรีสุนทร ซึ่งเป็นตำหนักที่พักของข้าพเจ้าเมื่อครั้งยังอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ..."

ภาณุรังษี วังบูรพาภิรมย์ ๑๑ มกราคม ๒๔๖๖

หนังสือพิมพ์ "คอต-ข่าวราชการ" ฉบับในหอสมุดแห่งชาติขณะนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช โปรด ฯ ให้พิมพ์ในงานฉลองพระชันษา ๖๕ เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๖ นั่นก็กว่า ๔๐ ปีมาแล้ว ในปัจจุบัน หนังสือตีพิมพ์ครั้งนั้นหาได้ยาก ส่วนหนังสือพิมพ์ฉบับเดิม ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘-๒๔๑๙ จะมีเหลืออยู่ในปัจจุบันหรือไม่ ใครใฝ่ใจในเอกสารของเก่าน่าจะลองสืบค้นดู

ในคำปรารภของพระองค์ท่านองค์บรรณาธิการเมื่อโปรด ฯ ให้พิมพ์หนังสือนี้แจกในงานฉลองพระชันษา ๖๔ พระองค์ขออุทิศส่วนกุศลถวายแด่ทูลกระหม่อม พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายส่วนกุศลและอาลัยถึงล้นเกล้าล้นกระหม่อม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายและอาลัยถึงท่านผู้ที่ได้เกี่ยวข้องและมีคุณูปการแก่หนังสือพิมพ์นี้ทุกพระองค์ และท้ายสุด พระองค์อุทิศส่วนกุศลถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๓) กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ กับหม่อมเจ้าวัชรินทร์พระโอรสในกรมนั้น ที่ได้โปรดให้พระองค์ยืมเครื่องพิมพ์มาทำการหนังสือนี้ในครั้งนั้น

กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงกำกับกรมอักษรพิมพการ หรือที่เรียกกันโดยสามัญว่า "โรงพิมพ์หลวง" หนังสือ "คอต–ข่าวราชการ" จึงเป็นหนังสือพิมพ์ของเจ้านาย ตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวง โดยที่องค์บรรณาธิการเวลานั้น คือ สมเด็จเจ้าฟ้าชาย ภาณุรังษีสว่างวงศ์ พระชนมพรรษาได้ ๑๕ ปี ๘ เดือน

หนังสือ "คอต–ข่าวราชการ" ถือกำเนิดเมื่อวันที่ ๒๖ กันยายน ๒๔๑๘ ในพระบรมมหาราชวัง นอกจากองค์บรรณาธิการใหญ่ดังระบุไว้แล้ว มีเจ้านายพี่น้องอีก ๖ พระองค์ ทรงผลัดเวรกันทรงเขียนข่าวเสนอองค์ละวัน คือ กรมหมื่นนเรศฯ พระชันษา ๑๙ ปี ๘ เดือน ทรงแต่งวันอาทิตย์ พระองค์เจ้าเกษมสันต์ พระชันษา ๑๘ ปี ๑๑

เดือน ทรงแต่งวันจันทร์ พระองค์เจ้าทองแถม พระชันษา ๑๘ ปี ๑ เดือน ทรงแต่งวันอังคาร พระองค์เจ้าเหวัญ ฯ พระชันษา ๑๗ ปี ๒ เดือน ทรงแต่งวันพุธ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ พระชันษา ๑๕ ปี ๕ เดือน ทรงแต่งวันพฤหัสบดี พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ พระชันษา ๑๕ ปี หย่อน ๑๙ วัน ทรงแต่งวันศุกร์ และองค์บรรณาธิการใหญ่ พระชันษา ๑๕ ปี ๘ เดือน ทรงแต่งวันเสาร์ ครบ ๗ องค์ องค์ละวัน เรื่องที่ทรงแต่งและตีพิมพ์คือ ข่าวในราชสำนัก ของพระบาท สมเด็จ พระจุลจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะนั้นทรงพระชนม์ได้ ๒๒ พรรษา หนังสือพิมพ์นี้ใน พ.ศ. ๒๔๑๘ มีชื่อว่า "Court" เขียนเป็นภาษาอังกฤษ รุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๑๙ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นภาษาไทยว่า "ข่าวราชการ" จึงเรียกเป็นคำรวมว่า "คอต–ข่าวราชการ"

หนังสือพิมพ์ "Court" เมื่อ ออกมา สู่บรรณพิภพใน พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็นหนังสือรายวันมีขนาด ๘ หน้ายกรวมวันละสี่หน้าหรือน้อยกว่า เมื่อเริ่มออกใหม่ ๆ ได้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย และแจกกันในหมู่เจ้านาย ครั้นเมื่อหนังสือพิมพ์ปรากฏออกมาไม่ช้า ก็มีผู้อื่นต้องการบ้าง 'จึงคิดราคาพอคุ้มทุน' (แต่ไม่ได้ระบุราคาให้ไว้) จำหน่ายให้แก่ผู้ต้องการไป จัดออกมาเช่นนี้จนถึงฉบับที่ ๒๐๗ ประจำวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๙ ก็มีการเปลี่ยนแปลงกำหนดออกเป็นเดือนละสองครั้ง จัดออกเช่นนี้ได้ ๒ เดือน ครั้นเมื่อครบกำหนด ๑ ปี เมื่อวันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๙ หนังสือพิมพ์ 'ข่าวราชการ' ก็หยุดกิจการ ทั้งนี้ 'เพราะสมเด็จเจ้าฟ้า ภาณุรังษีสว่างวงศ์ จะเสด็จออกวังไปประทับที่พระราชวังสวาญรมย์ ไม่มีที่สโมสรเจ้านายเหมือนอย่างที่หอนิเพทพิทยาคม จึงต้องเลิกพิมพ์หนังสือคอตข่าวราชการแต่นั้นมา'

นับแต่เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๑๙ มีเจ้านายอีก ๔ องค์ ทรงเข้ามารับแต่งหนังสือข่าวราชการด้วย คือ พระองค์เจ้า คัคณางยุคล พระชันษา ๒๐ ปี ๖ เดือน พระองค์เจ้า ทองกองก้อนใหญ่พระชันษา ๒๐ ปี พระองค์เจ้า ดิศวรกุมาร พระชันษา ๑๔ ปี และพระองค์เจ้าเกษมศรี ศุภโยค พระชันษา ๑๘ ปี ๘ เดือน การที่มีเจ้านายอีก ๔ พระองค์ทรงเข้ามารับแต่งหนังสือเช่นนี้ จำนวนเจ้านายจึงมีรวมกัน ๑๑ พระองค์ เกินวันในสัปดาห์ไป ๔ พระองค์ ทั้งนี้คงมีเจ้านายบางพระองค์ไม่ส่งต้นฉบับตามเวลากำหนด แต่คำแถลงที่องค์บรรณาธิการใหญ่ทรงกล่าวคือ ทรงให้เหตุผลว่า "การตีพิมพ์ทุกๆ วัน จะเรียงความให้เรียบร้อยเป็นการยาก" และ "ผู้ซึ่งเป็นพนักงานแต่งก็มักท้อแท้ ไม่ใคร่จะคิดแต่งให้เรียบร้อยเหมือนแต่ก่อน ๆ" จึงทรงกำหนดผู้จะทรงแต่งตามวันกำหนดเสียใหม่ ๘ พระองค์รวมทั้งองค์บรรณาธิการใหญ่ คราวนี้ไม่มีพระนามของเจ้านาย ๓ พระองค์ คือ กรมหมื่นนเรศ ฯ พระองค์เจ้าเกษม สันต์ ฯ พระองค์เจ้าทองแถมฯ ส่วนการจำหน่ายหนังสือนั้น มาถึง พ.ศ. ๒๔๑๙ ทรงกำหนดการ จำหน่ายจ่ายแจก เสีย ใหม่ว่า "จะขอพระราชทานตีพิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายไว้ใน โรงพิมพ์หลวง ๑๐๐ ฉบับ และจะแจกแก่ผู้เป็นพนักงานแต่งคนละฉบับ นอกจากนี้จะไม่ให้ (มีการ) ซื้อขายเหมือนแต่ก่อน" เป็นอันว่า ผู้ใดอยากจะได้หนังสือนี้ ก็ต้องรับเข้าเป็นผู้แต่งด้วยผู้หนึ่ง หนังสือ 'คอต–ข่าวราชการ' จึงเป็นหนังสือในวงแคบ จ่ายแจกแต่ในหมู่ในคณะ ยังไม่เอื้อไปถึงคนภายนอก

ตาม 'ตำนานหนังสือคอตข่าวราชการ' (ตีพิมพ์ไว้ข้างหน้าหนังสือ 'คอตข่าวราชการ') สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ว่า หนังสือคอตข่าวราชการ "เจ้านายหลายพระองค์ทรงแต่ง เมื่อพระ ชันษายังอยู่ในประถมวัย . . . . คือเป็นหนังสือสำนวนนักเรียนแต่ง เจ้านายท่านก็ต้องพยายามฝึกหัดมาเหมือนกัน สำคัญแต่ความ–เพียรและความอุตสาหะที่จะนำไปให้ถึงคุณวิเศษเป็นสำคัญ" พิจารณาดูตามนี้ เราก็พอมองเห็นว่า ในบรรดาเจ้านาย

๑๑ พระองค์ ที่ได้ทรงร่วม 'ฝึกหัด' ด้วยกันมาในครั้งนั้น ๔ พระองค์ได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จฯ กรมพระยา ๓ พระองค์ได้รับสถาปนาเป็นกรมพระ ๔ พระองค์ได้รับสถาปนาเป็นกรมหลวง และพระองค์หนึ่งได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่น 'ความเพียร' แต่ปฐมวัยนำไปถึงคุณวิเศษสมจริง

ประเทศไทยใน พ.ศ. ๒๔๑๘ เงินทองหายาก เงินแต่ละบาทแต่ละอัฐยังใหญ่มาก สังเกตได้จาก 'คอตข่าวราชการ' ในฉบับปฐมฤกษ์ วันที่ ๒๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๘ ลงข่าวการทำบุญวันประสูติ กรม สมเด็จพระศรี สุริเยนทรา-มาตย์ (สวรรคต ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๙) ทรงถวายของไทยธรรมกับเงินตราแด่พระสงฆ์ พระราชาคณะ ๑๐ รูป ได้รับถวายองค์ละ ๑๖ อัฐ (รวม ๒ บาท ๓๒ อัฐ) พระสงฆ์ ๑๐๐ รูป ได้รับถวายองค์ละ ๘ อัฐ (รวม ๑๒ บาท ๓๒ อัฐ) และพระราชทานเงินตราแด่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ได้ช่วยจัดงาน เป็นเงิน ๒๕ บาท รวมเงินส่วนพระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายในกรมสมเด็จ 'ย่า' ทั้งสิ้นในวันนั้น เงิน ๔๐ บาท

เงินเดือนข้าราชการไทยในเวลานั้นยังไม่มี มีแต่เบี้ยหวัดเงินปี แต่เราพอมีตัวเลขเงินเดือนของข้าราชการในสถานทูตอังกฤษในครั้งนั้นเพื่อเปรียบเทียบ คือ

ส่วนพวกเสมียน พนักงาน ภารโรง คนยาม ตลอดจนถึงผีพาย เงินเดือน ๆ ละ ๑๕ บาท ถึง ๗ บาท คือ เสมียนไทย ๑๕ บาท ล่ามไทย ๑๒ บาท หัวหน้าผีพาย ๘ บาท ผีพาย ๗ บาท

กงสุลใหญ่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ คือMr. Knox ส่วนเจ้าหน้าที่รองลงมาคือ Mr. Newman(สำหรับMr.Albaster ซึ่งรับราชการอยู่ในสถานกงสุลอังกฤษแต่ พ.ศ. ๒๔๐๑ นั้น ใน พ.ศ. ๒๔๑๕ ลาออกจากราชการอังกฤษและเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้ว แต่จะเข้ารับราชการในรัฐบาลไทยหรือยังยังไม่พบหลักฐาน)

หนังสือ 'คอตข่าวราชการ' แถลงข่าวจากราชสำนักเรื่อยมาจนถึงวันที่ ๔ ตุลาคม องค์บรรณาธิการใหญ่ก็ทรงแจ้งความให้เจ้าพี่เจ้าน้องผู้รับเขียนข่าวทราบว่า ขอให้ส่งข่าวมาก่อน ๒ โมงเช้า เพราะคนเรียงคนตีพิมพ์ยังไม่ว่องไว ถ้าส่งข่าวมาจนบ่าย ๓ หรือ ๔ โมงกว่าหนังสือจะพิมพ์ออกได้ก็ถึง ๔ ทุ่ม ๕ ทุ่ม

เพียงเดือนเดียวหนังสือ 'คอตข่าวราชการ' ออกมาปรากฏมีลักษณะที่สังเกตได้ชัด คือ ในการเขียนข่าวองค์ผู้เขียน ใช้ทับศัพท์ภาษาอังกฤษบ่อย ๆ เช่น คอปี้ไรต และวิก คำ คอปี้ไรตต่อมาอีกนานจึงมีผู้เสนอคำไทยแทนว่า

กงสุลใหญ่ พ.ศ. ๒๔๑๖	ปีละ ๑,๖๐๐ ปอนด์สเตอลิง	เดือนละ ๑,๐๖๗ บาท	(อัตราแลกเปลี่ยน ๑:๔)
ล่าม	,, ๕๐๐ ,,	,, ๓๓๔ บาท	
ผู้ช่วยกงสุล	,, ๔๐๕ ,,	,, ๒๗๐ ,,	
ผู้ช่วยคนที่ ๒	,, ๓๒๔ ,,	,, ๒๑๖ ,,	
นักเรียนล่าม	,, ๒๐๐ ,,	,, ๑๕๐ ,,	

ลิขสิทธิ์ ส่วนคำว่าวิกคือสัปดาห์ กว่าจะคิดคำไทยขึ้นใช้แทนได้ ความหมายเดิมก็ผันแปรไป เมื่อแพร่ไปตามชนบทคำ ๆ นี้เปลี่ยนความหมายเดิมไปหมาย ถึงโรงหรือสถานที่มหรสพ จะเป็นลิเก ลำตัด หรือภาพยนตร์ ยังใช้กันต่อมาอีกนาน

หนังสือ 'คอดข่าวราชการ' ประจำวันจันทร์ที่ ๕ ตุลาคม นำพระราชหัตถเลขามาลง เป็นการพระราชทานข่าวการยกทัพออกจากกรุง ฯ คือกองสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ฯ และกองเจ้าพระยาภูธราภัย... 'ขอให้เธอลงพิมพ์ให้ทราบทั่วกันด้วย' กองทัพทั้งสองซึ่งยกออกจากกรุง ฯ เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๘ นี้ เป็นกองทัพยกไปปราบฮ่อที่ชายพระราชอาณาเขต ต่อมาอีก ๒–๓ วัน มีข่าวกองทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงยกออกจากกรุง ฯ และได้รับพระราชทานนาฬิกาพกทองคำจากพระหัตถ์ในหลวงด้วย

ข่าวประจำวันที่ ๑๒ ตุลาคม ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ มิสเตอร์–อาลบาสเตอร์ กัปตันลอฟตัส และมิสเตอร์เดวิดซัน เข้าไปเฝ้าในพระที่นั่ง... แล้วกลับออกมา (นี่เป็นข่าวชิ้นแรกเกี่ยวกับมิสเตอร์ อาลบาสเตอร์ เมื่อออกจากราชการในรัฐบาลอังกฤษ ท่านคงเข้ารับราชการในรัฐบาลไทยแต่ พ.ศ.๒๔๑๘ หรือก่อนหน้านั้นแล้ว)

ข่าวในเดือน ๑๑ แต่แรม ๓ ค่ำ (๑๗ ตุลาคม) เป็นข่าวการเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานพระกฐิน ณ กรุงศรีอยุธยา ณ วัดสุวรรณ (ดาราราม) วัดพนัญเชิง แล้วเสด็จกลับบางปะอิน พระราชทานพระกฐินวัดบางพัง วัดบางพูด วัดปากอ่าว แล้วเสด็จกลับพระนคร

นับแต่วันที่ ๒๕ ตุลาคม เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระราชยาน ด้วยกระบวนรถ ไปพระราชทานพระกฐิน ณ วัด พระเชตุพน วัดราชบูรณะ วัดราชบพิธ วัดมหาธาตุ วัดมหรณพาราม วัดบวรนิเวศ วัดเทพธิดา วัดสุทัศน์ วัดราชประดิษฐ วัดจักรวรรดิ วัดสัมพันธวงศ์–ปทุมคงคา แล้วเสด็จทางชลมารค พระราชทานพระกฐิน ณ วัดอรุณ วัดกัลยาณมิตร วัดโมลีโลกฯ วัดราชสิทธฯ วัดประยูรวงศ์ วัดบุปผาราม วัดพิไชยญาติฯ วัดอนงคฯ วัดบรมนิวาส วัดสระเกศ วัดสังเวชฯ วัดสามพระยา วัดนรนาถฯ วัดราชกุญชร วัดราชาธิวาส วัดระฆังฯ วัด–คฤหบดี วัดบวรมงคล วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดนางชี วัดหนัง วัดนางนอง วัดราชโอรส วัดเครือวัลย์ วัดนาค–กลาง วัดพระยาทำ วัดชิโนรส จนถึงวันที่ ๓๑ ตุลาคม จึงเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานพระกฐิน รวม ๔๐ พระอาราม พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และเจ้าพนักงานทุกตำแหน่งตามเสด็จ นำเสด็จและแต่งที่คอยรับวัดทุกพระอาราม

ในการเสด็จพระราชดำเนิน ณ วัดนางชี โปรด–เกล้า ฯ ให้ไปเกาะตัว พระยารามคำแหง ซึ่งขาดเรือกลองแขกนำเสด็จนั้นมาลงพระราชอาญา ๓๐ แล้วเสด็จพระราชดำเนินทรงทอดพระกฐิน ณ วัดหนัง

ส่วนกฐินพระราชทาน กรมพระราชวังบวรฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ตลอดจนข้าราชการผู้ใหญ่ตามวัดหัวเมือง ก็ปรากฏรายละเอียดในข่าวเช่นกัน

เดือน ๑๒ แรม ๕ ค่ำ (๑๗ พฤศจิกายน) มีข่าวพิธีแจกเบี้ยหวัด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงพระราชทานพระสงฆ์ คือ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ๒๐ ชั่ง เพิ่มเงินพระคลังข้างที่อีก ๑๐ ชั่ง แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติลงมือแจกเบี้ยหวัด โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนรัศมี เป็นประ–

ธานกำกับการแจกเบี้ยหวัด รวมข้าราชการฝ่ายพลเรือน ๒๕ กรม เสร็จสิ้นในวันแรม ๗ ค่ำ (ไม่แสดงรายละเอียด)

ในวันเสาร์เดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ (๒๐ พฤศจิกายน) เวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จพระราชดำเนินออกทางพระทวารพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ ประทับสนามหญ้า หมอชานดะเล (J.H. Chandler) เฝ้าเรื่องบุตรขุนนาง ๑๐ นายที่จะส่งออกไป ณ เมืองอเมริกา แลได้พาเด็กเหล่านั้นเข้ามาถวายทอดพระเนตรในเวลานั้นด้วย (การจะส่งนักเรียนไปอเมริกาครั้งนั้น จะไปกับหมอชานดะเล จะพระราชทานเงินเป็นค่าเล่าเรียนครบ ๓ ปี แต่ต่อมามีเหตุขัดข้องหาได้ส่งไม่)

การจะส่ง นักเรียนไทย จำนวนถึง ๑๐ คนไปเรียนต่อยังต่างประเทศครั้งนี้ ดูจะเป็นครั้งแรก แต่ที่มีเหตุขัดข้องไม่ได้ส่งไปตามพระราชประสงค์ คงจะเป็นเพราะเศรษฐกิจของประเทศยังไม่ดีพอ เจ้านายและบุตรขุนนางที่ไปเรียนยังต่างประเทศก่อนหน้านี้มีบ้างแล้ว แต่ไปเป็นกลุ่มน้อย มีหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย และนายทวนบุนนาค (บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี) เป็นต้น

เกี่ยวกับหมอชานดะเล ท่านผู้นี้เข้ามาในกรุงเทพฯ แต่รัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๘๖) สังกัดในคณะแบปติสต์ ท่านมีความรู้เป็นช่างพิมพ์ด้วย จึงมีหน้าที่ดูแลโรงพิมพ์ของคณะในรัชกาลนั้นท่านจัดออกหนังสือรายปีชื่อ Bangkok Calendar ออกอยู่ประมาณ ๔ ปี (๑๘๔๗–๑๘๕๐) เมื่อขึ้นรัชกาลที่ ๔ โรงพิมพ์ของคณะถูกไฟไหม้ กิจการทางด้านโรงพิมพ์จึงชะงักไปชั่วระยะหนึ่ง จึงรับตำแหน่งกงสุลอเมริกันแทนหมอแมททูน (Mattoon) ได้ ๒–๓ ปี พอถึงปลายรัชกาล ท่านจัดออกหนังสือรายสัปดาห์ชื่อ Siam Times Weekly แต่ในไม่ช้าก็ต้องเลิกกิจการ กลับสหรัฐฯ เมื่อขึ้นรัชกาลที่ ๕ ท่านกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ อีก คราวนี้ได้ลาออกจากคณะแบปติสต์ ประกอบกิจกรรมโดยอิสระ ท่านจะเคยถวายภาษาอังกฤษแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยระยะหนึ่ง การที่ท่านจะเป็นผู้พานักเรียนไทยจำนวน ๑๐ คนไปศึกษาต่อในสหรัฐครั้งนี้ ยังไม่ทราบรายละเอียดว่าท่านเกี่ยวข้องด้วยในฐานะอะไร และโรงเรียนที่นักเรียนเหล่านี้เรียนอยู่ จะเป็นโรงเรียนทหารมหาดเล็กในพระบรมมหาราชวังกระมัง (หลวงประเสริฐ น้อยอาจาริยางกูร และฟรานซีส ยอช แปตเตอร์สัน เป็นอาจารย์ผู้สอน)

วันพุธ เดือนอ้าย แรม ๓ ค่ำ (๑๕ ธันวาคม) มีข่าวเสด็จพระราชดำเนินทางชลมาร์ค เสด็จประพาสชายทะเลเกาะสีชัง และอ่างศิลา โดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ทรงแวะที่เกาะสีชัง พระราชทานทรัพย์คนสูงอายุคนละ ๖ บาท แลชาวเกาะอีกคนละสลึง สิ้นพระราชทรัพย์ไปชั่งหนึ่ง ทรงประพาสตามหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ประทับแรมที่อ่างศิลา ปลัดเมืองบางละมุงทูลเกล้า ฯ ถวายเงินเหรียญโบราณ๑๔ เหรียญซึ่งขุดได้ที่บ่าทุ่งคราวในสวนกล้วยตำบลบ้านเหมือง แขวงเมืองบางละมุง โตขนาดเงินรูปีแต่บางกว่า ข้างด้านหนึ่งมีตราเป็นพระอาทิตย์หรือพระจันทร์ครึ่งดวง (เงินเหรียญชนิดนี้ ต่อมาพบที่ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี สันนิษฐานว่าจะเป็นเงินครั้งอาณาจักรโบราณทางประเทศนี้) อีกด้านหนึ่งเป็นรูปครุฑเหยียบนาค ฯลฯ เสด็จประพาสอยู่จนเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ออกเรือจากอ่างศิลาเสด็จกลับพระนคร

วันอังคาร เดือนอ้าย แรม ๙ ค่ำ (๒๑ ธันวาคม) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนรัศมี เสด็จไปเปิดโรงทำทองที่ปราจีนบุรี พระปรีชากลการตามเสด็จด้วยในเรือพระที่นั่ง เมื่อแรม ๑๓ ค่ำ เสด็จกลับขึ้นเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบทูลการซึ่งเสด็จเปิดโรงจักรทองคำแลราชการต่าง ๆ ในเมืองปราจีนบุรี (เรื่องเหมืองทองที่จังหวัดปราจีนบุรี จะเกิดเป็นเรื่องใหญ่โตใน พ.ศ. ๒๔๒๒ พระปรีชากลการถูกลงพระราช

อาญาประหารชีวิต กงสุลใหญ่นอกซ์ถูกเรียกตัวกลับประเทศอังกฤษ แล้วเลยลาออกจากราชการใน ๔ ปีข้างหน้า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒)

วันพุธ เดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ (๕ มกราคม) พระยาศรีสิงหเทพนำเครื่องอาวุธต่าง ๆ ซึ่งกองทัพไทยเก็บได้เมื่อตีทัพฮ่อ ซึ่งเลียวซิกอ เป็นแม่ทัพนั้นแตก เป็นอาวุธ–หลาวปลายแหลมบ้าง ดาบบ้าง ปืนบ้าง ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ไปเรียบเรียงไว้ที่โรงมิวเซียม

วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๔ ค่ำ (๑๔ มกราคม) หนังสือ "คอตข่าวราชการ" ลงข่าวติดต่อกันหลายฉบับเรื่องพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานน้ำ–พระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ ทรงเจิมแล้วพระราชทานพระสุพรรณบัตร สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนรัศมี เป็นกรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ แล้วมีการเลี้ยงฉลองการเลื่อนตำแหน่งยศ ที่พระราชวังเดิม ปากคลองบางหลวง รวมพระบรมวงศานุวงศ์ที่ได้รับการ์ดเชิญ ๔๘ พระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จประทับพระเก้าอี้โต๊ะเสวยด้วย ในการเสวยฉลองการเลื่อนตำแหน่งยศครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นทรงสปีช ความตอนหนึ่งว่า "การซึ่งเลื่อนกรมให้เป็นกรมใหญ่ถึงกรมหลวงในเวลาที่เธออายุน้อยอยู่นี้ เพราะยศเจ้าฟ้านั้นมีศักดินาเสมอกับเจ้าต่างกรมอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นจึงไม่ได้ตั้งเจ้าฟ้าเป็นกรมหมื่น..." ครั้นทรงสปีชเสร็จแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ ก็ยืนขึ้นพร้อมกันร้องว่า ฮิบ ฮิบ ฮิบ ฮูเร เป็นการแสดงความยินดีฯลฯ (ในงานพระราชพิธีพระราชทานสุพรรณบัตรครั้ง นี้ หนัง สือ "คอตข่าวราชการ" ระบุพระนามและนามผู้ไม่ได้เสด็จและมาในงานนั้น คือ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ส่วนแขกที่ได้รับเชิญไปงานเลี้ยง ฯ ๓ พระ นาม และ นามนี้รวมทั้งเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ไม่ได้รับเชิญ)

การที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้า ฟ้าจา ตุรน รัศมี ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร เป็น กรม หลวง ในขณะพระองค์ทรงพระชนม์ ๑๙ พรรษาเช่นนี้ เป็นสิ่งที่ไม่มีมาก่อน (และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงทราบดีดังได้ทรงกล่าวในสปีช) เมื่อเทียบกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงได้สถาปนาทรงกรม ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ ก็ทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่น ฯ เมื่อทรงพระชนม์ได้ ๘ พรรษา และทรงเป็นกรมขุน ฯ เมื่อทรงพระชนม์ ๑๔ พรรษา แล้วทรงได้ทรงรับสิริราชสมบัติ การที่เจ้านายชั้นเจ้าฟ้าจะได้ทรงรับสุพรรณบัตรเป็นกรมหลวงเลยทีเดียวไม่เคยมีมาก่อน(ยกเว้นในรัชกาลที่ ๑ หนังสือ 'ราชสกุลวงศ์' ระบุว่า ทรงแต่งตั้งหลายพระองค์)

อนึ่งเจ้าฟ้ามหามาลาเมื่อทรงกรม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ ทรงพระชนม์ได้ ๓๒ พรรษาแล้ว และก็ได้ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่น ฯ การที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนรัศมีทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมหลวง ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ จะต้องมีเหตุอะไรเป็นพิเศษ ดังสปีชตอนหนึ่งซึ่งพระองค์ตรัสว่า "แลข้าพระพุทธเจ้าผู้ทำราช การฉลองพระเดชพระคุณ แต่ พอกำลังสติปัญญาเป็นอย่างสถานประมาณ ยังทรงพระมหากรุณาชุบเกล้า ชุบกระหม่อมเลี้ยงให้มียศใหญ่ถึงเพียงนี้ ท่านผู้ซึ่งได้กระทำราชการฉลองพระเดชพระคุณมาก ยิ่งกว่า ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไป ก็จะได้เป็นที่ หวังใจว่าทำราชการคงไม่เสียแรงเปล่า...."

การที่เจ้านายและขุนนาง ผู้ใหญ่บาง ท่าน มิได้ปรากฏตัวในการพระราชทานสุพรรณบัตรครั้งนั้น จะเป็นเพราะทรงติดธุระ ไม่อยู่ในกรุงเทพ ฯ หรือเพราะเหตุผลอื่นไม่มีการแถลงให้ทราบ

ข่าวประจำวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ (๓ กุมภาพันธ์) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ พระศรีธรรมศาสน นำมิสเตอร์ คลูนิช

เข้าเฝ้า ถวายแปลนที่จะทำพระที่นั่งใหญ่ (คือพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท) ต่อจากนั้นก็มีข่าวเสด็จพระราชดำเนิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับแรมเมืองเพ็ชรบุรีประมาณ ๗ วัน กำหนดยังไม่แน่ เวลาไม่เสด็จอยู่จะต้องหยุดข่าวราชการในพระองค์ องค์บรรณาธิการจึงทรงแถลงมอบให้กรมหมื่นอักษรสาส์นโสภณเป็นพระธุระ ในระหว่าง ไม่เสด็จอยู่ในพระนคร หนังสือ "คอดข่าวราชการ" จึงนำนิทานปรัมปรา (คัดมาแต่คัมภีร์ หิโตปเทศ) และนิทานอื่น ๆ มานำลงเป็นเวลา ๙ วัน แล้วจึงมีข่าวเสด็จพระราชดำเนินเมืองเพชรบุรีมานำลงไว้ให้

วักศุกร์ เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ (๑๑ กุมภาพันธ์) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินลงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ออกเรือพระที่นั่งเวลาบ่าย ๕ โมง ผ่านเมืองสมุทรปราการ ออกปากอ่าว แล่นตรงมาปากอ่าวท่าจีนถึงปากอ่าวบ้านแหลม ให้เจ้าพนักงานเรือพระที่นั่งแล่นเข้าไปตามคลองที่ตำบลท่าพลับพลา เวลาเช้า เสด็จลงเรือพระที่นั่ง ๑๒ กันเชียง เสด็จไปตามลำดับลำคลอง ถึงที่พลับพลา บางครกบ้านใหม่ เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง ๒ ล้อเสด็จทางสถลมารคถึงเชิงเขา แล้วเสด็จขึ้นทรงม้าพระที่นั่งเสด็จขึ้นบนเขามหาสวรรค์ เสด็จขึ้นบนพระที่นั่งข้างใน วันต่อๆ มาเสด็จประพาสตามถ้ำตามเขา พระราชทานเงินที่จะปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมพระพุทธรูป และพระราชทานพวกเด็กชาที่มาเฝ้าทูลฉลองธุลีพระบาท ฯลฯ

วันอาทิตย์ที่ ๓ กุมภาพันธ์ เสด็จประพาสถ้ำเพิง ถ้ำพัง เขาพนมหวด สมเด็จเจ้าพระยาฯ มาเฝ้า ท่านมาแต่เมืองราชบุรีมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ตรัสถามข้อราชการต่างๆ เสร็จแล้ว สมเด็จเจ้าพระยากลับไปเมืองราชบุรี ตอนเย็นเสด็จประพาสเขาหลวง เขามหาสวรรค์ วันอังคารที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ตอนเช้า ข้าราชการหัวเมืองเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทถวายสิ่งของต่าง ๆ ตอนบ่ายเสด็จลงมาถึงเชิงเขาลงจากรถพระที่นั่ง ตรัสถามหมอแม็คฟาแลนด์ ซึ่งคอยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่เชิงเขาประเดี๋ยวหนึ่ง

หมอแม็คฟาแลนด์ผู้นี้ คือศาสนาจารย์ S.G. McFarland เข้ามาเมืองไทยแต่ พ.ศ. ๒๔๐๓ สังกัดคณะเปรสไบตีเรียน มาประจำแผ่ศาสนาอยู่เมืองเพชรบุรีจนถึง พ.ศ. ๒๔๒๑ จึงเข้ารับราชการในตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนนันทอุทยาน (หรือสวนอนันต์) ที่ปากคลองมอญธนบุรี โรงเรียนนี้ดูจะเป็นโรงเรียนสมัยใหม่โรงเรียนแรกนอกพระบรมมหาราชวัง รับบุตรเจ้านาย บุตรขุนนาง และราษฎรสามัญเข้าเป็นนักเรียน บุตรคนเล็กของท่าน คือยอชก็เข้าเรียนที่นี่ห้าปีจนสำเร็จและเข้าเป็นครูสอนภาษาอังกฤษในวันเปิดโรงเรียน (๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๑) มีนักเรียน ๑๓๐ คน เป็นเจ้านาย ๑๒ องค์ นอกนั้นเป็นบุตรขุนนางและราษฎรสามัญ เช่นนายเลิศแห่งรถเมล์ขาวเป็นต้น ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ โรงเรียนสวนอนันต์ย้ายมาอยู่ที่ใหม่ที่ปาก–คลองตลาด และเปลี่ยนชื่อใหม่เป็นโรงเรียนสุนันทาลัย ศาสนาจารย์แม็คฟาแลนด์ลาออกจากราชการใน พ.ศ. ๒๔๓๗ และอีก ๒ ปีต่อมา ก็พาครอบครัวรวมทั้งบุตรชายยอชกลับสหรัฐ ฯ ยอชไปเรียนวิชาแพทย์แล้วกลับมาประกอบกิจกรรมสำคัญ ๆ ต่อไป ส่วนบิดามารดาของท่านไปอยู่สหรัฐไม่กี่ปีก็วายชนม์

พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวประทับ อยู่จังหวัดเพชรบุรีจนถึงวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ จึงเสด็จกลับพระนคร ในวันรุ่งขึ้น เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จออกไปประทับกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศวัชรินทร์ ซึ่งได้มีการทำบุญพระชนม์พรรษาครบ ๗๐ ปี พระราชทานพรชัยมงคลพร้อมทั้งเงิน ๒๐ ชั่ง

อังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ (๒๙ กุมภาพันธ์) หม่อมเจ้าเจ๊ก ในกรมหมื่นมเหศวร ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ออกไปเรียนวิชาต่าง ๆ ที่เมืองลอนดอน ทูลเกล้าถวาย

หนังสือชื่อ Imperial Dictionary of the Universal Biography

พุธ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ พระยาศรีสิงหเทพนำท้าวขันตี ซึ่งสวามิภักดิ์เข้าพึ่งในพระบรมโพธิสมภารเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ท้าวขันตีนี้เป็นบุตรท้าววิง เจ้าเมืองเชียงขวาง เมืองเชียงขวางนี้เป็นเมืองขึ้นแก่ญวนฝ่ายหนึ่ง ขึ้นแก่เมืองหลวงพระบางอีกฝ่ายหนึ่ง เมื่อฮ่อยกทัพมาตีเมืองพวน ท้าววิงบิดาท้าวขันตีจึงเกณฑ์กองทัพเมืองเชียงขวาง เมืองพวนออกสู้รบกองทัพฮ่อ กองทัพฮ่อยิงถูกท้าววิงบิดาท้าวขันตีตายในที่รบ และกรมการเมืองเชียงขวางจึงไปขอกองทัพญวนมาช่วยตีกองทัพฮ่อ กองทัพฮ่อก็ตีกองทัพญวนแตกพ่ายไป ฮ่อจึงชิงเอาเมืองเชียงขวางและเมืองพวนได้ แต่ท้าวขันตีและบุตรภรรยาครอบครัว ๑,๐๐๐ ราย เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เข้าในกองทัพพระยามหาอำมาตย์ ๆ จึงได้ให้ท้าวขันตีและพวกพ้องลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพพระมหานคร เมื่อวันเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลา (เสาร์ ๑๑ มีนาคม) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานเสื้อผ้าต่าง ๆ

อาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ในวังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ได้ทำการก่อฤกษ์และฝังแผ่นศิลารากตำหนัก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปริปักษ์ ได้ทรงอ่านคำประกาศฝังแผ่นศิลาฤกษ์รากที่ ๑ ของตำหนักนี้ วังนี้เป็นวังเดิมมีเจ้านายต่างกรมใหญ่ ๆ เสด็จมาอยู่ก่อนหลายพระองค์ คือ กรมหมื่นนรินทรเทพ กรมหมื่นนเรนทรบริรักษ์ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ทั้ง ๔ พระองค์ได้เสด็จมาอยู่เพื่อจะได้รักษาพระนครด้านตะวันออก บัดนี้วังนี้ว่างอยู่สมควรจะพระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ เสด็จมาอยู่ บัดนี้พร้อมที่จะก่อฤกษ์ฝังศิลารากที่ ๑ ก่อตึกใหญ่ต่อไป (เย เกรซิ ออกแบบ)

วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ (๒๔ มีนาคม) เป็นวันสุดท้ายปีกุน จุลศักราช ๑๒๓๗ หนังสือ "คอตข่าวราชการ" ออกมาได้ ๖ เดือนเศษ องค์บรรณาธิการจึงทรงแถลงกิจการ จะเย็บเล่มรวมเป็น เล่ม ๑ มีขายเล่มละ ๑๐ บาท สำหรับปีต่อไปจะเป็นเล่ม ๒ จะเย็บเล่ม เมื่อขึ้นเดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ (๑๘ กันยายน) ปีชวด จุลศักราช ๑๒๓๘ "ถ้ามีใครมาขอลงชื่อรับหนังสือ ก็จะได้โวดกันในพวกเมมเบอ ผู้แต่งหนังสือ ๗ พระองค์ ถ้าทรงเห็นพร้อมกันว่าควรจะรับหนังสือได้แล้ว จึงจะยอมให้ผู้นั้นรับหนังสือไป" อนึ่งพระองค์ทรงเสนอวิธีส่งหนังสือโดย โปสตแมน คือจะต้องมีสแตม์ปปิดลงและเขียนชื่อผู้รับทับแสตม์ปเสีย สแตม์ปนั้นมีขายที่โรงพิมพ์ข่าวราชการ สแตม์ปละอัฐ พอเป็นค่าบำเหน็จเด็กส่งหนังสือ นี่เฉพาะผู้ที่อยู่ในพระนครชั้นใน ถ้าอยู่นอกคูพระนครชั้นในออกไปจะต้องปิดแสตม์ป ๒ อัฐกำหนด คนส่งหนังสือหรือโปสตแมนจะเริ่มแต่ฉบับวันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีชวด ยังเป็นสัปตศก ๑๒๓๗

หนังสือ "คอตข่าวราชการ" ประจำวันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ (๒๕ มีนาคม) ว่าด้วยเรื่องพระราชทานสัญญาบัตรตั้ง จางวางเมืองอ่างทอง ผู้ว่าราชการและผู้ช่วยราชการเมืองอ่างทองแล้ว เป็นข่าวเลี้ยงโต๊ะปีใหม่ เวลาค่ำโปรดให้เชิญพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จมาประชุม แต่งพระองค์แปลก ๆ งามน่าดูนัก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงจับพระหัตถ์พระบรมวงศานุวงศ์แล้ว เสด็จลงชั้นล่างพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร ทรงประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ๔๒ องค์ และประทับเสวยอยู่จนเวลา ๕ ทุ่มเศษ เสด็จจากโต๊ะเสวยขึ้นพระที่นั่งชั้นบนและเสด็จเข้าในห้องฉากทรงพระราชทานของต่าง ๆ ด้วยฉลากเป็นของพระราชทานปีใหม่ ทุก ๆ พระองค์ ค่ำวันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ มีการสวดมนต์ในการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒสัตยาในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ วันจันทร์ตอน

เที่ยงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระมหาราชครูอ่านโคลงคำแช่งน้ำของโบราณจบแล้ว พระศรีสุนทรโวหารจึงอ่านแช่งน้ำ ครั้นอ่านจบแล้ว พระสิทธิไชยพราหมณ์จึงรับพระแสงลงชุบถ้วนพระแสง ๑๕ องค์ พระสงฆ์ ๓๘ รูปสวดคาถา พราหมณ์เป่าสังข์ ชาวประโคมก็ประโคมดุริยางค์ดนตรีขึ้นพร้อมกัน พระมหาราชครูพิธีจึงเชิญพระขันโมราใส่น้ำซึ่งชุบพระแสงมาทูลเกล้า ฯ ถวาย พระสิทธิไชยเชิญขันทองลงยาใส่น้ำพระพิพัฒนสัตยา มาถวาย กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วจึงเอาถ้วยกะไหล่ทองตักน้ำพระพิพัฒน–สัตยาถวายพระบรมวงศานุวงศ์แล้วจึงเอาถ้วย กะไหล่ทองและถ้วยสำริดตักน้ำพระพิพัฒนสัตยาเสนาบดี และข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ครั้นพระราชทานแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเต้าสิโนทก พระสงฆ์ยถาสัพพีถวายอดิเรกถวายพรลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่นั้นประมาณครู่ใหญ่จน ข้าราชการ รับพระราช–ทานน้ำพระพิพัฒนสัตยาเกือบสิ้นแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินเข้าฉาก เสด็จออกทางประตูหลังพระอุโบสถ เสด็จพระราชดำเนินโดยทางระเบียงวัดมาประทับเกย ภรรยาข้าราชการที่เข้าถือน้ำเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ฯลฯ

วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ (๑๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๙) เวลา ๕ โมงเย็น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงรถพระที่นั่ง เสด็จสรงน้ำพระวัดบวรนิเวศ วันเสาร์ พระสงฆ์วัดอรุณราชวราราม ๔๖ รูป เข้ารับบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวัง เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นทรงพระราชยานประทับท่าราชวรดิษฐ์ เสด็จลงเรือพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินลงไปตามลำแม่น้ำประทับฉนวนบ้านเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เสด็จขึ้นทรงพระราชยานเสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนฟากข้างโน้นไปประทับเกยจวนสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนบ้าน ประทับตรัสอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่งจึงพระราชทานน้ำหอม รดแด่สมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์กับผ้าปูม ๑ ผืน แพรเพลาะหนึ่งผ้าลาย ๒ ผืน แพรเพลาะ ๆ หนึ่ง ประทับประมาณครู่หนึ่ง สมเด็จเจ้าพระยา ฯ จึงนำเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรบ้านซึ่งได้ทำขึ้นใหม่ ประทับทอดพระเนตรอยู่จนถึงเวลายามเศษ เสด็จพระราชดำเนินกลับทางเดิม

วันอาทิตย์ แรม ๘ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออก ทาง ประตูพรหมโสภา ประทับสนามหญ้า พระยาศรีสิงหเทพนำใบบอกพระยามหาอำมาตย์ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาฉบับหนึ่ง ความว่า "พระยามหาอำมาตย์ได้กราบถวายบังคมว่ายกจากเมืองหนองคาย ไปตรวจการทัพ ซึ่งได้แต่งให้ไปรักษาด่านทาง และตำบลต่าง ๆ ทุกตำบล แลได้จัดการตั้งค่ายวางกองทัพรักษาพระราชอาณาเขตทุกด่านทุกกองเสร็จแล้ว กับได้พวกครัวชาวเมืองเชียงขวาง ซึ่งแตกหนีพวก ฮ่อ สวามิภักดิ์ เข้าสู่ พระบรมสมภาร นับทั้งชายหญิง ๕,๐๙๑ คน กับพระยามหาอำ–มาตย์ได้แต่งคนขึ้นไปสืบราชการ ณ เมืองพวนยังหากลับมาไม่"

เวลาย่ำค่ำ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงรถพระที่นั่งมาประทับวัดราชประดิษฐ์ เสด็จพระราชดำเนินเข้าในพระอุโบสถทรงจุดเทียนนมัสการพระพุทธรูป และทรงจุดเทียนเครื่อง นมัสการ พระบาทสมเด็จ พระจอม เกล้าเจ้า อยู่หัวแล้วทรง พระ สุหร่ายสรง พระพุทธ รูปทุก ๆ พระองค์ เสร็จ แล้วเสด็จ พระ ราช ดำเนิน มา ประทับ ตรัส กับ พระสาสน โสภณแล้วจึงทรงสรงน้ำและถวายผ้าไตรแด่พระสาสนโสภณในการสรงน้ำสงกรานต์ โดยท่านเฝ้าพระกรรมวาจาจารย์เสร็จแล้วพระสงฆ์ถวายอดิเรก เวลาทุ่มเศษเสด็จกลับ

วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ (๑๗ เมษายน) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทางประตูพรหมโสภาประทับสนามหญ้า เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ซึ่งกลับมาจากราชการทัพเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เวลาย่ำค่ำพระบาท สมเด็จ พระเจ้า อยู่หัวทรงรถ พระที่นั่ง ประทับ สวนสราญรมย์แล้วทรงพระราช ดำเนิน ไป ประทับ โรง ทหารดับเพลิง และเพลงอาวุธต่าง ๆ อยู่จนเวลาจวนทุ่มแล้วจึงทรงพระราชหัตถ เลขา พระราชทาน ให้แก่ เจ้าหมื่น สรรเพธภักดีทรงยกย่องชมเชย

วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ (๒๑ เมษายน) งานวันประสูติสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ครบ ๕๘ พรรษา พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยไปช่วยเป็นอันมาก

วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาบ่าย ๒ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร พระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียรนำเจ้าพระยาไทรกับหลวงโกชาอิสหากล่ามเข้าเฝ้าทูลลอองธุลี พระบาทจนเวลาบ่าย ๔ โมงก็กราบถวายบังคมลากลับออกมา

วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ (๒๔ เมษายน) วันฉลองวันประสูติพระชนมายุครบ ๕๗ พรรษา กรมพระบำราบปรปักษ์เสด็จทรงรถพระที่นั่งไปประทับประตูวัง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ก็เสด็จออกมารับเสด็จ ทรงพระราชดำเนินไปประทับที่ตำหนักใหม่ ทรง พระราชทานลาย พระหัตถเลขา และดุม โอปอสำรับหนึ่ง ครั้นพระราชทานแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินไปประทับโต๊ะเสวย พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ครั้นเสวยเครื่องหวานแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงยืนขึ้นในที่ประชุม พระราชพรแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ ครั้นทรงพระราชทานพรแล้ว ก็ประทับยังเก้าอี้ตามเดิม แตรเป่าเพลงสรรเสริญพระบารมี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ก็ทรงยืนขึ้นในที่ประชุม ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีความว่า: "พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งได้มาประชุมในวันนี้ จงช่วยกันถวายไชยมงคลแด่พระสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระเจริญสุขสวัสดิพิพัฒนมงคล ดำรงอยู่ในราชสมบัติสิ้นกาลนาน สิ่งไรซึ่งเป็นที่กีดขวางในพระราชหฤทัย ขอจงสำเร็จไปโดยพระราชประสงค์ทุกประการเทอญ" ครั้นถวายพระพรแล้ว ก็ประทับลงตามเดิม แตรก็เป่าเพลงสรรเสริญพระบารมี ฯ ล ฯ ตรัสกับพระบรมวงศานุวงศ์อยู่จนเวลา ๒ ยาม จึงเสด็จเข้าพระบรมมหาราชวัง

หนังสือ "คอตข่าวราชการ" ฉบับวันที่ ๒๙ เมษายน แจ้งความเรื่องช้างสำคัญประหลาดเข้ามาในโขลง เจ้าพนักงานได้ต้อนลงไว้ในพะเนียด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประทับแรมวังจันทรเกษม กรุงทวารวดีศรีอยุธยาโบราณ ทอดพระเนตรคล้องช้างสำคัญแลช้างอื่น ๆ กำหนดจะเสด็จพระราชดำเนิน ณ วันที่ ๒ พฤษภาคม แต่กำหนดกลับนั้นยังไม่มี เพราะฉะนั้นหนังสือ "คอตข่าวราชการ" จึงนำนิทานมาลงติดต่อกันแทนข่าว จนถึงวันที่ ๗ พฤษภาคม จึงมีข่าวมาลงเป็นปรกติ

วันอาทิตย์ที่ ๗ พฤษภาคม เป็นข่าวราชการคราวเสด็จพระราช ดำเนินกรุงทวารวดี ศรีอยุธยาโบราณคล้องช้างสำคัญ คล้องได้ช้างสำคัญเชือกหนึ่ง สูง ๓ ศอก ๑๐ นิ้ว เป็นช้างเผือกโทเทียมเอก กงสุลเยอรมันและลูกเรือรบอเมริกันก็ได้ขึ้นมาดูการคล้องช้างสำคัญด้วย เสด็จกลับพระนครในวันนั้น

ค่ำวันนั้นเป็นวันวิสาขบูชา มีการบูชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วันที่ ๑๔ พฤษภาคม มีการสวดมนต์ที่วังพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางยุคลในการเลื่อนตำแหน่งยศเป็นกรมหมื่นพิชิตปรีชากร

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ก่อฤกษ์พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันเดียวกันนี้ ทรงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ เป็นกรมหมื่นอดิศรอุดมเดช

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชยานไปประทับหน้าโรงกษาปน์ ทรงประกาศเปิดโรงกาปษน์

ศุกร เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ (๒๓ มิถุนายน) ใบบอกเจ้าพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาว่าพระยาตรังกานูถึงแก่อนิจจกรรม ให้จัดการฝังศพเสร็จแล้วตามธรรมเนียมมลายู ขณะนี้ให้พระไชเยนทร์ ฤทธิรงค์ รายามุดารักษาบ้านเมืองไว้

วันเสาร์ เดือน ๙ ขึ้น ๘ ค่ำ (๒๙ กรกฎาคม) พระไชเยนทร์ฤทธิรงค์ รายามุดาเมืองตรังกานู แต่งกรรมการ๔นาย คุมต้นไม้ทองเงินแลเครื่องบรรณาการกับดอกไม้ธูปเทียนขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสันฐานดำรัสปราศรัยกับแขกเมือง ๓ นัดตามพระราชประเพณีซึ่งเคยมีมาแต่ก่อนแล้วเสด็จขึ้น

เกี่ยวกับต้นไม้ทองเงินจากเมืองตรังกานูนี้ จะได้แสดงรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

วันพุธ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ (๑๖ สิงหาคม) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนพระเจ้าราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราภิบาล เป็นกรมขุนภูวนัยนฤเบนทราภิบาล และในวนรุ่งขึ้น ในการเลี้ยงโต๊ะฉลองการเลื่อนยศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานพร แก่กรมขุนภูวนัย ฯ มีเนื้อความว่า "พระองค์ท่านกรมขุนภูวนัยนี้ ท่านเป็นผู้มีพระอัทยาศัยเรียบร้อย และอีกอย่างหนึ่งความอุตสาหะความเพียรของท่านก็มีมาก ได้รับราชการกรากกรำมาแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระ—กรุณาโปรดยกย่องยศศักดิ์เป็น ต่างกรม และพระราชทานรางวัล ครั้นถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้เล่า ท่านก็ได้รับราชการต่างๆ โดยความอุตสาหะเสมอมา คือได้ทำพระพุทธปรางปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นต้น...และครั้งนี้ท่านกรมขุนภูวนัยนฤเบนทราภิบาลได้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์ใหม่ ขอท่านทั้งปวงจงมีใจพร้อมกันยินดี"

วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ (๒๓ สิงหาคม) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระ ที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เสด็จประทับพระที่นั่งโทรน เสด็จออกแขกเมืองประเทศราชมลายู ดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานนำแขกเมืองไทรบุรี ๔ นาย เมืองปลิด ๗ นาย เมืองสตูน ๔ นาย รวม ๑๕ นาย เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ถวายดอกไม้ธูปเทียน ต้นไม้ทองเงิน เครื่องราชบรรณาการ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงรับสั่งปฏิสันฐานแก่แขกเมืองตามธรรมเนียมแล้วเสด็จขึ้น

เกี่ยวกับรายละเอียดต้นไม้ทองเงิน องค์บรรณาธิ—การใหญ่ทรงจด ขนาดและ จำนวนดอกใบไว้ ละเอียด หาอ่านจากที่อื่นได้ยาก จึงขอคัดมาลงไว้ให้ในที่นี้ด้วย (รวมทั้งรายละเอียดจากเมืองตรังกานู ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอพระ—องค์เจ้าดิศวรกุมารทรงบันทึกไว้

ต้นไม้ทองเงิน	จาก	ตรังกานู	ไทรบุรี	ปลิด	สตูน
		(จากหน้า ๓๒๗)	(จากหน้า ๓๘๑–๓๘๒)		
สูง		๓ ศอกคืบ ๖ นิ้ว	๕ ศอก	๒ ศอก ๕ นิ้ว	๒ ศอก ๔ นิ้ว
ฐาน		๑๐ นิ้ว	–	–	–
ชั้น		๕	๗	๔	๔
กิ่ง		๒๖	๒๘	–	–
ดอกยอด		–	๑	๑	๑
ดอกปลายกิ่ง		๒๗	๒๘	๖๓	๑๖
ใบ		๔๒๔	๕๙๔	๒๐๘	๒๓๘
ใบโพธิ์ห้อย		๘๘๗	–	–	–

วันอาทิตย์ ๑๐ กันยายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เจ้าพนักงานนำแขกเมืองปลิด ๒ นาย เมืองสตูน ๑ นาย เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ สั่งให้แขกเมืองทั้งสามเข้ามายังหน้าพระที่นั่ง โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้แขกเมืองนำไปพระราชทานพระยาอภัยนุราช ฯ เป็นพระยาจางวางเมืองสตูน มีนามยศว่า พระยาสมันตรัฐบุรินทรฯ แล้วจึงพระราชทานสัญญาบัตรอีกฉบับหนึ่ง ให้พระปักษาวาสวา–รินทร์ เลื่อนขึ้นเป็นพระยาอภัยนุราชฯผู้ว่าราชการเมืองสตูน อีกฉบับหนึ่งให้พระสุนทรรายา เป็นพระยาวิเศษสงครามฯ ผู้ว่าราชการเมืองปลิด พระราชทานอิศริยยศ ตั้งมาณวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๙

แล้วจึงพระราชทานเครื่องยศ และบรมราโชวาทสั่งสอนให้ประพฤติ ตาม การรักษา อาณาเขต ให้เรียบร้อยโดยยุติธรรม

วันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ (๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๙) ข่าวพระราชพิธีถือน้ำ วันแรม ๑๔ ค่ำ พระราชพิธีสารท แรม ๑๕ ค่ำ พระสงฆ์รับพระราชทานฉันในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จบ "คอต- ข่าวราชการ" รอบ ๖ เดือนที่ ๒ เพียงเท่านี้

หนังสือ "คอต–ข่าวราชการ" ดังที่ได้นำรายละเอียดบางประการมาเสนอ ณ ที่นี้ เป็นผลงาน "ฝึกหัด" ของเจ้านาย รวม ๑๑ พระองค์ด้วยกัน ในขณะทรงพระชนมายุตั้งแต่ ๑๔ ถึง ๒๑ พรรษา ความสำคัญของหนังสือนี้ทำให้ผู้อ่านได้ทราบการ เคลื่อนไหว ของราชสำนักในระยะขวบปี คือ กันยายน ๒๔๑๘ ถึง กันยายน ๒๔๑๙ ในส่วนความสำคัญซึ่งเป็นผลสืบเนื่องต่อมาก็คือ เรื่องการทรงใช้ราชาศัพท์ บางศัพท์ ซึ่งดูเหมือน จะปรากฏเป็น ครั้งแรก ๆ ในคราวนี้ เช่น "ทูลละอองธุลีพระบาท" เป็นต้น ส่วนการทับศัพท์ภาษาอังกฤษ เช่น สปีช กอปี้ไรต อีเวนนิงเดรส ฯ ล ฯ ตลอดจนถึง ฮิบ ฮิบ ฮูเร ต่อมาจึงมีผู้คิดศัพท์ไทยใช้แทนที่ ในทางด้านเอกสารประวัติศาสตร์ ผู้อ่านจะได้ทราบราย ละเอียดเกี่ยวกับ หัวเมืองปักษ์ ใต้และ ประเทศราชมลายู ว่าส่งกรมการเมืองเข้ามาเฝ้าถวายบรรณาการรวมทั้งต้นไม้ทอง เงิน และรับพระราชทานสัญญาบัตรตราตั้งซึ่งจะหาทราบจากที่อื่นได้ยาก ในทางด้านการเมืองภายในประเทศ ผู้อ่านก็คงจะทราบได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะทรงพระชนมายุเพียง ๒๒ พรรษา ได้ทรงดำเนินวิเทโศบาย ซึ่งตัวแทนรัฐบาลอังกฤษในกรุง

เทพ ฯ ได้รายงานไปว่า: "The young king was unwilling to submit to control and gradually got a party about him in opposition to the Regent--" (Newman) ในขณะที่พระองค์ทรงนำพระเจ้าน้องยาเธอ ๑๐ กว่า พระ องค์ ในการ ดำเนิน วิเท โศบาย ทาง การ เมือง พร้อมทั้งถวายคารวะแด่พระบรมวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ ในไม่ช้าพระองค์ก็ทรงสามารถตัดกำลังพวกขุนนาง คือ "เลิกไพร่" ได้สำเร็จ ทรงรวมกำลังอำนาจทางการเมืองเข้าไว้ในพระองค์แต่พระองค์เดียว ส่วนในการสืบสันติวงศ์ ได้ปรากฏชัดแต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ (หนังสือพิมพ์ "ดรุโณวาท") แล้วว่าเจ้านายและขุนนางกลุ่มหนึ่งดำเนินนโยบายที่จะให้ "พระบรมโอรสาธิราช" สืบราชอิสสริยยศต่อติดเนื่องกัน ทั้งที่สมเด็จเจ้าฟ้าวชิรุณหิส ยังมิได้ประสูติ จน ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๑ หนังสือ "คอตข่าวราชการ" และหนังสือพิมพ์ "ดรุโณวาท" จึงแย้มให้เห็นวิเทโศบายของพระองค์ในฐานะ "นักการเมือง" ในมาตรฐานปัจจุบัน วิเทโศบายนี้จะก่อให้เกิดเหตุร้าวฉานเกี่ยวกับวังหน้า ในพ.ศ. ๒๔๒๓ ก็คงอยู่ในคาดคะเน แต่ที่มิได้เป็นเหตุใหญ่เกี่ยวกับพวกสกุล "บุนนาค" ด้วย ก็เห็นจะเป็นด้วยชะตาของบ้านเมืองยังดีอยู่ ในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกเลิกแบบแผนของเก่า เช่น การสืบสันตติวงศ์ การปกครองแบบจตุสดมภ์ การปล่อย "ทาส" และ "ไพร่" ให้เป็นพลเมืองของประเทศ รวมทั้งวางรากฐานในสาธารณูประโภคปัจจุบัน มี การรถไฟ ไปรษณีย์ สาธารณสุข การศึกษา ในชั่วระยะเวลาน้อยกว่า ๔๐ ปี ได้สำเร็จปราศจากเลือดตกยางออก ก็ควรนับได้ว่าเป็นชั้นโบว์แดงในการนำประเทศที่ล้าหลังด้วยประการทั้งปวง ให้เข้าอยู่ในภาวะของประเทศสมัยใหม่ได้ประเทศหนึ่ง เราไม่มีทางทราบถึงรายละเอียดตลอดระยะเวลา ๔๒ ปี ในรัชกาลของพระองค์ แต่อย่างน้อยเราก็มีทางทราบว่า ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๗–๒๔๑๙พระองค์ ได้ประกอบ พระราชกรณียกิจอย่างใดบ้างในการที่พระองค์จะ บรรลุถึงจุดหมาย ปลายทางที่ พระองค์ทรง มีพระราชประสงค์ หนังสือ "คอตข่าวราชการ" จะให้รายละเอียดบางประการในข้อนี้ และในที่สุด "สิ่งไรที่เป็นที่กีดขวางในพระราชหฤทัย" สิ่งนั้นก็ "สำเร็จไปโดยพระราชประสงค์ทุกประการ" ก็เป็นจริงสมดังคำถวายพระพรไชยมงคล ของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์ ในคราวฉลองพระชนมายุ ๕๗พรรษานั้น

หมายเหตุท้ายเรื่อง "ดรุโณวาท" และ "คอต–ข่าวราชการ"

๑. กรมพระเทเวศวัชรินทร์ ฯ – พระองค์เจ้าชายกลาง ประสูติ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๔๘ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหลวงเทเวศวัชรินทร์ พ.ศ. ๒๓๙๔ ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นกรมพระ ฯ พ.ศ. ๒๔๑๗ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๑๙ พระชันษา ๗๓ ปี เป็นต้นสกุล วัชรีวงศ์

๒. กรมพระ บำราบ ปรปักษ์ ฯ – เจ้าฟ้าชายกลาง ประสูติ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๒ ในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานนาม เจ้าฟ้ามหามาลา และทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นปราบปรปักษ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ เลื่อนเป็นกรมขุน ฯ พ.ศ. ๒๔๑๐ ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นกรมพระ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ แล้วเลื่อนเป็นกรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ พระชันษา ๖๗ ปี เป็นต้นสกุลมาลากุล

๓. กรมหลวงบดินทร์ไพศาลโสภณ–พระองค์เจ้าชายสิงหรา ประสูติวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๖๙ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นกรมขุนบดินทร ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ โปรดให้ทรงกำกับกรมอักษรพิมพการ ฯ ล ฯ แล้วเลื่อนเป็นกรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๔๖ พระชันษา ๗๗ ปี ต้นสกุล สิงหรา

๔. หม่อมเจ้าชายปฤษฎางค์ ในกรมขุนราชสีหวิกรม ประสูติ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๙๔ ทรงสถาปนาเป็น พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้เป็นราชทูต ณ กรุงลอนดอน และปารีส สิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗

๕. กรมหมื่น นเรศวร์ – พระองค์เจ้าชาย กฤษดาภินิหาร ประสูติ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๘ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นนเรศวร์วรฤทธิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ เลื่อนเป็นกรมหลวง ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้เป็นราชทูตประจำ ณ กรุงลอนดอนและอเมริกา เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลและกระทรวงโยธาธิการ ในรัชกาลที่ ๖ เลื่อนเป็นกรมพระ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นสมุหมนตรีเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๖๘ พระชันษา ๗๑ ปี ต้นสกุล กฤษดากร

๖. พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล ประสูติ ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๘ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็น กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ เลื่อนเป็นกรมหลวง ฯ เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ฯ ล ฯ สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๕๒ พระชันษา ๕๕ ปี ต้นสกุล คัคณางค์

๗. พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ประสูติ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๙ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ เป็นเสนาบดีกระทรวงวัง กระทรวงกลาโหม ฯ ล ฯ เลื่อนเป็นกรมหลวง ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ เป็นผู้บัญชาการทหารเรือ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ พระชันษา ๖๙ ปี ต้นสกุล ทองใหญ่

๘. พระองค์เจ้าชายเกษมสันต์โสภาคย์ ประสูติ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๙ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ ถึงรัชกาลที่ ๖ เลื่อนเป็นกรม–หลวง ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นกรรมการศาลฎีกา สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ พระชันษา ๖๙ ปี ต้นสกุล เกษมสันต์

๙. สมเด็จเจ้าฟ้าชายจาตุรนรัศมี ฯ ประสูติ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๓๙๙ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ เลื่อนเป็นกรมพระจักรพรรดิพงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้ทรงบัญชาการกรมพระคลังมหาสมบัติ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระชันษา ๔๔ ปี เป็นต้นสกุลจักรพันธุ์

๑๐. พระองค์เจ้าชายเกษมศรีศุภโยค ประสูติ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๕ สถาปนาเป็นกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ทรงกำกับกรมช่างมุก สิ้นพระชนม์รัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๘ พระชันษา ๕๙ ปี ต้นสกุล เกษมศรี

๑๑. พระองค์เจ้าชายทองแถมถวัลยวงศ์ ประสูติ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ เลื่อนเป็นกรมขุน ฯ พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงบังคับการกรมช่างมหาดเล็ก ในรัชกาลที่ ๖ เลื่อนเป็นกรมหลวง ฯลฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๖๒ พระชันษา ๖๓ ปี ต้นสกุล ทองแถม

๑๒. พระองค์เจ้าชายเทวัญอุไทยวงศ์ ประสูติ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๑ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ เลื่อนเป็นกรมหลวง ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๖ เลื่อนเป็นกรมพระยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ คงในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ สิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ พระชันษา ๖๖ ปี ต้นสกุล เทวกุล

๑๓. สมเด็จเจ้าฟ้าชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ ประสูติ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๒ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงภาณุพันธุวงศ์วรเดช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ เลื่อนเป็นเจ้าฟ้ากรมพระ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นเสนาบดีกระทรวงยุทธนาการ กระทรวงกลาโหม ถึงรัชกาลที่ ๖ เลื่อนเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นจอมพลทหารบก จอมพลทหารเรือ ฯลฯ ถึงรัชกาลที่ ๗ เป็นอภิรัฐมนตรีและทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ทิวงคตในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ต้นสกุล ภาณุพันธุ์

๑๔. พระองค์เจ้าชายมนุษยนาคมานพ ประสูติ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๒ ทรงผนวชแล้วทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ แล้วเลื่อนเป็นกรมหลวง ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฯลฯ ทรงสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระมหาสมณเป็นประธานสงฆ์บริษัททั่วพระราชอาณาเขต เมื่อพ.ศ.๒๔๕๓ ต่อมาทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๖๔ พระชนษา ๖๒ ปี

๑๕. พระองค์เจ้าชายสวัสดิประวัติ ประสูติ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๓ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ เลื่อนเป็นกรมขุน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นเสนาบดีตำแหน่งราชเลขานุการ และเป็นอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ ถึงรัชกาลที่ ๖ เลื่อนเป็นกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ฯ เมื่อพ.ศ. ๒๔๕๔ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ พรชันษา ๕๗ ปี เป็นต้นสกุลสวัสดิกุล

๑๖. พระองค์เจ้าชายดิศวรกุมาร ประสูติ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ ฯลฯ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พ.ศ.๒๔๓๔ เลื่อนเป็นกรมหลวง ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ถึงรัชกาลที่ ๖ เลื่อนเป็นกรมพระ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นกรรมการชำรำกฎหมายแพ่งและพาณิช และกรรมการสภาการคลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ถึงรัชกาลที่ ๗ เป็นอภิรัฐมนตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นนายกราชบัณฑิตยสภา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๘๖ พระชันษา ๘๑ ปี ต้นสกุล ดิศกุล

[พระนามเจ้านายพร้อมทั้งรายละเอียด คัดมาจาก "ราชสกุลวงศ์" ตีพิมพ์ครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๕๐๗ มีแก้ไขเฉพาะรายการเดียว คือรายการ เจ้าฟ้ามหามาลา ฯ เลื่อนเป็นกรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ไม่ใช่ "สมเด็จกรมพระยา ฯ" ดังปรากฏใน 'ราชสกุลวงศ์' หน้า ๓๐ โดยอาศัยหนังสือ 'เฉลิมยศเจ้านาย' พ.ศ. ๒๔๗๒ หน้า ๑๖๗ – ๑๗๐ เป็นหลักในการแก้ไข]

"จดหมายเหตุ สยามไสมย" ของหมอสมิธ พ.ศ. ๒๔๒๕-๒๔๒๙

"หมอสมิธได้รับปริญญา Litt. D. คือดุษฎีบัณฑิตในวิชาวรรณคดี ไม่ทราบจากมหาวิทยาลัยไหน ศรัทธาในการแผ่ศาสนาของท่านมีน้อย แต่เป็นผู้เอาใจใส่ในปัญหาของสังคม และความเจริญของบ้านเมือง หนังสือพิมพ์ของหมอสมิธจึงเป็นกระจกฉายให้เห็นภาวะของสังคมไทยในระหว่างพ.ศ. ๒๔๑๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๒๙ ได้ดีกว่าหนังสือพิมพ์ของหมอแบร็ดเลย์"

หนังสือพิมพ์ เป็นเสมือนกระจกฉายให้เห็นภาวะของสังคม ข่าวคราวการเคลื่อนไหวของชีวิตประจำวัน ถ้ามีความสำคัญควรแก่ความสนใจ ก็ย่อมมีผู้เขียนนำลงไว้ให้ปรากฏ เมื่อหมอสมิธจัดออกจดหมายเหตุ "สยามไสมย" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ กาลเวลาก็ล่วงมาได้ ๙๐ ปีเศษแล้ว เกินอายุคนรู้เห็นเหตุการณ์จะนำมาเล่าสู่กันฟังได้ หนังสือพิมพ์ยุคนั้นจึงเป็นพยานเอกสาร ให้เราคัดเลือกจัดสรรมาเรียงลำดับเล่าสู่กันฟังแทนผู้รู้เห็นหรือประจักษ์พยาน

อีกประการหนึ่งจดหมายเหตุสยามไสมยของหมอสมิธใช้กระดาษไม่สู้ดีมาตีพิมพ์ ในขณะนี้กระดาษนั้นมีสีเหลืองเปราะ แตกออกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย เห็นจะรักษาไว้ต่อไปอีกไม่ได้อีกแล้ว ยุวชนของเราจึงหมดโอกาสจะได้อ่านจากต้นฉบับเดิมไม่เหมือนหนังสือบางกอกรีคอเดอร์ บางกอกกาเลนดาร์ ของหมอแบร็ดเลย์ และหนังสือดรุโณวาทของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ซึ่งหอสมุดแห่งชาติยังคงรักษาต้นฉบับไว้ได้ ในสารคดีนี้ผู้เขียนจึงถือโอกาสคัดข้อความจากจดหมายเหตุสยามไสมยมาลงไว้ให้ มากสักหน่อยเพื่อเป็นการอนุรักษ์ของเดิมซึ่งกำลัง กรอบเหลือง จะสูญหายสลายไปในไม่ช้า ข่าวและประกาศราชการที่นำมากล่าวไว้ถ้าทิ้งไว้ลอย ๆ ความไม่สมบูรณ์ เพราะมีเหตุการณ์เบื้องต้นเกี่ยวข้องอยู่ด้วย ก็ได้นำเบื้องต้นนั้น มาประกอบให้สมบูรณ์ ผู้อ่านจะได้ทราบความสำคัญแห่งข่าวและประกาศราชการนั้นได้กระจ่างขึ้น

เมื่อหมอสมิธ [๑] เริ่มออก หนังสือพิมพ์ สยามไสมย ท่านมีความปรารถนาจะจัดออก เป็นรายวันฉบับหนึ่ง และรายสัปดาห์อีกฉบับหนึ่ง เมื่อออกเข้าจริง ๆ ท่านกลับเริ่มด้วยหนังสือพิมพ์รายเดือนเพียงฉบับเดียว ปีที่สองท่านจึงเปลี่ยนเป็นหนังสือพิมพ์ รายปักษ์ ครั้นถึงปีที่ ๓ และปีที่ ๔ ท่านจึงจัดออกเป็นรายสัปดาห์ได้ แต่เมื่อครบปีที่ ๔ แล้ว ท่านก็บอกกล่าวขอเลิกกิจการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ หนังสือพิมพ์สยามไสมยจึงมีอายุด้วยกัน ๔ ปี แต่จะเรียกว่าเป็นหนังสือพิมพ์รายเดือน รายปักษ์หรือรายสัปดาห์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ไม่ถูกต้องนัก จึงขอเรียกเป็นคำรวมๆ ว่า "วารสารจดหมายเหตุสยามไสมย"

เมื่อหมอสมิธเริ่ม ออกจด หมายเหตุสยามไสมยนั้น ท่านอายุได้ ๖๒ ปีแล้ว และได้เข้ามาอยู่รู้เห็นเหตุการณ์ใน

กรุงเทพ พระมหานครนานถึง ๕๐ ปี คือท่านเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานพำนักอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่ พ.ศ. ๒๓๗๕ อันเป็นปีที่ ๙ ในแผ่นดิน พระบาท สมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้า อยู่หัว ขณะนั้นท่านมีอายุเพียง ๑๒ ปี ยังอยู่ในปกครองของหมอ–ยอนเทเลอร์ โจนส์ บิดาของท่านคือนายสมิธ คงเป็นชาวอังกฤษ และเพราะเหตุนี้หมอสมิธ จึงถือสัญชาติอังกฤษจนตลอดชีวิตทั้งที่ท่านมั่วสุมอยู่กับพวกอเมริกัน หมอสมิธเกิดในประเทศอินเดียดังท่านเขียนเล่าไว้ แต่ขณะที่เข้ามาอยู่ในประเทศพม่า ผู้ปกครองของท่าน ได้มอบ ให้หมอโจนส์เลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม เมื่อหมอ โจนส์จะเข้ามาทำการสอนศาสนาคริสต์ในกรุงเทพ ฯ จึงพาเด็กชายสมิธอายุ ๑๒ เข้ามาด้วย และเป็นการเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ก่อนหมอแบร็ดเลย์ ๒ ปี แต่เพราะหมอสมิธขณะนั้นยังเป็นเด็ก ชีวิตในปฐมวัยของท่าน จึงไม่ปรา กฏว่าท่าน เรียน หนังสือที่ ไหนและทำอะไรบ้าง จวบจนพุทธศักราช ๒๓๙๒ ท่านจึงมีชื่อปรากฏในประวัติศาสตร์ของรัชกาลที่๓ว่า ท่านได้รับหน้าที่ล่ามประ จำตัวทูต อเมริกัน คือนาย Belastier และเป็นบุคคลที่ "มือหนึ่งหิ้วหีบใส่สารของประธานาธิบดีและแขนอีกข้างหนึ่งหนีบร่ม เดินตามทูตอเมริกันมาเพียงสองคน" เพื่อเปิดเจรจาความเมืองกับสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย และคณะเสนาบดีไทย

เรื่องราวของ หมอสมิธ ทั้ง ๆ ที่ท่านมีชีวต อยู่ในประเทศไทยถึง ๗๖ ปี สืบหาได้ ลำบาก กว่าเรื่อง ของ หมอแบร็ดเลย์ ผู้ซึ่งมีชีวิตอยู่ในประเทศไทยเพียง ๓๘ ปี กิจกรรมของหมอสมิธเกี่ยวกับหนังสือพิมพ์มีมาก กว่าหมอแบร็ดเลย์ และการที่ท่านตีพิมพ์เรื่อง พระอภัยมณีของสุนทร ภู่ออกจำ–หน่ายจนร่ำรวยสร้างตึกได้ก็เป็นที่มีผู้จดจำไว้ แต่เหตุไฉนชื่อเสียงท่านจึงไม่โด่งดังเหมือนหมอแบร็ดเลย์ ทั้ง ๆ ที่ผู้ที่รู้จักท่านในขณะนี้ก็ยังมีชีวิตอยู่ เป็นเรื่องที่หาคำตอบได้ยาก แต่อย่างไรก็ดี เมื่อท่านจัดออกหนังสือพิมพ์ "สยามไสมย" ใน พ.ศ. ๒๔๒๕ หมอแบร็ดเลย์สิ้นชีวตไปได้ ๙ ปี แล้ว ภาวะความเป็นอยู่ของสังคมกรุงเทพฯ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๒๙ เราจึงต้องพึ่งหนังสือพิมพ์ของหมอสมิธ

ข่าวที่เตะตาผู้อ่าน "สยามไสมย" ใน พ.ศ. ๒๔๒๕ ก็คือแจ้ง ความของ ท่านประกาศ เปิดมหา วิทยาลัย หรือที่ท่านเรียกว่า "ยูไนเวอร์ซิตีสสยาม" ที่บางคอแหลม โดยรับนักศึกษาเข้าเรียนวิชาต่าง ๆ "เพื่อจะเป็นคนมีปัญญาจะได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่เป็น กำลังแก่ ราชการแผ่นดินสืบไป" ประกาศ เปิด มหาวิทยา ลัยเช่น นี้ดูจะ เป็นการ เหมาะสม กบกรุงเทพพระมหานครซึ่งมีอายุครบ ๑๐๐ ปีในปีนั้น แต่สังคมกรุงเทพ ฯ คงไม่พร้อมจะสนอง รับเจตนา ของท่าน ข่าวคราวเกี่ยวกับ "มหาวิทยาลัยสยาม" จึงมิได้คลีคลายเป็นเรื่องจริงจังขึ้น อันที่จริงมีผู้เคยคิดจะเปิดมหาวิทยาลัยขึ้นก่อน หน้านี้ แล้ว เมื่อ ราว พ.ศ. ๒๒๓๐ คือในปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ มหาวิทยาลัยนั้นจะมีชื่อว่า College of Constantine จัดตั้งที่เมืองลพบุรี คณาจารย์ผู้สอนก็ประกอบไปด้วยบาทหลวง คณะเยซูอิตหลายท่านเป็นผู้ทรงความรู้ในทางดาราศาสตร์ คณิตศาสตร์ และวิชาสมัยใหม่ของยุโรปเช่นวิชาทำแผนที่เป็นต้น แต่มหาวิทยา–ลัยนั้น จะเปิดทำการสอนนานกี่วัน มีนักศึกษากี่คน ฯลฯ เราไม่สามารถทราบรายละเอียดได้ มหาวิทยาลัย "คอนแสตนติน" ก็ต้องล้มเลิกไป เพราะเหตุการณ์บ้านเมืองผันผวนไม่ปกติ เช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยสยามของหมอสมิธ คือบ้านเมืองยังไม่พร้อม จำต้องรอจน "จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย" จะสถาปนาสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ คือหลังจาก ริเริ่มเป็นครั้งแรกใน สมัยสมเด็จ พระนารายณ์ถึง ๑๗๐ ปี

ข่าวชิ้นแรกของจดหมายเหตุ "สยามไสมย" คือการเปิดแสดงมหกรรมฉลองพระนครครบรอบ๑๐๐ปี หรือที่เรียกกันว่า "National Exhibition" ในปีนั้น พระบาท

สมเด็จ พระจุล จอมเกล้า เจ้าอยู่หัวได้ราช สมบัติ เป็นปีที่ ๑๕ และทรงว่าราชการบ้านเมืองด้วย พระองค์เองเป็นปีที่ ๑๐ จึงทรงพระ กรุณาโปรด ฯ ให้มี การมหกรรม ฉลอง พระนครถึง ๓ เดือน "จดหมายเหตุ สยามไสมย" แถลงข่าวนี้ว่า "ในปีนี้ได้ดูการเอกซีบีชั่นที่กรุงเทพ ฯ การเช่นนี้ดูได้แต่คราวเดียวในชีวิตหนึ่ง ผู้ที่มิได้เห็นนั้นก็จะมีความเสียดายแต่หนเดียวคือตลอดชีวิตนั้น"

ในปีเดียวกันนี้การก่อสร้าง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทสำเร็จเรียบร้อย จึงมีการฉลองพระที่นั่งใหม่เป็นการมโห-ฬาร จดหมายเหตุสยามไสมยก็ได้นำข่าวมาลงไว้ให้ว่า "พระที่นั่งใหม่คือจักรีมหาปราสาท ตั้งแต่เดือนเก้าแรมค่ำหนึ่ง พวกเจ้านายขุนนางผู้หลักผู้ใหญ่ต่าง ๆ ได้จัดเอาดอกไม้ธูปเทียนไปถวายเตรียมการ ฉลองวังใหม่และได้มีการสวดมนต์เลี้ยงพระทุกวัน การฉลองพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเป็นการใหญ่กระทำเป็นอันเสร็จแล้ว"

ข่าวราชการอีกข่าวหนึ่งเป็นการริเริ่มของใหม่ ในประเทศ คือ การ ตั้ง ราชทูต คนไทย เข้าไป ประจำอยู่ในราชสำนักต่างประเทศ ราชทูตไทยคนแรกหรือพระองค์แรกในที่นี้ หมายถึงหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย ผู้สำเร็จการศึกษาได้ปริญญาจากมหาวิทยาลัยลอนดอน ดูจะเป็นคนไทยคนแรกที่สำเร็จได้ปริญญาจากประเทศอังกฤษ (คู่กับหมอเทียนฮี สารสิน ผู้สำเร็จได้ปริญญาคนแรกจากมหาวิทยาลัยอเมริกัน) หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย [๒] ได้ตำแหน่งราชทูตสยามประจำราชสำนักเซนต์เยมส์ (ทรงพระชนม์ได้ ๓๒ พรรษา) เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ จดหมายเหตุสยามไสมย ก็ได้นำข่าวมาลงให้ไว้ "ราชทูตสยามที่กรุงลันดัน ณ วันเสาร์เดือนแปดปถมาสาธ แรมสิบสี่ค่ำหม่อมเจ้าปริศดาง. ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนางควีนอังกริษที่กรุงลันดัน ได้ถวายตราและพระราชสารสมเด็จพระนางควีนได้โปรดอนุยาต ให้ท่านรับราชการเป็นราชทูตสยาม ตั้งว่าการในกรุงลันดันตั้งแต่นั้นไป" นี่เป็นการแต่งตั้งคนไทยเป็นครั้งแรกเข้าไปประจำราชสำนักในต่างประเทศที่มีสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีต่อกัน โดยที่ตลอดเวลา ๑๖ ปีที่ผ่านมานับแต่ค.ศ. ๑๘๕๖ เมื่อเริ่มเปิดทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ผู้เป็นตัวแทนรัฐบาลไทยประจำประเทศต่าง ๆ รัฐบาลไทยมีความจำเป็นต้องใช้คนต่างชาติ โดยเฉพาะคนอังกฤษให้เป็นตัวแทนรัฐบาล มีเซอร์ยอนเบาริงเป็นต้น อันที่จริงเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย เป็นราชทูตไทยเป็นองค์แรกนั้น ประเทศที่ท่านได้ทรงรับมอบหมายให้เป็นราชทูตรวมทั้งประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปและสหรัฐอเมริกาด้วย มิได้ทรงรับมอบให้ดูแลแต่เฉพาะผลประโยชน์เกี่ยวกับประเทศอังกฤษแต่ประเทศเดียว แต่หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ทรงตั้งสถานทูตที่ทำงานอยู่ในกรุงลอนดอน ควรกล่าวด้วยว่าสถานทูตไทยในกรุงลอนดอนแห่งแรกคือ Kensington Palace อยู่ที่นี่ได้ ๔ เดือน ท่านชายก็ทรงให้ย้ายมาอยู่ที่ตึกหมายเลข ๑๔ Ashburn Place อยู่ที่นี่ได้ ๒ ปี ท่านราชทูต จึงทรง ให้ย้าย มาตั้ง เป็นสถาน ทูตไทย ถาวร ณ ตึกหมายเลขที่ ๒๓ Ashburn Place ตั้งแต่วันที่ ๖ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๘๕ ดังที่ผู้เคยผ่านกรุงลอนดอนทราบกันดีอยู่แล้ว

เกี่ยวกับข่าวการค้าขาย เศรษฐกิจทั่วไปและความเป็นอยู่ของประชาชน จดหมายเหตุสยามไสมยลงข่าวว่า พืชพันธุธัญญาหาร และโดยเฉพาะข้าวในนาใน พ.พ. ๒๔๒๕ อุดมสมบูรณ์ "ชาวนาเป็นอันมากก็กล่าวกันว่าต้นข้าวทุกแห่งปีนี้งามนัก ดีกว่าปีก่อนเป็นอันมาก" โรงสีไฟที่สำเหร่แลที่บุคคโลมีงานสีข้าวดำเนินกันอย่างคึกคัก เรือกำ-ปั่นก็บรรทุกสินค้าติดต่อกับประเทศจีน ญี่ปุ่นตลอดทั้งประเทศห่างไกลเป็นการเจริญรุ่งเรือง การเศรษฐกิจทั่วไปอยู่ใน

(บนซ้าย) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (บนขวา) เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ องค์บรรณาธิการหนังสือ "คอต-ข่าวราชการ" (ล่างซ้าย) กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ต้นสกุล "กฤดากร" (ล่างขวา) พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ ต้นสกุล "เกษมสันต์" องค์บรรณาธิการ "ดรุโณวาท"

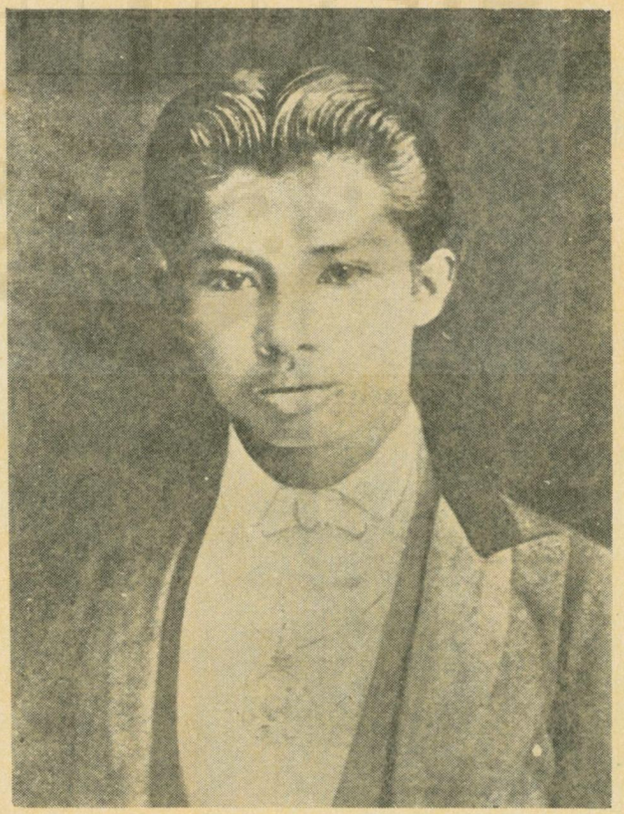

(บนซ้าย) พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ
(บนขวา) พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ต้นสกุล "สวัสดิกุล"
(ล่างซ้าย) พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์ ต้นสกุล "ทองแถม"
(ล่างขวา) พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล ต้นสกุล "คัคณางค์"

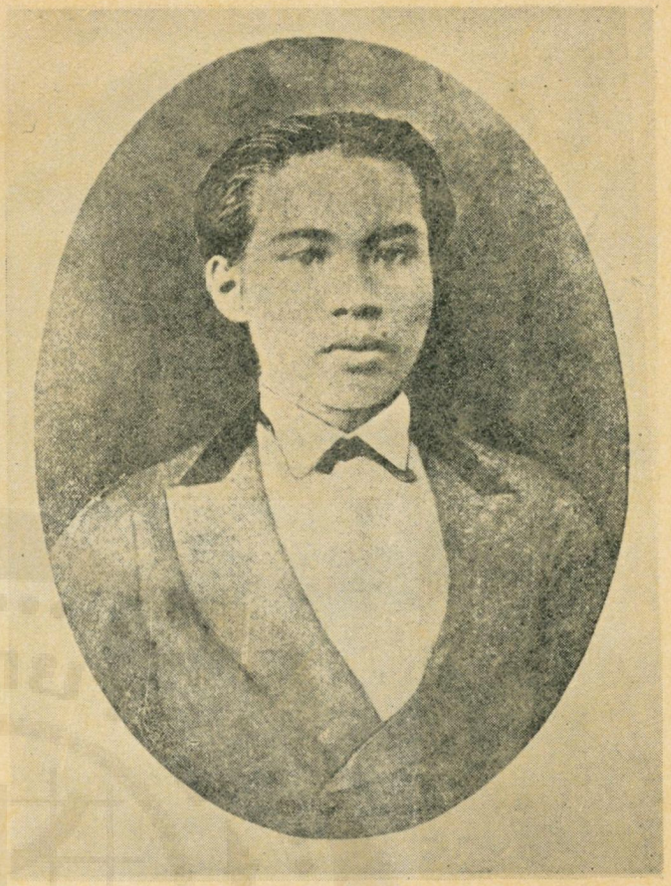

(บนซ้าย) พระองค์เจ้าเทวัญอุ-ทัยวงศ์ ต้นสกุล "เทวกุล"

(บนขวา) พระองค์เจ้าเกษม-ศรีศุภโยค ต้นสกุล "เกษมศรี"

(ล่างซ้าย) พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ต้นสกุล "ทองใหญ่"

(ล่างขวา) พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ต้นสกุล "ดิศกุล"

(บนซ้าย) เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ต้นสกุล "มาลากุล" (บนขวา) เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ ต้นสกุล "จักรพันธุ์" (ล่างซ้าย) กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ ทรงกำกับ "โรงพิมพ์หลวง" ในรัชกาลที่ ๕

ภาวะน่าชื่นชมจึงได้ดึงดูดให้คนจีนหลั่งไหลเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินกันมากมาย ส่วนความเป็นอยู่ของราษฎรนั้นสิ่งที่น่าสังเกตก็คือ โจรผู้ร้ายชุกชุมมาก จดหมายเหตุสยามไสมยจึงนำลงเป็นข่าวให้ทราบกันทั่วไปว่า "โจรผู้ร้ายปล้นในทุกวันนี้คนเช่นนี้ชุกชุมขึ้นนัก ราษฎรในตำบลต่าง ๆ มักบ่นร้องกันว่าโจรผู้ร้ายเป็นหมู่ ๆ มักถือปืนถือดาบถืออาวุธข่มเหงลักข้าวของเอาไป เมื่อโจรมาถืออาวุธครบมือดังนี้หลายคนด้วยเจ้าของทรัพย์ ไม่ รู้ ที่ จะ ทำ จะสู้ก็เกรงกลัวเขาเพราะจนใจจึงต้องยอมให้มันเอาของ ไป เงียบ ๆ เมื่อราษฎรกลัวผู้ร้ายดังนี้ โจรผู้ร้ายมักมีใจกำเริบ องอาจกล้าทำร้ายเป็นอันมาก บัดนี้เพราะคนยากจนมาร้องทุกข์ดังนี้หลายรายแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ ได้ตีพิมพ์หนังสือหมายประกาศแจ้งความว่าจะ ประทานรางวัลสินบนถึงห้าชั่งให้แก่คนที่จะสืบจับตัวผู้ร้ายให้ได้ ถ้าผู้สืบได้เป็นความแน่นอนด้วยผู้ร้ายเช่นนี้ประการใดแล้ว แต่ไม่มีกำลังจะจับผู้ร้ายได้เชิญให้ผู้นั้นนำเอาความไปแจ้งต่อเจ้าพนักงานพระนครบาล ฯ จะอุตส่าห์ออก จับตัว ผู้ร้ายปล้นให้จงได้ เชิญให้ท่านทั้งหลายทั้งปวงอ่านคำประกาศนั้น และให้เต็มใจช่วยพวกกรมพระนครบาล ในการที่จะป้องกันรักษาทั้งชีวิตทั้งทรัพย์ของราษฎรทั่วพระนครด้วยเทอญ"

การที่โจรผู้ร้ายชุกชุมทั่วราช อาณา จักร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ก็ดูไม่ใช่สิ่งแปลกประหลาดสำหรับประเทศไทยเราเพราะจวบจนกระทั่งปัจจุบันนี้สถิติอาชญากร ทั่วประเทศก็ยังมีอยู่มากมาย และคดีอาญาตามโรงศาลก็มีอยู่ไม่น้อยทั้งๆที่สภาพความเป็นอยู่ของประชาชนที่ได้ เปลี่ยน แปร วัฒ นามาเป็นอันมากแล้ว แต่เมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๕ นั้น สภาพความเป็นอยู่ของราษฎรยังไม่อิสระเสรีเช่นในกาลต่อมา คือพวกราษฎรทั่วราชอาณาเขตในครั้งนั้น ต้องถูกเกณฑ์ทำราชการงานโยธาในปีหนึ่งถึง ๓ เดือนเต็ม (คือเข้าเวรเดือนหนึ่งออกเวร ๓ เดือน ซึ่งเป็นการผ่อนคลายกฎเกณฑ์เก่าจากเข้าเดือนออกเดือน ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี เป็นเข้าเดือน–ออกสองเดือน ในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และเข้าเดือนออกสามเดือนเริ่มในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) การที่ราษฎรต้องถูกเกณฑ์มาทำราชการงานโยธาเป็นเวร ๆ กัน ผู้ที่มีสวนมีนา ก็ต้องเสียภาษีอากร ผู้ที่มีหนี้สินก็ต้องเสียดอกเบี้ยเมื่อมาทำงานหลวงก็จำต้องหาเสบียงอาหารมาเลี้ยงตัวเอง ใช่ว่าหลวงท่านจะเลี้ยงดูให้ข้าวปลาอาหารเมื่อไร เช่นนี้ ยังมีเครื่องล่อใจให้ประพฤติชั่วประพฤติทรามอยู่รอบตัว คือบ่อนเบี้ย บ่อนโป โรงฝิ่น ช่องโจรผู้ร้าย การที่ราษฎรจะต้องหาเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง หาเงินมาเสียภาษีอากร รักษาตัวจากอบายมุขทั้งหลาย และหาทางปกปักรักษาบ้านช่องเรือกสวนไร่นาของตนในขณะที่ไปปฏิบัติราช การ งานโยธาผู้ที่รักษาตัวได้ตลอดรอดฝั่งจากภัยพิบัติทั้งมวลเหล่านี้ ดูจะเป็นสิ่งที่ทำได้ยากกว่าพวกเราในปัจจุบันเป็นไหน ๆ ผู้ที่เกิดเป็นทาสโดยมูลเหตุอื่นอีกไม่ช้าก็จะหลุดพ้น ได้ความเป็นไททั่วหน้ากันแล้ว ส่วนพวกที่เป็นไพร่นี่ซิ ทำอย่างไรจึงจะหลุดพ้นจากความเป็นไพร่หลวง คือการถูกเกณฑ์ไปทำราชการงานโยธา การที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินต่อมาได้ทรงโปรดให้หลุดพ้นความเป็น "ข้าแผ่นดิน" หรือไพร่หลวง เป็นสิ่งซึ่งดูจะมีความสำคัญเหนือไปกว่าการเลิกทาสเสียอีก

อย่างไรก็ดี ในการเฉลิมพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๔๔ นั้น จดหมายเหตุสยามไสมยได้ลงพระบรมราโชวาททรงตรัสสอนตอบการถวายชัยมงคลจากพระบรมวงศานุวงศ์ขุนนาง และพวกทูตต่างประเทศว่า

"ท่านพระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยและท่านผู้แทนคอเวอนเมนต์ต่างประเทศประชุมพร้อมกันให้พรเราในวันมหามงคลไสมยบันจบรอบปีที่คล้ายกับวันเกิดของเราด้วยถ้อยคำที่จะให้เป็นศิริสวัสดิมงคลแก่เราสืบไป

นั้น เรามีความยินดีขอบใจท่านทั้งปวงเป็นอันมาก

ในปีที่ล่วงไปนี้ราชการก็เป็นไปโดยปกติ ด้วยโชคลาภอันดีเหมือนอย่างปีในรัชกาลของเราที่ล่วงไปแต่ก่อนนั้น ราษฎรของเราที่ในกรุงสยาม ลาว แลมลายู ก็ได้อยู่โดยความสงบ ไม่มีการศึกสงคราม ฤๅขบถ ฤๅทุพภิกขะไภย์สิ่งหนึ่งสิ่งใด แลรายงานซึ่งผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ได้บอกมานั้นก็เป็นที่หวังใจของเราว่า น้ำฝนต้นข้าวในปีนี้คงจะบริบูรณ์ดี ตามรดูการ

การที่วัฒนาบริบูรณ์ด้วยทรัพย์ที่ในกรุงเทพ ฯ แลพลเมืองซึ่งยังมิได้ตั้งอยู่เป็นหลักแหล่งเที่ยวไปมามากขึ้นทั้งความที่เปลี่ยนแปลงซึ่งเป็นไปตามกาลตามเวลาอันนี้ เป็นเหตุที่สมควรจะต้องจัดการอำเภอ แลโปลิศให้มั่นคงแข็งแรงขึ้นกว่าที่มีมาแต่ก่อน ซึ่งพอควรแก่เวลานั้น การอันนี้เราได้คิดจัดการอยู่ โปลิศที่กรุงเทพ ฯ นี้ เราได้มอบให้น้องของเรา กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์เป็นผู้ดูแลว่าการ แลเราหวังใจว่า น้องของเราคงจะจัดการอันนี้ ให้ดีขึ้นได้ตามประสงค์ แลด่านทางซึ่งเป็นเขตแดน ที่ติดต่อกันกับต่าง-ประเทศ ซึ่งมีทางพระราชไมตรีอันสนิทกับเรา ก็ได้ให้ปรึกษาตั้งข้อพระราชบัญญัติ จัดการรักษาโจรผู้ร้ายให้มั่นคงแข็งแรงขึ้นในกรุงสยาม ถ้าจะเทียบกับประเทศอื่นแล้ว เหตุที่เป็นมหันตโทษที่ร้ายกาจนั้นมีน้อย เพราะฉะนั้น ผู้ร้ายปล้นซึ่งเกิดขึ้นในเร็ว ๆ นี้จึงเป็นเหตุให้เป็นที่หวาดหวั่นมาก เรามีความยินดีที่ได้ทราบว่า กรมพระนครบาลได้เป็นธุระสืบเสาะต้นเหตุผู้กระทำร้ายได้ และจับตัวผู้ร้ายทั้งของกลางได้มากแล้ว แลเราได้เอาเป็นธุระแข็งแรงที่จะจับผู้ร้ายเหล่านี้ชำระกระทำโทษตามกฎหมาย เรามีความหวังใจว่า การที่เราได้คิดจัดการรักษาความสงบเรียบร้อยของราษฎรนั้น คงจะเป็นการสำเร็จตลอด ให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นศุขแลเป็นที่เกื้อกูลแก่ทางค้าขายให้เจริญยิ่งขึ้นทั่วไป

การซึ่งพวกจีนเข้าเป็นพวกเป็นเหล่า เพื่อจะช่วยซึ่งกันและกันนี้ เป็นการสำคัญที่จะให้เราดำริจัดการอยู่ ถ้าจีนที่เข้ากันเป็นพวกเป็นเหล่า เพื่อแต่จะช่วยพวกกัน ในการที่ป่วยไข้หรือขัดสนไม่มีการที่จะทำ ฤๅเพื่อจะเรี่ยไรกันเป็นการกุศลสนุกนี้ ซึ่งปรากฏว่าจะไม่เป็นที่หวาดหวั่นแก่ราษฎรแล้วการก็ควรจะให้เป็นการดังนั้นได้ แต่เมื่อพวกจีนที่เข้ากันเป็นพวกเหล่าทำการเกินไปกว่านี้ เป็นที่หวาดหวั่นแก่อาณาประชาราษฎรแล้ว จะยอมให้เป็นไปไม่ได้ สายโทรเลขที่ต่อเมืองพระตะบองเมืองไซ่ง่อนก็ได้ลงมือทำกันอยู่แล้ว เมืองเราคงจะมีทางโทรเลขไปมากันกับประเทศยุโรปแลจีนได้โดยเร็ว ทั้งทางเมืองไซ่ง่อนและเมืองทวายด้วยกัน

อนึ่ง คลองที่ขุดออกไปลำแม่น้ำฉะเชิงเทราให้ทางไปมากับกรุงเทพ ฯ แลหัวเมืองตะวันออกในลำแม่น้ำนั้นย่นทางใกล้เข้าก็สำเร็จบริบูรณ์แล้ว ได้ให้คุณสุริวงษ์ ไวยวัฒน์ที่สมุหพระกลาโหมไปเปิดคลองให้ราษฎรไป มาโดย สะดวกให้ชื่อว่าคลองประเวศบุรีรมย์ ราษฎรก็ได้จับจองทำสวนทำนาขึ้นอีกเป็นอันมาก ทั้งสองฟากคลอง

อนึ่ง ในปีนี้ ได้จัดการเดินสวน รังวัดที่ตรวจนับต้นผลไม้ ได้จำนวนชัดเจนแน่นอน ทำน่าโฉนดเปลี่ยนใหม่ให้แก่ราษฎร ตามประเพณีมาแต่ก่อนนั้น แม่กลองข้าหลวงซึ่งไปทำการออกรางวัดนับต้นไม้นั้น เราไว้ใจว่าคงจะทำการเรียบร้อยตลอดไปได้ ตามประสงค์ของเรา และในปลายปีนี้ ก็จะแต่งตั้งข้าหลวงออกไปเดินรังวัดนาทำตราแดงให้ใหม่ในคราวเดียวเหมือนกัน

กรมทหารที่ได้จัดขึ้นในปีที่ล่วงไปนั้น เราได้เอาใจใส่ในการฝึกหัด แลการบังคับบัญชาเจริญดีขึ้นในปีนี้ เราไว้ใจว่าจะจัดให้แข็งแรงพอที่จะรักษาบ้านเมือง แลป้องกันความสุขของราษฎรในกรุงสยาม แลได้ให้ซ่อมแซมป้อมที่เมืองสมุทรปราการและจะจัดการรักษาให้ดีขึ้น

เหตุใหญ่ที่เป็นสิ่งสำคัญการเป็นที่ระฤกในปีนั้น ได้มีการสมโภชพระนครบันจบรอบร้อยปีเป็นการใหญ่ เราได้ทำการใหญ่ให้สำเร็จไป ๓ อย่าง คือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม นาแชนแนลเอกซฮิบิแชน แลพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท การนาแชนแนลเอกซฮิบิแชนนั้นได้สำเร็จไปได้ดี เกินกว่าความที่นึกหมายของเรา แลเราไว้ใจว่าการที่ทำได้นี้ จะเป็นที่แนะนำให้ราษฎรของเราได้เห็นทางซึ่ง จะเป็นคุณ ประโยชน์แก่เมืองเรา

ในระหว่างปีนี้เจ้าประเทศราชใหญ่ ฝ่ายมลายู ว่างลงสองประเทศ เราได้ตั้งให้ตนกูฮามิด พระเสนีณรงฤทธิรายามุดา ผู้บุตรเจ้าพระยาไทรบุรี แลตนกูปสา พระไชยเยนทรฤทธิรงค์ บุตรพระยาตรังกะนู ให้เป็นพระยาตรังกะนูสืบสันติวงษ์ปกครองประเทศราชต่อไป เราไว้ใจพระยาทั้งสองนี้ จะรักษาบ้านเมืองให้เรียบร้อย และรักษาความซื่อสัตย์สุจริตต่อเราดั่งบรรพบุรุษได้รักษาการบ้านเมืองมาแล้ว

ทางพระราชไมตรีของเรากับ ประเทศยุโรป เป็นไปอยู่โดยเป็นที่ยินดีและเจริญขึ้นเสมอ เรามีความปรารถนาอย่างยิ่งที่จะจัดการในระหว่างทางพระราชไมตรี กับเมืองต่างประเทศให้เป็นการเจริญและสนิทยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน โดยการที่จะปฤกษาราชการให้เข้าใจง่ายนั้นเรา จึงได้ตั้งราชทูตให้อยู่ประจำการ ในประเทศยุโรปและอเมริกา ซึ่งเราแน่แก่ใจว่า จะเป็นประโยชน์อันใหญ่ในการที่จะรักษาทางพระราชไมตรีสัมพันธมิตรให้เจริญถาวรมั่นคงแข็งแรงขึ้นไป เรามีความยินดีที่จะได้ทราบความว่า ความตั้งใจอันดีของเรานี้ก็ได้เป็นที่ยินดีแก่ประเทศทั้งหลายซึ่งเป็น พระราชไมตรี อย่างของเราเหมือนกัน

ท่านทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งได้มาประชุมพร้อมกัน ให้พรแก่เราในเวลาวันนี้ก็ดี ที่ได้จุดโคมเป็นการช่วยเราในวันนี้ก็ดี ขอจงได้รับความขอบใจของเรา ขอให้สิ่งซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานในสากลโลก จงแผ่อิทธยานุภาพปกครองรักษาท่านทั้งหลายทั้งปวงให้ปราศจากทุกข์ เจริญสุขทุกประการเทอญ"

การเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิจารณาจากสมุดบันทึกประจำวันของหมอ แบร็ดเลย์ ว่า ทรง เริ่มเป็น พระราชพิธี เป็นครั้งแรก เมื่อพุทธศักราช ๒๔๑๒ เมื่อพระองค์ทรงพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา พระราชพิธีนี้ พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตลอดจนข้าราชการของรัฐบาลต่างประเทศพร้อมกันถวายชัยมงคล แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตรัสตอบพวกฝรั่ง จดหมายเหตุไว้ว่าพระองค์ทรงพระราชทาน Birth Day Speech แต่ไทยเราเรียกว่า "พระบรมราโชวาท" เป็นพระราชพิธีซึ่งริเริ่มแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเฉลิมพระชนมพรรษา เมื่อพุทธศักราช ๒๓๙๔ ในพระบรมราโชวาทที่ตรัสตอบคำถวายชัยมงคลนั้นพระบาท สมเด็จ พระจุลจอมเจ้า อยู่หัวทรงตรัสสรุปเหตุการณ์ในรอบปีที่ผ่านมาให้ไว้เป็นหลักฐาน **(ถ้าจะได้มีการประมวลพระบรมราโชวาทประจำรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ พิมพ์เป็นเล่มไว้ให้ได้ศึกษาก็จะเป็นประโยชน์ในการเรียนรู้เรื่อง ราวการ พัฒนา ประเทศเป็นอันมากทีเดียว)** เฉพาะพระบรมราโชวาทประจำ พ.ศ. ๒๔๒๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงตรัสสรุปเหตุการณ์ประจำปีโดยทั่วไป ว่าเป็น โชคลาภ อันประเสริฐที่บ้านเมืองไม่มีศึกสงคราม หรือภัยพิบัติใด ๆ น้ำฝนต้นข้าว ก็บริบูรณ์ บ้านเมืองมีการเปลี่ยนแปลงพัฒนาขึ้นเป็นอันมาก เป็นเหตุให้ต้องจัดที่ว่าการ อำเภอและสถานี ตำรวจ ให้มั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน เหตุการณ์ใหญ่ซึ่งสมควรกล่าวถึงก็คือการสมโภชพระนครครบรอบ ๑๐๐ ปี มีการบูรณะจัดวัดพระศรีรัตนศาสดาราม การแสดงเอกซฮิบิแชน และการเฉลิมพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ส่วนการแต่งโคมไฟ และประดับ

ชุ้มในที่ต่าง ๆ รอบวังในปีนี้มีถึง ๔ คืน การเฉลิมพระชนมพรรษาซึ่งตรงกับวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๕ ก็ได้ผ่านไปโดยเรียบร้อยสนุกสนานกันเป็นปกติ

หลังจาก พระราช พิธีเฉลิม พระชนมพรรษาได้ ๑๐ วัน จดหมายเหตุสยามไสมยลงข่าวดาวหางไว้ว่า "ได้เห็นดาวหางขึ้น ทิศตะวันออก หางปัดไปข้าง ทิศตะวันตก เฉียงใต้ ดวงดาวหางครั้งนี้ใหญ่กว่า ดวงดาวหางที่เคยมี ขึ้นในแผ่นดินสยามมาแต่กาลก่อน หางของดาวครั้งนี้สีขาวใหญ่ ยาวผิดดาวหางแต่ก่อนมาก ท่านทั้งหลายที่ยังมิได้เห็น จงคอยดูตั้งแต่ ๑๐ ทุ่มขึ้นไป คงเห็นอีกหลายวัน ถ้าฟ้าไม่มัวด้วยเมฆเกินที่จะเห็นนั้น" เมื่อดาวหางใหญ่ผิดปกติขึ้นให้เห็นในกรุงเทพพระมหานครในครั้งนั้น ประชาชนคงจะพากันหวาดกลัวต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่จะเกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย หมอสมิธจึงได้นำความรู้สมัยใหม่เรื่องดวงดาวมาลงไว้ให้ เป็นการชี้ให้เห็นว่าดาวหางก็เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ ไม่น่าจะเป็นเหตุให้ผู้คนตกใจ เพราะ "พระเยซูเจ้าเราได้ทรงสร้างของทั้งปวงให้เป็นของที่อาศัยกันและกัน เป็นของมีคุณต่อกันและกัน แม้เรายังไม่เห็นถนัดว่า คุณนั้นจะมาอย่างไร จะมาแต่ไหน จงไว้ใจในพระเยซูเจ้าเราเถิด ถ้าอยากจะรู้ความละเอียดเชิญซื้อตำราดาวที่ตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์บางคอแหลม – –" อย่างไรก็ดีจดหมายเหตุสยามไสมยประจำเดือนอ้าย ได้ลงข่าวเรื่องดาวหางต่อไปว่า "ณ เวลากลางคืนทุกวัน ตั้งแต่เที่ยงคืน แหงนตาดูฟ้า ข้างตะวันออกคงจะเห็นดาวหางจนสว่าง แต่เดี๋ยวนี้หางามชัดเหมือนในเดือน ๑๑ ไม่ บัดนี้ดาวหางนี้เล็กเข้าแลไม่ชัดแจ่มดังคราวก่อน ไม่ช้านักก็จะหายไป"

ในหน้าเกี่ยวกับข่าวเรื่องดาวหาง จดหมายเหตุสยามไสมย ได้ลงข่าว เกี่ยวกับ สมเด็จเจ้า พระยา บรมมหาศรีสุริยวงศ์ว่า "สมเด็จบัดนี้ถึงอายุศม์ ๗๔ ท่านชราอ่อนกำลัง มาก ท่าน มีชื่อ เสียง เลื่องลือ กันนัก ตั้งแต่ หนุ่ม ขึ้นมาฉลาดนักในราชการบ้านเมือง ได้ทำคุณไว้แก่แผ่นดินบ้านเมืองเป็นอันมาก ได้ทำราชการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสาม แผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าพระเจ้ากรุงสยาม แผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้าพระเจ้ากรุงสยาม และแผ่นดินสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ท่านนี้เป็นที่นับถือกันทั่วตลอดพระราชอาณาเขตสยามนี้ และประเทศฝรั่งทุกประเทศด้วย"

ข่าวดาวหางขึ้น เหนือท้องฟ้า ในพระนคร แต่เดือน ๑๐ เห็นงามแจ่มชัดตลอดถึงเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ พอเดือนอ้ายดาวหางเห็นเล็กเข้า ไม่ชัดแจ้งดังแต่ก่อน และข่าวสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา ศรีสุริยวงศ์ท่านชรา อ่อนกำลังมากจนเป็นข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์จะเป็นเรื่อง บังเอิญหรืออย่างไรก็เหลือทราบ แต่ต่อมาอีก ๒–๓ วัน ก็ปรากฏข่าวพิราลัยของสมเด็จเจ้าพระยาดังนี้ "สมเด็จเจ้าพระยา–ที่กรุงเทพ ณ วันศุกร์ เดือนอ้ายขึ้นสิบเอ็ดค่ำเวลาห้าทุ่มสิบมินิต สมเด็จเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ โรคชะราอายุศม์เจ็ดสิบห้า"

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อพิราลัยอายุ ๗๕ ในขณะที่กรุงเทพพระมหานคร อายุครบ ๑๐๐ ปี ท่านเกิดในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เป็นปลายรัชกาลแล้วท่านเข้าพิธีโกนจุกในปลายรัชกาลที่ ๒ ในเมื่อยอนครอเพิ่ดเข้ามาเจรจาทางพระราชไมตรี ท่านได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็กและมี หน้าที่ ต้อนรับ ให้ความ สะดวกสบาย แก่ท่านทูตเซอร์เยมสบรุคในปลายรัชกาลที่ ๓ ท่านได้เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม และเป็นกำลังสำคัญของรัชกาลที่ ๔ ในการจัดประเทศให้เข้าสู่ระบบใหม่ ในการเปิดประเทศสมาคมคบหากับประเทศมหาอำนาจ มีอังกฤษฝรั่งเศสและอเมริกาเป็นต้น ท่านเป็นผู้หนึ่งซึ่งได้รับมอบ

หมายให้ความอภิบาลแด่สมเด็จพระจุลจอมเกล้า ในขณะทรงเยาว์พระชนม์ และในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ท่านได้ถวายอภิบาลพระมหากษัตริย์ และปกครองประเทศจวบจนพระบาทสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัวทรงราชา ภิเศกและทรงว่าราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๖ แล้วท่านก็กราบถวายบังคมลาไปพักอยู่เมืองราชบุรีจวบจนพิราลัยเมื่อพ.ศ. ๒๔๒๕ ตลอดระยะเวลาที่ท่านเป็นอดีตผู้สำราชการแผ่นดินนั้น เมื่อทรงมีพระราชประสงค์จะปรึกษาความเมืองที่สำคัญ ๆ ไม่ว่าในคราวใดเรื่องใด ท่านก็รีบรุดเข้าเฝ้าถวายคำปรึกษาแด่พระมหากษัตริย์ด้วยความจงรักภักดีและเต็มสติกำลัง การสูญเสีย "รัตนบุรุษ" ผู้นี้จดหมายเหตุสยามไสมยจึงได้เกริ่นข่าวไว้เป็นการให้ทราบกันล่วงหน้าว่า "ท่านชราอ่อนกำลังลงแล้ว" และในฉบับต่อมาก็ได้ลงข่าวว่า "ท่านได้ถึงแก่พิราลัยแล้ว"

วาระสุดท้ายของสมเด็จเจ้าพระยา ผู้เขียนได้อ่านพบในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑๓ เห็นว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจและดูจะไม่เป็นที่ทราบกันแพร่หลาย จึงขอคัดมาลงไว้ให้ ณ ที่นี้ด้วย เป็นการบันทึกวาระสุดท้ายของท่านผู้ซึ่งหมอแบร็ดเลย์ได้กล่าวไว้ว่า "เป็นเสมือนหนึ่งพระหัตถข้างขวาและพระเนตร ข้างซ้าย ในพระ บาทสมเด็จ พระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว" ดังนี้

"เสาร์เดือนยี่ขึ้นสิบสองค่ำปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช๑๒๔๔(๒๐มกราคม)เวลาย่ำรุ่งท้าวราชกิจวรภัตรเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาว่า สมเด็จเจ้าพระยาเมื่อป่วยหนักออกไปอยู่ที่ราชบุรีแล้ว ครั้นเมื่อไปฉลองศาลาที่ท่านสร้างไว้ที่มะขามเตี้ย ไปถึงกลอนโดขึ้นไปเก็บมะขามป้อมบนบกหามไปกลางเขตเวลาเที่ยง ไม่ให้ไปก็ไม่ฟัง ครั้นไปถึงต้นมะขามป้อมก็ไปนอนหลับตาซึมอยู่กลับมาถึงเรือตัวร้อนอาการมากจึงปรึกษาพร้อมกันเอากลับมาเมืองราชบุรีมานอนท่าพระแท่นดงรังครึ่งคืน แล้วล่องลงมาถึงเมืองราชบุรีเวลาบ่ายโมงเศษ หามขึ้นบกพอถึงต้นมะขามหน้าบ้านก็เป็นลมคอพับจึงหามเข้าไปแก้ไขกันอยู่ใต้เรือนเวลานั้น ลม ก็ จัด เอาลับแลเข้าบังไว้ ครั้นเจ้าพระยาสุรยวงศ์และญาติซึ่งตามมาภายหลังมาถึง จึงพร้อมกันนำท่านลงเรือมาเวลาบ่าย ๕ โมงเศษวานนี้เรือไฟจูงมาพ้นคลองดำเนินสดวกแล้วจะเข้าคลองภาษีเจริญติดน้ำ น้ำแห้งจึงไปรอน้ำอยู่ที่ปากคลองกระทุ่มแบน ถึงปากคลองเวลา ๕ ทุ่มเศษ ชักเย็องไหล่หน่อยหนึ่ง ก็ถึงแก่พิราลัยที่ปากคลองกระทุ่มแบนนั้น ครั้นน้ำขึ้นจึงรีบเอาศพเข้ามาถึงจวนเวลากรู่ ๆ ครั้นเวลาเที่ยงเศษทรงเครื่องดำเสด็จออกรอกระบวนเสด็จอยู่ แต่โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายในไปรดน้ำเสียก่อน ครั้นเวลาบ่ายโมงเศษเสด็จทรงพระราชยานไปประทับท่า ราชวรดิษฐ์ เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่งกรมไปประทับสะพานหน้าบ้านเจ้าพระยาภาณุวงศ์ เสด็จขึ้นทรงพระราชยานไปประทับตึกใหม่หลังบ้านประทับตรัสกับเจ้าพระยาสุรวงศ์ครู่หนึ่ง เสด็จเข้าไปในห้องซึ่งตั้งเตียงคลุมศพท่านไว้นั้น ทรงรดน้ำพระราชทานและพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้ารดแล้ว แต่งศพตามอย่างธรรมเนียมของท่านเอง มีเสื้อตาดตัว ๑ ซ้อนชั้นในเสื้อครุยตัวหนึ่งแล้วโปรดให้เจ้าพระยาสุรวงศ์หวีศีรษะห่อศพลงโกศลองในของท่านสั่งมาเตรียมไว้ ทรงสวมชฎาพระราชทานแล้วเสด็จไปประทับ ณ หอหน้าบ้านยกโกศตั้งบนแว่นฟ้าของท่านทำประกับโกศกุดั่นน้อย เปลี่ยนเอาทองน้อยมาทรงกรมขัดติยกัลยาไว้นั้น ทรงทอดผ้าไตรพระราชทานพระสงฆ์มาบังสุกุล ๕๐ รูปแล้วเสด็จทรงพระราชยานที่หน้าบ้าน เสด็จกลับประทับหน้าบ้านเจ้าพระยาภาณุวงศ์ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับพระบรมมหาราชวังเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ทรงฉลองพระองค์และพระภูษาเยียรบับตราเครื่องราชอิสริยยศจุลจอมเกล้า เสด็จลงส่งพระเจ้าลูกเธอที่เกยข้างในแล้วเสด็จทางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททรงพระราชยาน ไป ประทับพระ—

ที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ ครั้นแห่มาทรงรับพระเจ้าลูกเธอไปทรงสดับพระสงฆ์เจริญพุทธมนต์ ครั้นจบแล้ว แห่กลับเหมือนเวลาวานนี้แล้วเสด็จขึ้นในการที่สมเด็จเจ้าพระยา บรมมหาศรีสุริยวงศ์ ถึงแก่พิราลัยครั้งนี้โปรดเกล้าให้พระบรมวงศานุวงศ์ไว้ทุกข์กำหนด ๗ วัน"

ข่าวสุดท้ายประจำปี มะเมีย จุลศักราช ๑๒๔๔ มีข่าวกิจกรรมของฝรั่งเศสในอาณา บริเวณประเทศญวนเริ่มจะมีความสำคัญยิ่งยวดขึ้นไปจวบจนสิ้นรัชกาลที่ ๕ คือข่าวกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพ ฯ ชื่อ ม. อามนด์ ได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นคอมมิแซร์ เยนรัลฝรั่งเศสประจำตองกิน ข่าวกองทัพฝรั่งเศส ส่งกำลังเพิ่มเติมเข้าตีเมือง ฮานอยและข่าวตั้งนายพลบูเอให้เป็นแม่ทัพใหญ่เพิ่มกำปั่นรบ ผู้คน เครื่องศาสตราวุธ เสบียงอาหารพร้อมให้ไปจัดการที่ตองกินให้ราบคาบลงได้ นี่เป็นข่าวในปลายปี พ.ศ. ๒๔๒๕ ในขณะที่ประเทศฝรั่งเศสกล้าเสี่ยงสู้รบกับประเทศจีน เพื่อยึดประเทศญวนมาให้ได้ และเมื่อได้ประเทศญวนแล้ว ก็จะถึงคราวอ้างสิทธิญวนเหนือประเทศลาว และบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเพื่อยื้อแย่งไปจากประเทศไทย เป็นปีที่สมเด็จเจ้าพระยาถึงแก่พิราลัย และพระบาท สมเด็จพระจุลจอม เกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตรัสในการเฉลิมพระชนม์พรรษาในปีถัดมาว่า

"กรุงสยามมีความเศร้าโศกอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องเสียท่านผู้มีปัญญาผู้ชำนาญในราชการมาช้านาน และเป็นที่ไว้พระราชหฤทัยของ พระบาทสมเด็จ พระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งได้สืบบรมราชสันตติวงษ์ลำดับมาทั้งสามพระองค์ เป็นที่รักใคร่ของข้าราชการและราษฎรทั้งปวง ยากที่จะหาได้เหมือนอีกนั้นคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ซึ่งถึงแก่พิราลัยไปแล้วนั้น แต่ท่านมีอายุเต็มไขยแล้วระหว่าง ๓ ปี ๔ ปีที่สุดนี้ ท่านค่อยๆ ละราชการทำแต่เล็กน้อย เว้นไว้แต่เป็นการใหญ่การสำคัญเมื่อเราจะกล่าวความถึงการพิราลัยของท่านซึ่งเป็นผู้สำคัญ และเป็นผู้สนิทชิดชอบพระราชอัธยาไศรยความ พิราลัยของ ท่าน นั้นทำ ให้เราต้องระวัง รักษาราช การหนักขึ้นมาก เรารับรักษาการนี้ได้เพราะมีความเชื่อว่า เราจักมีเจ้านายขุน นางและอาณาประชาชน ใคร่ช่วยอุดหนุนแลทั้งเมืองต่าง ประเทศ ทั้งหลาย ก็มีความสงสารรัก ใคร่ ในกรุงสยามด้วย จึงหวังว่าเราคงจะสามารถ ที่จะชักภากรุงสยามให้เดินไปในทางเจริญรุ่งเรืองพ้นสรรพอันตรายได้"

ในการแห่ใหญ่ศพสมเด็จเจ้าพระยาออกมาสู่เมรุท้องสนามวัดบุปผาราม โดยมีมหกรรม ๔ วัน ๔ คืน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่พระเมรุประชุมพร้อมด้วยเจ้านายเสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยและราชทูตกงสุลต่างประเทศทุกภาษา อันมีหนังสือสัญญาเป็นทางราชไมตรีต่อกันกับประเทศสยาม ในเวลาค่ำทุกคืนตลอด ๔ คืน ในหลวงเสด็จพระราชทานเพลิงจุดดอกไม้และแจกทาน แจกฉลากแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวงที่มาช่วยการศพ จดหมายเหตุสยามไสมยได้บันทึกข่าวไว้ "การเมรุของสมเด็จ เจ้าพระ ยามหาศรี สุริยวงษ์คราวนี้ใหญ่โตงามนักสมกับวาสนา ท่านได้เป็นผู้ใหญ่สูงไม่เห็นเหมือนคราวนี้ไม่ – – –" ในคราวเดียวกันนี้ ผู้แทนรัฐบาลอังกฤษได้ส่งรายงานแสดงความเห็นไป ยังรัฐบาลของตนว่า "ฌาปนกิจศพอดีตผู้สำเร็จราชการรัฐบุรุษ ผู้สามารถเหนือผู้อื่นใดของกรุงสยามนับแต่สัญญาทางพระราชไมตรี" และรัฐบาลอังกฤษได้จัดส่งเรือรบเข้า มายัง พระนคร เพื่อเป็นการให้เกียรติยศแด่ท่านผู้พิราลัย

ในจดหมายฉบับหนึ่งของสมเด็จเจ้าพระยา ฯ เขียนไปถึงรัฐมนตรีว่าการต่างประเทศอังกฤษก่อน ที่ท่านจะ ถึงแก่พิราลัยไม่นานนัก สมเด็จ.จ้าพระยากล่าวท้าวความถึงตัวท่านว่า "เป็นผู้หนึ่งที่คิด อ่านให้มีทางพระราชไมตรี กับนานาประเทศ และท่านก็ได้เพียรพยายามรักษาทางพระราชไมตรีนั้นมิให้เศร้าหมองกับทุกประเทศเสมอมา บัดนี้อายุขัยของท่านก็ได้ล่วงเลยมามากแล้ว และในวัยร่วงโรยชราภาพนี้

ท่านมีความห่วงใยอยู่สิ่งหนึ่งจึงขอฝากฝั่งไว้กับรัฐบาลอังกฤษให้ช่วยเป็นพี่เลี้ยงรัฐบาลไทยด้วย ท่านกล่าวท้าวถึงความทยานอยากของรัฐบาลฝรั่งเศส ภายใต้การนำของพระจักร–พรรดินโปเลียนที่สาม และความเห็นอกเห็นใจของรัฐบาลมหาชนรัฐในกาลต่อมา ส่วนทางด้านอังกฤษนั้นความไม่เห็นอกเห็นใจของ กงสุลใหญ่ Knox เป็นเหตุให้เกิดความขุ่นเคืองโดยไม่จำเป็นในเรื่องเมืองเชียงใหม่ และการสัมปทานป่าไม้ในภาคเหนือ ขอรัฐบาลอังกฤษได้ช่วยผดุงส่งเสริมรัฐบาลไทยในการพยายาม ปฏิบัติตามสนธิ สัญญาทางพระราชไมตรีต่อไปด้วย"

เมื่อสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ถึงแก่พิราลัย เมื่อวันที่ ๑๙ มกราคม ๒๔๒๕ และได้รับพระราชทานเพลิงศพเสร็จสิ้นแล้ว ข่าวคราวในกรุงเทพ ฯ พระมหานครตามที่จดหมายเหตุสยามไสมยรายงานข่าวก็คือเรื่องการเปิดสายโทรเลขทาง ทิศตะวันตก คือตั้งแต่กรุงเทพ ฯ ไปถึงเมืองนครชัยศรี เมืองกาญจน–บุรีทะลุออกไปต่อสายโทรเลขของอังกฤษ ที่ตำบลเขาแดง สำนักงานไปรษณีย์โทรเลข เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ ตั้งอยู่ที่ตึกริมแม่น้ำเหนือปากคลองโอ่งอ่าง และที่โรงภาษีริมแม่น้ำข้างล่างจึงนับแต่ พ.ศ. นี้เป็นต้นไป การติดต่อสื่อสารจากกรุงเทพ ฯ ก็เชื่อมโยงกับเมืองแรงกูน เมืองกัลกัตตา และเมืองมัทดราสในประเทศอินเดียได้ แต่ต้องยกเว้นในฤดูฝน อีกข่าวหนึ่งคือข่าวโรงละคร "ปรินส์เทียร์เตอร์" ของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์เป็นโรงละค รเปิดให้ประชาชนซื้อบัตรเข้าไปชมได้อันเป็นการริเริ่มของใหม่ในพระนคร แต่ก็มีข่าวว่า ผู้ที่เข้าไปชมละครคิดเกลี้ยกล่อมเอานางเอกละครออกมาเสียบ้าง เป็นเหตุให้โรงละครต้องปิดบ่อย ๆ

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ มีตำแหน่งหน้าที่ในราชการเป็นผู้บัญชาการกรมพระสุรัศวดี จึงมีประกาศของท่านลงในจดหมายเหตุสยามไสมยบ่อย ๆ เกี่ยวกับการสักเลขและการชำระเลขไพร่สมให้เป็นไพร่หลวง แล้วก็มีข่าวเกี่ยวกับโรงละครของท่านด้วยเสมอ ๆ จึงดูจะเป็นบุคคลในข่าวของยุคนั้น

ข่าวอีกข่าวหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๒๗ ที่น่าสนใจคือข่าวอนิจจกรรมของมิสเตอร์เฮนรี่ อาลาบาสเตอร์ จดหมายเหตุสยามไสมยลงไว้ว่า "ท่านไม่สู้สบาย สักครู่หนึ่งขาตระ–ไกรแข็งเลยพูดไม่ออกจนสิ้นใจ คนทั้งบ้านทั้งเมืองพอรู้ข่าวมีความทุกข์เสียใจเป็นอันมาก" มีการลงรายละเอียดว่าท่านผู้นี้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพพระมหานคร–แต่ พ.ศ. ๒๔๐๑ โดยรับราชการอยู่กับสถานกงศุลอังกฤษในกรุงเทพ ฯ ลาออกจากราชการอังกฤษแล้วจึงได้เข้าช่วยธุระในราชการไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ "ได้ทำราชการหลายท่าหนักหนา เป็นธุระจัดห่อหนังสือฝรั่งสำหรับในหลวง จัดการดูแลให้สวนหลวงสวนสราญรมย์ เป็นที่งดงาม เป็นสนามเล่นเพลินใจ ทั้งคนชาวนอกทั้ง คน ชาวในด้วย ให้หาต้นไม้แปลกประหลาดทั้งของสวนของป่า ของอาศัยดิน ของอาศัยลมหลายชนิดเป็นอันมากได้เป็นธุระจัดลำดับของในมิวเซียม. . .เป็นธุระเซอรเวย์ และสอนพวก ข้าราชการ ให้เข้าใจ ในการเซอรเวย์ นั้นด้วย ได้เป็นครูสอนให้พวก ข้าราชการเรียน รู้วิชาสายโทรเลขสายเตลิโฟน ท่านก็ได้เป็นครูนำในการตั้งการไปรษณีย์ คนทั้งปวงทั้งหนังสือในตู้ ไปรษณีย์เป็น แม่กอง จัด ซ่อมแซมทำถนนต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ ให้ม้าให้รถ ให้คนอาศัย เดิน ได้ทุกฤดู ครั้นรู้ข่าวว่าท่านถึงอนิจจกรรมแล้ว คนทั้งปวงพร้อมกันช่วยจัดการศพ ในหลวงได้ทรงพระมหากรุณาโปรดจัดประทานให้มีวอ ให้พวกเจ้า พวกขุนนาง พวกทหาร พวกแตรทหาร พวกแตรหลวงไปช่วยการแห่ศพ ให้เป็นที่แสดงใจรักและใจนับถือ คนอันได้รับอาสาทำราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตหลายปีหนักหนา––"

ในประเภทบทนำ จดหมายเหตุ สยามไสมยลงไว้บทหนึ่งให้ชื่อว่า "วิบากทุกข์" เป็นบทนำแสดงภาวะความเป็นอยู่ของราษฎรไทยในเวลานั้นว่ามีความเดือด ร้อนประจำ

ตัวอย่างไร จึงขอคัดมาลงไว้เพื่อเป็นเอกสารสังคมสำหรับเป็นประโยชน์การศึกษาวิชาสังคมวิทยาต่อไป

"ข้าพเจ้าจะขอกล่าว โดยสุภาพ มิได้กล่าวคำเป็นผรุสวาท มุสาวาท ด้วยข้าพเจ้าพิเคราะห์เห็นคนที่เกิดมาเป็นไพร่อยู่ในประเทศกรุงสยาม ได้ความ ลำบากมี ประจำตัวเป็นต้นคือเกิดมามีอายุ ๑๖–๑๗ ปี จะอยู่เฉย ๆ ไม่ได้ ต้องหาเจ้าหมู่มูลนายนำสักไว้ เป็น ข้าเจ้า บ่าวข้า ราช การ เสียเงินปี (๖ บาท) แล้วก็ไปทำสวนทำไร่ทำปลาหากิน ก็ต้องเสียอากรสมภักษรค่านาค่าน้ำ ถ้าจะไปทำกินออกร้านขายของต้องเสียภาษีโรงร้าน จะลงเรือจอดขายของต้องเสียภาษีเรือ จะไปทำตาลต้องเสียภาษีมีด แล้วต้องเสียภาษีเตาเคี่ยวน้ำ–ตาล ๆ เป็นน้ำตาลดีแล้วต้องเสียภาษีหม้อตาล ถึงไม่ใส่หม้อจะทำน้ำตาลปึกก็ต้องเสียภาษีเหมือนกัน จะไปทำปลาก็ต้องเสียภาษีค่าน้ำตามเครื่องมือ ครั้นได้ตัวปลามาต้องเสียภาษีปลาสด จะนึกไปทำกินทางไหนมีแต่ภาษีอากรไปรอบตัว ไปเที่ยวทำมาหากินผลประโยชน์น้อย ไม่พอกิน เงินค่าราชการปีค้างเขาเกาะเอาตัวมาจำตรวน ต้องขายบุตรภรรยามาเสียค่าราชการแลค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ได้พ้นทุกข์ไป ครั้นอยู่มานายตายต้องชำระสักเป็นไพร่หลวง มิได้มีความผิดสิ่งใดเลย มีความผิดแต่ที่ข้อนายตายเท่านั้น ต้องติดตรวนเสียค่าธรรมเนียมแล้ว มิหนำต้องตกไปเป็นไพร่หลวงแล้วไปอยู่บ้านเดิม ต้องเสียเงินค่าราชการปีละสี่ตำลึงห้าตำลึงก็มี ครั้นผู้นั้นไปทำมาหากินลงทุนซื้อช้างซื้อเกวียนไว้สำหรับทำกิน มีราชการกรมการเขาเกณฑ์เอาช้างเอาเกวียนไปรับข้าหลวง ส่งข้าหลวง ตัวก็ต้องคุมช้างเกวียนของตัวไปกว่าจะเสร็จราช–การ กินเสบียงของตัวด้วยความอดอยาก บางทีไปหามาไม่ทันเขาต้องถูกเฆี่ยน และป่วยการทำกินเงินค่าราชการค้างเขา ก็ต้องขายช้างขายเกวียนโคกระบือ ความทุกข์ของไพร่จำพวกนี้มีอยู่ดังนี้ เป็นที่น่าสังเวชนัก––"

บทนำเกี่ยวกับความทุกข์ยากของพวกไพร่ จะเป็นปัจจัยทำให้มีการปรับปรุงฐานันดร ไพร่ ให้ มีภาวะความเป็นอยู่ดีขึ้น หรืออย่างไรก็ทราบไม่ได้ แต่นับแต่ พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นต้นมา รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทดลองใช้วิธีการต่าง ๆ ที่จะผ่อนคลายความทุกข์ยากของไพร่ทั้งหลายและในที่สุดได้ยุบเลิกฐานันดรไพร่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ การเกณฑ์ผู้คนไปใช้งานราชการจึงเปลี่ยนรูปเป็น "การเกณฑ์ทหาร" และเกณฑ์เสมอหน้ากันหมด ไม่ว่าจะเป็นเจ้านายขุนนางหรือไพร่ผู้ดี ฐานันดรไพร่อันเป็นสถาบันของชาติไทยมานมนานร่วม ๖๐๐ ปี จึงมาสิ้นสุดลงใน พ.ศ. ๒๔๔๘ นี่เอง (เรื่องฐานันดรไพร่นับแต่แรกจนยุบเลิกมีพิมพ์เป็นเรื่องไว้ในที่อื่น)

ในปีนั้น จดหมายเหตุสยามไสมยลงข่าว ทรงพระกรุณาธิคุณโปรด พระราชทานให้ เงินเลี้ยงชีพแก่ภรรยาหม้ายของมิสเตอร์อาลาบาสเตอร์ตลอดชีวิตปีละ ๓๐๐ ปอนด์ คือสามสิบชั่ง และพระราชทานให้เป็นส่วน เลี้ยงบุตรของนางปีละ ๒๐๐ ปอนด์ คือยี่สิบชั่ง การทรงพระมหากรุณาธิคุณ เช่นนี้ก็เคย ทรงโปรด ฯ แก่ครอบครัว ของแหม่มแบร็ดเลย์ คราวหมอแบร็ดเลย์ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ครั้งนี้จดหมายเหตุสยามไสมยลงความเห็นว่า "การคุณซึ่งใน หลวงทรง พระกรุณา โปรดทำ ครั้งนี้ เป็นที่ให้ เห็นว่า ควรที่ขุนนางข้าราชการทั่วไปจะอาสากัมหน้าทำราชการสนอง พระเดช พระคุณ เป็น การ ซื่อสุจริต ต่ออาณาประชาราษฎรด้วย – –"

ข่าวการตั้งโรงเรียนตามแผนใหม่ ก็เป็นข่าวปรากฏลงในจดหมายเหตุในปีนั้น คือการทรงพระกรุณาโปรด ฯ ตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง ประกอบด้วยพระพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร พระยาศรีสุนทรโวหาร พระยาภาษกรวงษ์ พระยาสมุทบุรานุรักษ์ พระสารสาสน์พลขันธ์ ขุนโอวาทวรกิจ และ Reverend Mc Farland

โรงเรียนชื่อว่า "นันทอุทยาน" [๓] เป็นโรงเรียนนอกพระราชวังแห่งแรกที่จัดตั้งขึ้นโดยรัฐบาล เปิดทำการสอนเมื่อวันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๑ โดยมีศาสนาจารย์แม็คฟาร์แลนด์ผู้ปกครอง ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๗ จึงทรงตั้งคณะกรรมการพิจารณาหาทางปรับปรุงให้ดีขึ้น

เกี่ยวกับโรงเรียน "นันทอุทยาน" หมอสมิธ ได้เขียนบทความจากประสพการณ์ของตัวท่านเอง เป็นข้อความที่ฉาย ให้เห็นภาวะ ของโรงเรียนใน สมัยเริ่มแรกนั้นว่า "ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ เคยไปฟังไปดูการไล่เลียงนั้นทุกปีมิได้ขาดสักปีเดียว พวกนักเรียนนั้นก็ได้ความรู้สมกับเวลาที่เขาได้ไปเรียนนั้น พวกครูมักบ่นว่าพวกนักเรียนนั้น มาบ้างมิได้มาบ้าง ที่เว้นมากเกิน ธรรมดาคนอันอยากจะเป็นคนชำนาญในหนังสือแลวิชาการ ซึ่งมิได้มานะเพียรไปเรียนทุกวันจะเป็นโทษของลูกศิษย์เอง หรือจะเป็นโทษของบิดามารดา มิได้เอาใจใส่คิดอ่านให้บุตรติดใจรักการเรียนวิชาความรู้นั้น ให้ทั้งสองฝ่ายคือบิดามารดาและนักเรียนตรึกตรองให้ละเอียด อย่าไปใส่โทษแก่คนอันไม่ควรจะเป็นโทษนั้นเลย พวกฝรั่งชาวนอกที่เคยไปดูการนั้นทุกปี มีความสงสัยเสียดายเป็นอันมาก ว่าสกูลนี้เป็นสกูลในหลวงดีพระทัย จำหน่ายพระราชทรัพย์จ้างครูแม็คฟาร์แลนด์ เป็นคนมาอาศัยอยู่ในประเทศสยามยี่สิบสี่ปีมาแล้ว ทั้งครูทั้งภรรยาทั้งบุตรชายเป็นคนชำนาญในภาษาสยาม แลเป็นคนเรียนรู้มากในภาษาของตัว ในภาษาอื่นแลในตำราต่าง ๆ พวกครูเหล่านี้เมื่อจะสอนพวก นักเรียนอธิบาย ความให้พวกนักเรียนเข้าใจความละเอียดไปได้ พวกนักเรียนก็ได้เรียนรู้จริงได้ในทั้งสองภาษา ครั้นจะจ้างครูชาวนอกที่รู้จักแต่ภาษาของตัว ไม่รู้จักภาษาสยามด้วย ครูเช่นนี้สอนได้แต่เพียงภาษาฝรั่ง แต่จะแปลความให้พวกนักเรียนเข้าใจของที่เรียนนั้นก็จนทำไม่ได้ นักเรียนจะเรียนได้แต่เหมือนนกขุนทอง พูดได้แต่ขัน ๆ แต่ไม่เข้าใจความอะไร จะหาครูอันเป็นคนเหมาะแก่การ เช่นครูแม็คฟาแลนด์และภรรยาและบุตรนั้นก็ยากอยู่ เมื่อมีครูอย่างดีอย่างครูแม็คฟาร์แลนด์ ควรที่ผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งบิดามารดา พวกนักเรียนแลคนทั้งเมืองจะให้ทั้งครูทั้งนักเรียน เต็มใจดีใจเพียรกระทำการให้เป็นอันสำเร็จไปได้"

พร้อมกับข่าวการ ตั้งคณะกรรมการ พิจารณาปรับปรุง ร.ร. อัสสัมชัญ มีการตบแต่งเพิ่มเติมขึ้นใหม่ว่า "แต่ก่อนมีครูสอนแต่ผู้เดียว ตั้งแต่นี้ไปจะมีครูสั่งสอนถึง ๔ ครู จะสอนเป็น ๓ ภาษา เรียนให้รู้อ่านรู้เขียนรู้เลข รู้จินดามณีรู้แผนที่ แผนบ้านเมือง รู้พงศาวดาร รู้แต่งเรื่องราวคดีต่าง ๆ ค่าเล่าเรียนเดือนละ ๔ บาท..."

ลุพุทธศักราช ๒๔๒๘ จดหมายเหตุสยามไสมยได้ดำเนินการพิมพ์ออกจำหน่ายเป็นรายสัปดาห์เข้าปีที่ ๒ แต่มีอายุเป็นปีที่ ๔ นับแต่แรกออก ก็มีข่าวใหญ่ในกรุงเทพ ฯ คือข่าวทิวงคต กรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีพระบรมราชโองการสั่งให้พวกข้าราชการที่ต่าง ๆ ลดธงไว้ทุกข์ถึง ๗ วัน ครั้นถึงวันเฉลิมพระชนมพรรษา จดหมายเหตุสยามไสมยนำพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมา ลง ไว้ว่า "ปีนี้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวงคตเสีย ขาดญาติพี่น้องผู้ใหญ่ที่เคยเห็นกันในที่ประชุมนี้ไปผู้หนึ่ง การที่เธอทิวงคตเสียในเวลามัชฌิมวัยเร็วไปเช่นนี้ เป็นที่เรามีความสลดใจเป็นอันมาก แต่ตำแหน่งนี้เราได้ปรึกษาพร้อมกันแล้วว่าจะงดไว้ จะไม่ตั้งขึ้นอย่างเดิมอีกต่อไป แต่พนักงานสรรพกิจการอันเนื่องด้วยตำแหน่งนั้นคงเป็นอันสมทบกันอยู่ตามพระราชกำหนดกฎหมาย และประเพณีบ้านเมืองกว่าเราจะคิดผ่อนผันจากการให้สมควรกับการของ บ้าน เมือง สืบ ไปภายหน้า..."

ข่าวต่างประเทศใน พ.ศ. ๒๔๒๘ มีข่าวใหญ่เกี่ยวกับเมืองญวน และเมืองพม่า เกี่ยวกับเมืองญวนนั้นฝรั่งเศสกับจีนทำศึกสงครามกันมาได้หลายปี กองทหารจีน

และกองทหารจีนฮ่อ ได้ทำการสู้รบกับกองทหารฝรั่งเศส เนืองๆจดหมายเหตุสยามไสมยย่อข่าวลงไว้ว่า "ในประเทศจีน พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า กองสูฮ่องเต้ พระนามเดิม ชื่อไต้เตียน ได้ราชสมบัติเมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม ค.ศ. ๑๘๗๕ พระชนม์ได้ ๔ ปี บัดนี้พระชนม์ได้ ๑๔ ปี ฮองไทเฮาพระราชมารดาว่าราชการแทน หลีฮองชางเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ ตะเชงเป็นราชทูตอยู่ประจำประเทศอังกฤษ และประเทศฝรั่งเศส จีนแต่งกองทัพปลอมเป็นพวกโจรฮ่อ เข้ามารบกองทัพฝรั่งเศสในแขวงตองกินเนือง ๆ แพ้ฝรั่งเศสเป็นหลายครั้งเสียทแกล้วทหาร และเครื่องอาวุธแก่ข้าศึกเป็นอันมาก อนึ่งประเทศญวนและตองกิน เป็นเมืองออกแก่พระเจ้าแผ่นดินจีนมาประมาณหลายร้อยปีผู้ ครอง ฝ่าย ญวนและตองกิน ได้เคยส่งเครื่องบรรณาการแก่จีน ๓ ปีครั้งหนึ่ง ก็นับว่าอยู่ในอาณาจักรของจีนทั้งสิ้น ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสมีความโลภเจตนาหวังจะได้อาณาเขตญวนและตองกินให้หมดรวมกับเมืองไซ่ง่อน และเขมรซึ่งเป็นกอโลนีเมืองขึ้นของฝรั่งเศสอยู่แล้ว จึงแสวงหาเหตุที่จะก่อการวิวาทเรือรบฝรั่งเศสยิงป้อมปากน้ำเมืองโห (เว้) ทหารญวนยิงโต้ตอบกันอยู่ ๓ วัน ทหารญวนตายประมาณ ๖๐๐ คน ที่เหลือก็ยกหนีไป พระเจ้าทุกก็เสด็จหนีไปจากกรุงโห กรุงโหเสียแกฝรั่งเศสเมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ หนังสือสัญญา (สงบศึก) ทำที่กรุงโหเมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ เมื่อทำหนังสือสัญญานี้แล้ว มีข่าวลือว่ารัฐบาลฝรั่งเศสจะให้เงินแกพระเจ้ากรุงญวนและขุนนางรวมปีละ ๒ ล้าน ๕ แสนฟรังส์ ประมาณ ๑๐,๐๐๐ ชั่ง และการจัดราชการเงินแผ่นดินนั้นอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศสทั้งสิ้น

ข่าวการสูญเสียประเทศญวน ทั้งหมดให้แก่ ฝรั่งเศสยังเป็นข่าวสด ๆ ร้อน ๆ อยู่ก็มีข่าวประเทศพม่าต้องเสียแก่อังกฤษติดตามมา แต่ข่าวที่พระเจ้าทีบอเสียเมืองหลวงแก่กองทัพอังกฤษนั้น จดหมายเหตุสยามไสมยมิได้ย่อข่าวไว้ให้ ข่าวที่พระเจ้าทีบอเลพระพระนางศุภยลัตถูกนำตัวจากกรุงมันดะเลย์ขึ้นเกวียนมาลงเรือรบ แล่นลงตามแม่น้ำออกสู่ทะเลหลวงแล้วถูกนำตัวไปกักขังไว้ยังประเทศอินเดีย จดหมายเหตุสยามไสมยมิได้นำลงไว้ให้ด้วย ถ้าได้นำลงคงจะเกิดความรู้สึกเอน็จอนาถวุ่นวายกันในกรุงเทพ ฯ บ้างเป็นแน่ แต่แทนที่จะมีข่าวเช่นนี้ จดหมายเหตุสยามไสมยได้นำจดหมายเปิดผนึกมาลงไว้ให้มีความว่า "ด้วยมีข่าวเล่าลือโจทก์กันวาเมืองอังวะนั้นเสียกับอังกฤษนี่แหละเป็นที่พิศวงสงสัยนัก ด้วยเมืองพม่านั้นถิ่นฐานบ้านเมืองแข็งแรงนัก ทั้งที่แกล้วทหารก็พรั่งพร้อมบริบูรณ์ ไม่เป็นที่น่าเชื่อเลยว่าเสียเมืองกับอังกฤษง่าย ๆ โดยเร็วนั้น ด้วยเมืองนั้นตั้งมาช้านาน มิได้เสียกับผู้หนึ่งผู้ใดเลย หรือชะรอยจะเป็นเหตุให้เสียบ้านเมืองนั้น จะเป็นเพราะเจ้านายเลินเล่อถือทิฏิมานะ แก่งแย่งให้เกิดการแตก ร้าวฉาน กันขึ้นเอง และราษฎร คงจะได้ความเดือดร้อน และเอาใจออกห่าง เผื่อแผ่ปัจจามิตร จึงมีช่องโอกาสทำร้ายบ้านเมืองได้ ถ้าจ้าวนายและราษฎรรักใคร่ประนีประนอมกันดีอยู่แล้วที่ไหนเลยจะเป็นถึงเช่นนี้"

ข่าวที่เล่าลือว่าประเทศพม่าต้องเสียแก่อังกฤษนั้นเป็นความจริง โดยที่กองทัพอังกฤษบุกขึ้นมาทางลำน้ำอิราวดีไม่ถึงเดือนก็ได้เมืองในปลายเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ การที่พม่าต้องสูญเสียเอกราชในครั้งนั้น คงเป็นข่าวประหลาดใจแก่ผู้ได้ยินได้อ่านข่าวเป็นอันมาก

ส่วนประเทศไทยเล่า กำลังดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว เมืองญวนเมืองเขมรก็เสียแก่ฝรั่งเศส พม่าและมลายูก็ตกอยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ ประเทศจีน, ญี่ปุ่น ก็ถูกการบีบบังคับทางสนธิสัญญานานาประการ เมืองไทยจะหลบหลีกรอดตัวไปได้อย่างไร ปี พ.ศ. ๒๔๒๘ และต่อมาคงจะเป็น ปีที่ท่านผู้ใหญ่ ในวงรัฐบาลต้อง ปวดเศียรเวียนเกล้าเพียงใดก็เหลือที่จะเดา

ในพ.ศ. ๒๔๒๘ นั้น จดหมายเหตุสยามไสมยลงบทนำเรื่องทาสและจดหมายเปิดผนึกฉบับหนึ่ง นัยว่าทาสผู้หนึ่งเป็นผู้เขียนขึ้น บทนำ บทความและจดหมายล้วนแล้วแต่ความเห็นว่ายังไม่ควรจะเลิกทาส ทั้งนี้เพราะกฎหมายเลิกทาสประกาศใช้แต่ปีมะโรงจุลศักราช ๑๒๓๐ บัดนี้ถึงปีจอจุลศักราช ๑๒๔๘ เกือบจะครบพิกัด กะเษียรอายุ ลูกทาสตามกฎหมายนั้นแล้ว จึงเกิดความตื่นเต้นวิตกกังวลกันต่างๆ นานา จดหมายเปิดผนึกเขียนขึ้นไว้มีข้อความน่าฟัง จึงขอคัดมาลงไว้ ณ ที่นี้คือ :–

"ข้าพเจ้า ผู้เกิดปีมะโรง ขอคำนับมายังครูสมิธ ขอให้ท่านเมตตากับสัตว์ ผู้ยาก ช่วยลงพิมพ์ ให้ ข้าพเจ้า ด้วย ข้าพเจ้า ได้ทราบหมายพิกัด กะเษียร อายุเด็กปี ข้าพเจ้าเกิดว่าเกิดครบอายุ ๒๑ ปี หลุดจากทาสได้เป็นไทยนั้นข้าพเจ้าก็มีความยินดีเป็นที่ยิ่ง บัดนี้ข้าพเจ้าทราบว่ามีคำสั่งบังคับอำเภอมาอีกว่า ห้ามมิให้ ผู้หนึ่ง ใดขายเด็กปีมะโรง เป็นอัน ขาดนั้นข้าพเจ้าก็เห็นเป็นการกระชั้นมามากแล้วมีความยินดีขอยกมือขึ้นถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งเวลาเช้าเวลาเย็นมิได้ขาด ด้วยมีความยินดีว่าตั้งแต่เกิดมาก็ไม่รู้จักรสไทยเลย บัดนี้จะได้เป็นไทยกับเขาขึ้นมาบ้างแล้ว แต่มาตริตรองไปก็ยังมีความวิตกอยู่อย่างหนึ่งว่าถ้าพ้นทาสแล้ว ข้อมือยังขาวอยู่ เขาจะจับเอาไปเป็นไพร่หลวง หรือทหารดอกกระมัง ถ้าเป็นดังนั้นก็จะมิโดนเป็นสองโขกไปหรือ เพราะเป็นทาสเขานั้นยัง ได้เงินเขามา ใช้บ้าง ถ้าเป็นไพร่หลวง แล้วเงินก็ ไม่ได้แล้วจะต้องเสียปีละ ๑๘ บาทอีก แล้วก็เป็นกรรมตลอดถึงถึงบุตรแลหลานเหลนด้วย"

คราวเดียวกันที่มีบทความและข่าวคราวเกี่ยวกับพวกลูกทาสเกิดปีมะโรง จะครบพิกัดเกษียณอายุ ได้หลุดพ้นออกเป็นไทยใน ๒–๓ ปีข้างหน้านั้น ก็มีประกาศกรมพระสุรัศวดี เรื่องเลกไพร่หลวง ไพร่สม มูลเหตุจากเจ้าหมู่มูลนายปิดบังพวกเลกเหล่านี้ ไม่เอามาสักให้สิ้นเชิงไพร่หลวงที่จะจับจ่ายใช้ราชการงานโยธาก็เบาบางลง ไม่ พอจะ ใช้สอยในราชการแผ่นดิน จึงมีประกาศของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เพิ่มอาญาผู้ที่สมรู้ร่วมคิดปิดบังเลกให้มีโทษ ถูกเฆี่ยนถูกจำคุก ส่วนตัวไพร่หลวง ไพร่สม ที่หลบหนีราชการนั้นจะต้องเสียสินบนนำจับ ๕ ตำลึงแล้วถูกจำคุกให้ทำงานหนัก ๖ เดือน ครบ ๖ เดือน แล้วจึงจะปล่อยตัวให้ไปรับราชการตามปกติ ปัญหาเรื่องไพร่หลบหนีราชการ จนต้องมีสินบนนำจับประการหนึ่ง ปัญหาที่เลกเหล่านี้ขึ้นสังกัดอยู่กับวังต่างๆ และบ้านขุนนางเป็น อันมาก นอกเหนือไป จากขึ้น อยู่กับทางราชการส่วนกลางจะเป็นปัญหายืดเยื้อต่อไปอีกนาน จนกว่ารัฐบาลของสมัยนั้นจะ ตัดสินใจ ล้มเลิก พวกไพร่ ทั้งหลายทั้งปวงโดยปรับปรุงให้เข้า มาอยู่ ในข่าย พระราช บัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๖ อันที่จริงฐานันดรไพร่ซึ่งมีรากฐานก่อตั้งขึ้นมานานได้ ๖๐๐ ปี ก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีจะมายุบเลิกในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ นี้ก็เป็นการรวมกำลังรี้พลชายฉกรรจ์ให้มาขึ้นอยู่แต่ ส่วนกลาง ส่วนเดียว ประการ หนึ่งเพื่อเป็นการผนึกกำลังไว้รับเหตุการณ์รอบบ้านเมือง ซึ่งกำลังรุกคืบเข้ามาจนประเทศญวนประเทศ พม่า ต้องสูญ เสียเอกราชไปอีกประการหนึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องฐานันดรไพร่มีปรากฏเป็นเรื่องละเอียดต่างหากออกไป จะหาอ่านได้ในที่อื่น

เมื่อ "จดหมายเหตุสยามไสมย" จะเลิกกิจการในพ.ศ. ๒๔๒๙ นั้น ได้นำเรื่องราวแสดงถึงสภาพของกรุงเทพฯ พระมหานครมาลงไว้ เห็นเป็นการสมควรที่จะคัดลงไว้ ณ ที่นี้ด้วย เพราะถึงจะเป็นข้อความที่ยาวสักหน่อย ก็ขอได้ถือว่าข้อความนี้เป็นบันทึกหลักฐานของสภาพกรุงเทพ ฯ ในครั้งนั้น ซึ่งท่านผู้อ่านจะหาจากที่อื่นไม่ได้

"พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบารมีประเสริฐเป็นอัศจรรย์ ควรชาวเราทั้งหลายต้องชมสรรเสริญพระบารมี ตั้งแต่ได้เสวยศิริราชสมบัติอาณาประชาราษฎร์

มั่งมีศรีสุขเจริญไปด้วยทรัพย์สมบัติ ทวยราษฎรทุกวันนี้ที่นุ่งห่มแต่งตัวก็ดูหมดจดงดงามผิดกว่าแต่ก่อน ชั้นขุนเล็กหมื่นน้อย พลเรือนแต่งตัวนุ่งผ้านุ่งแพรคาดเข็มขัดสวมเสื้อปิดหมวกกางร่ม เสื้อขาวนั้นก็ซักรีดสะอาดหมดจด เป่าอกแขวนนาฬิกาพก มีหีบเงินใส่หมาก ซองเงินใส่บุหรี่ชุมมากนัก ฝ่ายสตรีก็กินกล่องเงินหีบเงินชุกชุมมาก เพราะความเจริญมั่งมีขึ้นกว่าคนแต่ก่อน ในถนนหลวงก็รถม้าออกดื่นไปทุกถนน ท้องน้ำก็เรือกลไฟแล่นขึ้นล่องออกพล่านไป บ้านเรือนก็ล้วนแล้วไปด้วยตึกมั่งคั่งเป็นที่สง่าแก่พระนคร เมื่อแต่ก่อนตั้งแต่ใต้วัดทองธรรมชาติลงไป ทั้งสองฟากแม่น้ำดูเป็นบ้านสวนเรือนจากห่างๆกัน เดี๋ยวนี้ล้วนตึก และเรือนฝากระดานคับคั่งไปถึงบางน้ำชน ถึงบางคอแหลม ทางบกถนนบำรุงเมือง แต่ก่อนเป็นป่ารกเรือกสวน เดี๋ยวนี้ก็เป็นตึกเป็นโรงมากแล้วเกือบจะไม่มีที่ว่าง บ้านเรือนในกรุงเทพ ฯ ทุกวันนี้คนประกอบไปด้วยความมั่งมี แต่ก่อนๆฤดูหนาวฤดูหนึ่งเกิดเพลิงไหม้หลายสิบตำบล เดี๋ยวนี้ไม่ใคร่มีเพราะบ้านเรือนเป็นตึกไปมาก ซึ่งเป็นไปดั่งนี้ก็ด้วยบุญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปกเกล้า ฯ อาณาประชาราษฎรจึงได้สมบูรณ์มั่งคั่งและประกอบไปด้วยความฉลาดรู้จัก ทำการวิชาช่างอย่างชาวประเทศยุโรป คนชาวประเทศทุกวันนี้มีความฉลาดมากกว่าแต่ก่อน เพราะได้เห็นของวิเศษของประหลาดต่างๆ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าตั้งให้มีมิวเซียมขึ้นในพระบรมมหาราชวัง แลมีการเนชั่นแนลเอกซฮิบิชั่นได้ดูของประหลาดของวิเศษต่าง ๆ แนะนำให้คนมีปัญญาฉลาด ๆ แล้วก็ย่อมจะประกอบทรัพย์ให้เจริญมั่งมี จะขอกล่าวคำสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยวิถานพิสดารด้วยทรงพระปัญญาหาที่เปรียบมิได้ ซึ่งทรงบำเพ็ญทานการพระราชกุศล คือทำการร้อยปี สิบหกปีที่ได้ทรงล่วงแล้วไปเป็นที่นักปราชญ์ชมสรรเสริญพระปัญญาอย่างยิ่งที่สุด อนึ่งทรงพระมหากรุณาแก่สมณพราหมณาประชากรทรงเลือกคัดจัดสรรคนมาหัดเป็นทหารสำหรับจะได้รับรักษา ราชการ ทั้ง—ทหารบก ทหารเรือ เป็นที่สง่างามมากคับคั่งพระนคร มิให้อริราชศัตรูก่อการกำเริบขึ้นได้ ฝ่ายทหารบกก็โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างตึกเป็นที่อยู่ของทหารสองสามชั้นกว้างขวางใหญ่โตเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศแห่งหนึ่งแลเป็น ที่ ค่าย มั่นอยู่ในพระนคร ฝ่ายข้างตะวันตกก็โปรดเกล้าให้ทำเป็นที่ทหารเรืออยู่ ก่อเป็นกำแพงรอบกว้างขวางใหญ่โต ภายในมีที่สนามหัดแต่คนทหารอยู่ก็เป็นค่ายมั่นตั้งอยู่ฝั่งน้ำตะวันตกแห่งหนึ่ง ในลำน้ำเจ้าพระยาแลลำน้ำนนทบุรี ก็โปรดเกล้า ฯ ให้มีทหารกองลาดตระเวน รักษาหน้าที่ลำน้ำแลบนบก ทรงบริจาคพระราชทรัพย์พระราชทานให้เป็นเบี้ยเลี้ยงเงินเดือนแก่ทหารที่รักษาหน้าที่ เพราะจะมิให้มีโจรผู้ร้ายคนพาลเบียดเบียนข่มเหงราษฎรลูกค้าวานิชให้ได้รับความเดือดร้อน บัดนี้ได้บริจาคพระราชทรัพย์ ทรงสร้างศาลยุติธรรมสำหรับจะได้ดับคดีสุขทุกข์ของราษฎรให้แล้วโดยเร็ว อนึ่งทรงพระมหากรุณาแก่อาณาประชาราษฎรจะมิให้เป็นหนี้เป็นทาสกัน จึงได้โปรดเกล้าออกประกาศห้ามเด็กมีอายุต่ำกว่า ๑๘ ปีมิให้ขายและช่วยถ่ายไว้เป็นทาสจะช่วยถ่ายได้ก็แต่ตามเกษียณอายุที่โปรดเกล้า ฯ ไว้ เพราะทรงพระมหากรุณาแก่อาณาประชาราษฎรเป็นอันมาก อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งโปสไปรษณีย์ให้เป็นคุณประโยชน์แก่ราษฎรที่จะมีกิจธุระฝากหนังสือถึงกันและกัน แต่ก่อนเหมือนคนฝ่ายหนึ่งอยู่บางคอแหลมจะมีหนังสือไปถึงมิตรสหาย มิตรสหายอยู่บ้านวัดขี้เหล็กตลิ่งชัน ถ้ามีบ่าวก็จะต้องใช้บ่าวทาสให้ถือหนังสือไปต้องป่วยการวันหนึ่ง และจะต้องเป็นธุระหาเรือให้ไป บางทีใช้ทาสไปมันเกียจคร้านก็จะพูดจาต่าง ๆ ว่าไม่รู้จักบ้านคนนั้นอยู่ไหน ชักไขว่เขว พูดพะโยพะเยไปต่าง ๆ ถ้าไม่มีทาสจะจ้างคนอื่นให้ถือหนังสือไปตามระยะทางดังกล่าวก็ต้องเสียเงินค่าจ้างถึงสลึง สลึงเฟื้องจึงจะสำเร็จประโยชน์ เดี๋ยวนี้เสียอัฐไพเดียวก็สำเร็จประโยชน์ด้วยเดชะ

บารมีใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปกเกล้าฯ พระเดชพระคุณหาที่เปรียบไม่มีสิ่งใดเท่า ชาวเราทั้งหลายควรจะมีความสวามิภักดิ์กตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยทรงประกอบไปด้วยบุญญาธิการหากษัตริย์องค์ใดเปรียบมิได้ กษัตริย์พระองค์ใดในครั้งแผ่นดินกรุงเก่า ได้ทรงพระที่นั่งราชยานทองคำลงยาราชาวดีประดับพลอยบ้าง และทรงสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศสง่างาม กษัตริย์พระองค์ใดจะมีพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททั่วทุกพระองค์เห็นจะไม่มี อนึ่งทรงสร้างเรือพระที่นั่งศรีที่พระราชทานนามว่า เอนกชาติพุชชงค์ ก็เห็นจะไม่มีเรือพระที่นั่งของกษัตริย์พระองค์ใด ตลอดแผ่นดินกรุงเก่ามีเรือพระที่นั่งดังเรือพระที่นั่งลำนี้ ด้วยงามหาที่เปรียบมิได้ สิ่งของทั้งปวงนี้ซึ่งเป็นของดี ของเอกแลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสมบูรณ์มั่งมีขึ้นเป็นไป ทั้งนี้ก็ด้วยอำนาจพระบารมีอันยิ่งสูงสุดประดุจเกจิอาจารย์ กล่าวว่าในศาสนาพระศรีอาริยเมตไตรคนจะมั่งมี ไม่มีคนจนเข็ญใจ ฉันใดก็ฉันนั้น คนชาวเราที่อยู่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงพากันมั่งมีทรัพย์เจริญตามกันด้วยบารมี ควรจะคิดถึงพระเดชพระคุณบูชาบวงสรวงเทวดาอารักษ์พระเสื้อเมืองทรงเมือง ให้บันดาลถวายพระพรให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ หัวดำรงทรงอยู่ในพระบรมราชสมบัตินับด้วยร้อยปี"

ก่อนที่จดหมายเหตุสยามไสมยจะ เลิก ล้มกิจการได้ลงข่าวกำหนดพระศพกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและข่าวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงกรมมีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และข่าวการเลื่อนตำแหน่งยศพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรประการขึ้นเป็นกรมหลวงเทววงศ์วโรประการ ครั้นแล้วจึงในวันพุธ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ (๑๘ สิงหาคม ๒๔๒๙) "จดหมายเหตุสยามไสมย" จึงกล่าวคำอำลาเลิกกิจการไป โดยแสดงเหตุผลว่า "เพราะขาดทุนมาทุกๆปีทั้งสิ้นเนื่องกันมาจึงต้องเลิก" เราจึงมีจดหมายเหตุสยามไสมยอยู่เพียง ๔ ปี เป็นกระจกฉายให้เห็นภาวะของสังคมกรุงเทพฯ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๕–๒๔๒๙ เหตุการณ์ความเคลื่อนไหวของโลก และชีวิตประจำวันในกรุงเทพ พระมหานครจะเป็นอย่างไรต่อไป ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสจะดำเนินนโยบาย เกี่ยวกับ ประเทศ ไทยอย่างไร และประเทศไทยจะหลุดพ้นจากการ ขยาย อำนาจของสองมหาประเทศ จนได้สัญญารับรองเอกราชของประเทศไทย เมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๙ ฯลฯ อย่างไร เราจะได้จากข่าวและบทความในหนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ ซึ่งรับ ช่วงเริ่ม จัดออกเป็นรายสัปดาห์นับแต่ พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นต้นมา.

จบ

(ตีพิมพ์ครั้งแรก ในหนังสือพิมพ์ 'พิมพ์ไทย' ฉบับประจำวันที่ ๑=๘ มกราคม พ.ศ.๒๕๐๖)

หมายเหตุท้ายเรื่อง

๑. ประวัติของหมอสมิธ (Samuel John Smith, Litt. D.) ยังหาได้ไม่บริบูรณ์ ท่านเกิดในอินเดีย เมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๑ บิดาซึ่งเป็นชาวอังกฤษนำมาประเทศพม่า บิดาตาย ศาสนาจารย์ John Taylor Jones สังกัดในคณะแบปติสต์รับเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม แล้วพาเข้ามากรุงเทพฯ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๓ ขณะนั้นสมิธอายุได้ ๑๒ ปี ต่อจากนั้นเรื่องราวเงียบหายไป มาโผล่เอาใน ค.ศ. ๑๘๕๐ เมื่อหมอสมิธอายุได้ร่วม ๓๐ ปี ในฐานะล่ามพิเศษของทูตอเมริกัน ชื่อ Belastier เมื่อ Belastier กลับออกไปแล้ว หมอสมิธก็สังกัดอยู่ในคณะแบปติสต์ที่กรุงเทพฯ แต่

ท่านดูจะไม่เลื่อมใสในการออกไปแพร่ศาสนาตามตลาด ตามวัด เหมือนหมอแบร็ดเลย์ ในรัชกาลที่ ๔ ท่านคงจะเข้ารับราชการในสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ในฐานะเลขานุการส่วนพระองค์ ท่านอยู่ในตำแหน่งนั้นมาจนสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ สวรรคตในค.ศ. ๑๘๖๕ ท่านจึงออกมาตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่บางคอแหลม รับพิมพ์บทสวดมนต์ทางพุทธศาสนาโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นผู้ว่าจ้าง

ในต้นรัชกาลที่ ๕ คือ ค.ศ. ๑๘๖๙ ท่านจัดออกหนังสือพิมพ์พร้อมกัน ๒ ฉบับ คือ Siam Weekly Advertiser เป็นรายสัปดาห์ และ Siam Repository เป็นรายสามเดือน หนังสือพิมพ์ฉบับหลังออกเพียง ๖ ปีก็เลิก แต่หนังสือพิมพ์ฉบับแรก จัดออกรวมได้ ๑๗ ปีจึงหยุดกิจการ ในระหว่าง ๔ ปีหลังก่อนหยุดกิจการ (คือ ค.ศ. ๑๘๘๒–๑๘๘๖) ท่านออกหนังสือพิมพ์ภาษาไทย 'จดหมายเหตุสยามไสมย' ขึ้น หนังสือพิมพ์ทั้ง ๓ ฉบับดังกล่าว มีอยู่แต่ ๒ ฉบับ ยังหา Siam Weekly Advertiser (๑๘๖๙–๑๘๘๖) ไม่ได้ เข้าใจว่าถ้าเย็บปกแข็ง คงได้เป็นเล่มใหญ่ ๆ ปีละเล่มถึง ๑๗ เล่ม

หนังสือที่ท่านเขียนไว้แต่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ คือ Reminicenses (ความทรงจำ) และ Brief Sketches of Siam from ๑๘๓๓–๑๙๐๙ ตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์บางคอแหลม ค.ศ. ๑๙๐๙ แต่ยังหาหนังสือนี้ไม่ได้

เหตุที่ท่านเลิกกิจการหนังสือพิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๖ เป็นเพราะหนังสือพิมพ์ของท่านถูกฟ้องคดีหมิ่นประมาท ศาลตัดสินให้ท่านแพ้ต้องเสียค่าปรับ ท่านจึงหันมาพิมพ์วรรณคดีไทย เช่น 'พระอภัยมณี' ออกจำหน่าย ได้ความว่าขายดีมีกำไรจนสร้างตึกอยู่ได้

ต่อมา เมื่อ ค.ศ. ๑๘๙๓ คราวเกิดเรื่องกับฝรั่งเศสใน ร.ศ. ๑๑๒ Tilleke และ Ward ร่วมกันจัดออกหนังสือรายวันชื่อ Siam Observer ยังไม่มีโรงพิมพ์ของตนเอง จึงมาจ้างโรงพิมพ์ของหมอสมิธตีพิมพ์ แต่จะเป็นเวลากี่ปียังหาเรื่องราวไม่ได้ เฉพาะหนังสือพิมพ์สยามออบเซอเวอร์ในครั้งนั้น มีคำขวัญปลอบใจคนไทยตีพิมพ์ในหน้าแรกเป็นประจำว่า "ฝรั่งเศสยังไม่ออกไปจากจันทบูรณ์แต่สักวันหนึ่งเขาต้องไป" หมอสมิธถึงแก่มรณภาพใน ค.ศ. ๑๙๐๙ อายุได้ ๘๘ ปี เข้ามาอยู่เมืองไทยทั้งหมดถึง ๗๖ ปี

พิจารณาเปรียบเทียบคุณลักษณะของผู้ยิ่งใหญ่ทั้ง๒ ในวงการหนังสือพิมพ์ยุคแรก คือระหว่างหมอแบร็ดเลย์และหมอสมิธ หมอแบร็ดเลย์เกิดก่อน ๑๗ ปี ทำงานหนังสือพิมพ์ก่อน ๒๕ ปี นอกจากความรู้ในวิชาแพทย์ หมอแบร็ดเลย์มีแต่ศรัทธาในการจะแผ่ศาสนา เป็นคนดีมีอารมณ์ร้อน พูดจาขวานผ่าซาก ไม่ถูกหูคน แต่เพราะท่านเป็นคนมีเจตนาดีมีใจเอื้อเฟื้อช่วยเหลือคนในยามเจ็บไข้ จึงไม่มีใครถือโกรธท่าน (ยกเว้นพวกมิชชั่นนารีในคณะเดียวกัน) ส่วนหมอสมิธ ท่านได้รับปริญญา Litt. D. คือดุษฎีบัณฑิตในวิชาอักษรศาสตร์ (ไม่ทราบว่ามหาวิทยาลัยอะไร) ศรัทธาในการแผ่ศาสนามีน้อย แต่เป็นผู้เอาใจใส่ในปัญหาสังคมและความเจริญของบ้านเมือง หนังสือพิมพิมพ์ของหมอสมิธจึงเป็นกระจกฉายให้เห็นภาวะของสังคมไทยในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑ ถึง ๒๔๒๙ ได้ดีกว่าหนังสือพิมพ์ของหมอแบร็ดเลย์

๒. ปฤษฎางค์–หม่อมเจ้าในกรม ขุนราชสีหวิกรม ประสูติ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๙๔ ทรงสถาปนาเป็นพระพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๖ ชีวิตการศึกษานอกประเทศของพระองค์ เริ่มที่สิงคโปร์–แล้วเสด็จประเทศอังกฤษในต้นรัชกาลที่ ๕ ทรงเข้าศึกษาใน King's Cl lege (ซึ่งต่อมาเป็นมหาวิทยาลัยลอนดอน) ได้รับรางวัลเป็นเยี่ยมหลายวิชาจากนายกรัฐมนตรี Gladstone ทรงเข้ารับราชการเป็นราชทูตไทยองค์แรก ประจำราชสำนัก

เซนต์เยนส์เมื่อพ.ศ.๒๔๑๕ แล้วย้ายไปเป็นราชทูตประจำกรุงปารีสใน พ.ศ. ๒๔๒๖ เสด็จกลับพระนครใน พ.ศ. ๒๔๒๙ ทรงช่วยงานในกรมไปรษณีย์ ชีวิตงานในพระนครเลือนลางหารายละเอียดไม่ได้ และพระประวัติตอนจะออกจากราชการลับสน เมื่อไปราชการประเทศญี่ปุ่นพร้อมด้วยสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุรังษีสว่างวงศ์แล้วไม่เสด็จ กลับพระนคร เสด็จไปลังกา ผนวชเป็นพระภิกษุจนทรงพระชรา จึงลาผนวชกลับเข้ามา ใน พระ นคร ประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๕ พระองค์สิ้นพระชนม์ในพระนคร พ.ศ.๒๔๗๗ พระประวัติยังเลือนลาง

พระประวัติตรัสเล่า มีในหอสมุดแห่งชาติ แต่บางหน้าถูกฉีกออก เข้าใจว่าพระองค์คงทรงทำลายด้วยพระองค์เอง

๓ นันทอุทยาน—โรงเรียน หรือเรียกโดยสามัญว่าโรงเรียน 'สวนอนันต์' เปิดสอนแต่วันที่ ๒ มกราคมพ.ศ. ๒๔๒๑ โดยมี S.G.Mcfarland เป็นอาจารย์ใหญ่ และแหม่มเป็นอาจารย์ผู้ปกครอง โรงเรียนนี้ควรนับว่าเป็นโรงเรียนชายแห่งแรกในประเทศไทยตามมาตรฐานสมัยใหม่ ในปีแรกมีนักเรียน ๑๓๐ เป็นเจ้านาย ๘ พระองค์ นอกนั้นเป็นบุตรขุนนางและราษฎรสามัญ มีด.ช.ยอช แมคฟาแลนด์ และด.ช.เลิด (แห่งรถเมล์ขาว) เป็นต้น โรงเรียนมัธยมชายที่เปิดสอนตามมาตรฐานสมัยใหม่ต่อจากนี้คือ

ร.ร.อัสสัมชัญ เปิดสอน ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๘ อาจารย์ใหญ่บาดหลวง กอลัมเบต์

ร.ร.กรุงเทพคริสเตียน (กุฎีจีน) พ.ศ. ๒๔๓๑ อาจารย์ใหญ่ จอน เจ. เอกิน

ร.ร.นันทอุทยาน เป็นต้นเค้าของโรงเรียนสวนกุหลาบ (พ.ศ.๒๔๓๖) และโรงเรียนเทพศิรินทร์(พ.ศ.๒๔๔๕) อาจารย์ใหญ่คือพระยาศึกษาสมบูรณ์ และพระยาโอวาทวรกิจ

๔. อาลาบาสเตอร์, เฮนรี่ จากเพิ่มของกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ เฮนรี่ อาลาบาสเตอร์ ได้รับแต่งตั้งในตำแหน่งผู้ช่วยคนที่ ๑ ของกงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพ ฯ (คือ เซอร์ โรเบิต ฮอมเบิก) เมื่อวันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ รองจากตัวกงสุล และล่ามประจำกงสุลคือ โทมาส ยอช นอกซ (๕)เวลานั้นนายแพทย์แคมเบล เป็นหมอประจำสถานกงสุล และนิวแมนเป็นนักเรียนล่าม เมื่อนอกซ ได้เลื่อนเป็นกงสุลใน พ.ศ. ๒๔๐๘ อาลาบาสเตอร์ก็ได้เลื่อนเป็นที่สองในสถานกงสุล แต่บุคคลสองคนนี้อุปนิสัยไม่ลงรอยกันมาแต่ต้น ครั้นเกิดเรื่อง 'ธง' กับรัฐบาลไทยในระหว่างนอกซลาพักราชการไปยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ และอาลาบาสเตอร์รักษาการแทน นอกซกลับมา ประจวบกับถึงเวลาอาลาบาสเตอร์ได้ลาพักไปยุโรป นอกซจึงทำรายงานเสนอกระทรวงต่างประเทศอังกฤษว่า "อาลาบาสเตอร์ชักธงอังกฤษลงจากเสาในสถานกงสุลถึง ๔ วัน เป็นการขู่ขวัญรัฐบาลไทย จึงควรย้ายไปอยู่ที่อื่นเสียดีกว่าให้อยู่ในกรุง—เทพ ฯ" กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษทำการสอบสวนเจ้าหน้าที่อังกฤษในกรุงเทพ ฯ คือ เคเนดี รายงานเข้าข้างอาลาบาสเตอร์ แต่เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ (คือกรมขุนวรจักรานุภาพ) ในเวลานั้นมีความเห็นตรงกันข้าม กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษจึงตัดสินใจจะย้าย อาลา—บาสเตอร์ไปอยู่ที่อื่น อาลาบาสเตอร์จึงเสนอขอย้ายไปประจำอยู่เมืองฮ่องกง แต่กระทรวงการต่างประเทศกลับสั่งย้ายไปประจำอยู่เมือง Cayenneเป็นตำแหน่งเล็ก และเงินปีน้อยกว่าเดิม (เดิมปีละ ๕๐๐ ปอนด์ ตำแหน่งใหม่ ปีละ ๔๐๐ ปอนด์) อาลาบาสเตอร์จึงตัดสินใจลาออกจากราชการแต่วันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๔ (ในหนังสือลาออกครั้งนี้อาลาบาสเตอร์แนบหนังสือลาออกแต่เดิม ลงวันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๗ แต่ไม่ได้ส่งให้กระทรวงต่างประเทศทราบ

หนังสือนั้นชี้แจงเหตุผลว่า ตัวท่านไม่เป็นที่โปรดของสมเด็จเจ้าพระยา ฯ และก็ไม่ถูกกับกงสุลนอกซ์ด้วย จึงไม่ประสงค์ จะ ปฏิบัติงาน ต่อไป ภายใต้ บังคับ บัญชาของกงสุลนอกซ์)

อาลาบาสเตอร์กลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ราวเดือน กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ แล้วขอเข้ารับราชการในรัฐบาลไทย เวลานั้นสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ยังอยู่ในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการ และนอกซ์ก็อยู่ในตำแหน่งกงสุลใหญ่ แต่รัฐบาลไทยก็รับอาลาบาสเตอร์เข้ารับราชการให้ช่วยกิจการหลายอย่าง เป็นที่ปรึกษาในกิจการเป็นอันมาก จวบจน พ.ศ. ๒๔๒๗ ท่านจึงถึงแก่อนิจจกรรม

ชีวิตของ อาลาบาสเตอร์ และผลงานของท่านในเมืองไทย น่ารวบรวมมาไว้เพื่อประกอบการพิจารณาในยุคหัวเลี้ยวหัวต่อนั้น ท่านศึกษาจาก KIng'sCollege ลอนดอน ก่อน ม.จ. ปฤษฎางค์ ชุมสาย ราว ๒๐ ปี.

(๕) นอกซ, ยอช– จากแฟ้มของกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ ยอช นอกซ อยู่ในกรุงเทพฯ แล้วแต่ ค.ศ. ๑๘๔๘ คือปลายรัชกาลที่ ๓ ก่อนเข้ามาในกรุงเทพฯ ท่านเป็นนายทหารอยู่ในอินเดีย๒ ปี ท่านสมัครเข้าทำงานในสถานกงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯซึ่งเปิดขึ้นใหม่ใน ค.ศ.๑๘๕๗ กระทรวงต่างประเทศรับรองการแต่งตั้งยอช นอกซ ในตำแหน่งล่ามประจำกงสุล ลงวันที่ ๗ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๕๗ ผู้แต่งตั้งคือผู้รักษาการในตำแหน่งกงสุลอังกฤษชื่อ Gringle เมื่อเซอร์โรเบิต ชอมเบิก เข้ามาถึงพระนครในระยะต่อมา ยอชนอกซประจำอยู่ในตำแหน่งล่ามแล้ว

ยอช นอกซได้เลื่อนเป็นตัว กงสุลใน ค.ศ. ๑๘๖๕ และเลื่อนตำแหน่งเป็นกงสุลใหญ่ใน ค.ศ. ๑๘๖๘ และอยู่ในตำแหน่งนี้จนโดนเรียกตัวกลับ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๙ (กงสุลใหญ่คนต่อมาคือ Palgrave)

เมื่อกระทรวงต่างประเทศไม่ สามารถจะ ส่งตัวท่านกลับมาอยู่กรุงเทพฯ เพราะรัฐบาลไทยไม่พึงประสงค์ รัฐบาลอังกฤษจึงจำต้องปลดออกให้รับบำนาญ แต่เสนอขอพระราชทานให้ดำรงตำแหน่งขุนนางมียศชั้น Sir เพื่อตอบสนองคุณความดีในอดีต (เป็น Sir Thomas George Knox)

ชีวิตของท่านผู้นี้ มีบทบาทอยู่ในกรุงเทพ ฯ กว่า ๓๐ ปี เรื่องราวมีมาก เท่าที่ทราบกันทั่วไปท่านฝักใฝ่อยู่กับวังหน้ามาแต่ต้นรัชกาลที่๔ แต่เมื่อเข้ารับตำแหน่งในสถานกงสุลอังกฤษแล้ว เรื่องราวเงียบไป มาโผล่เป็นเรื่องใหญ่โตในรัชกาลที่ ๕ ตอนคดี พระปรีชากลการ รายละเอียดตอนนี้ มีปรากฏในหนังสือ 'สมเด็จเจ้าพระยา' ของคุณณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม หนังสือเรื่อง Fanny (Knox) and the Regent เป็นนิยายในเนื้อเรื่อง ห่างไกลจากความจริง ไม่ควรเชื่อถือเป็นเอกสารประวัติศาสตร์

เงินปีครั้งสุดท้ายที่ได้รับ คือปีละ ๑,๖๐๐ ปอนด์ แต่ ค.ศ.๑๘๗๕ ถึง ค.ศ.๑๘๗๙ เงินบำนาญต่อจากนั้น คือปีละ ๑,๐๒๖ ปอนด์ ๑๓ชิลลิง ๔ เพนนี อายุราชการในกรุงเทพฯ ๒๒ปี ๓ เดือน.

พิมพ์ที่ ร.พ. ไทยพณิชยการ จำกัด 1 ปากซอยอรรณพนฤมิต ถนนดินแดง พระนคร นางนิตย์ ชวลิต ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2508

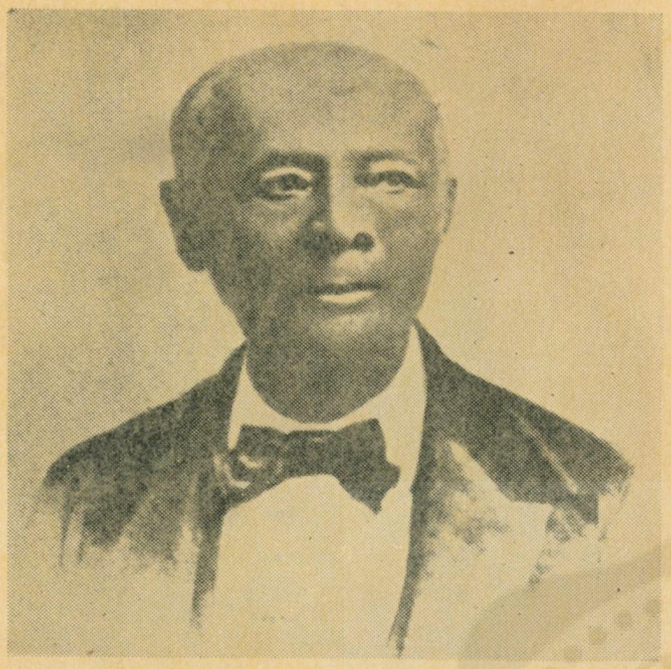

Samuel Jones Smith

— หมอสมิธในวงการหนังสือพิมพ์ —

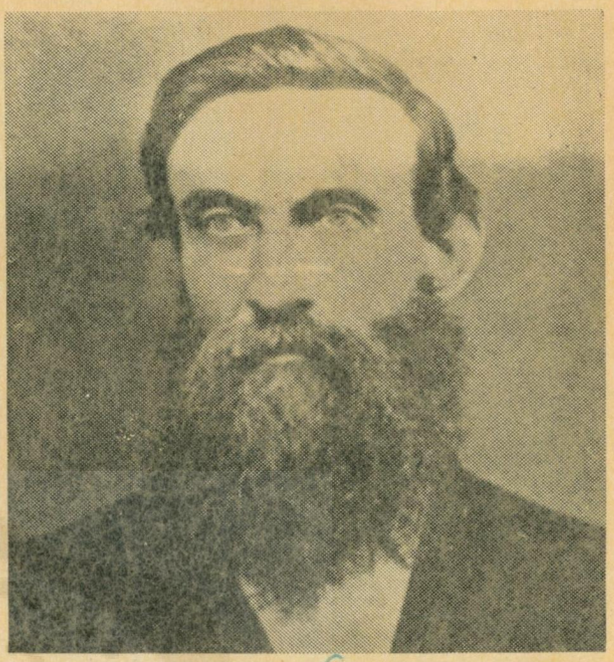

ศาสนาจารย์ S.J. McFarland

— แห่งโรงเรียน "สวนอนันต์" —

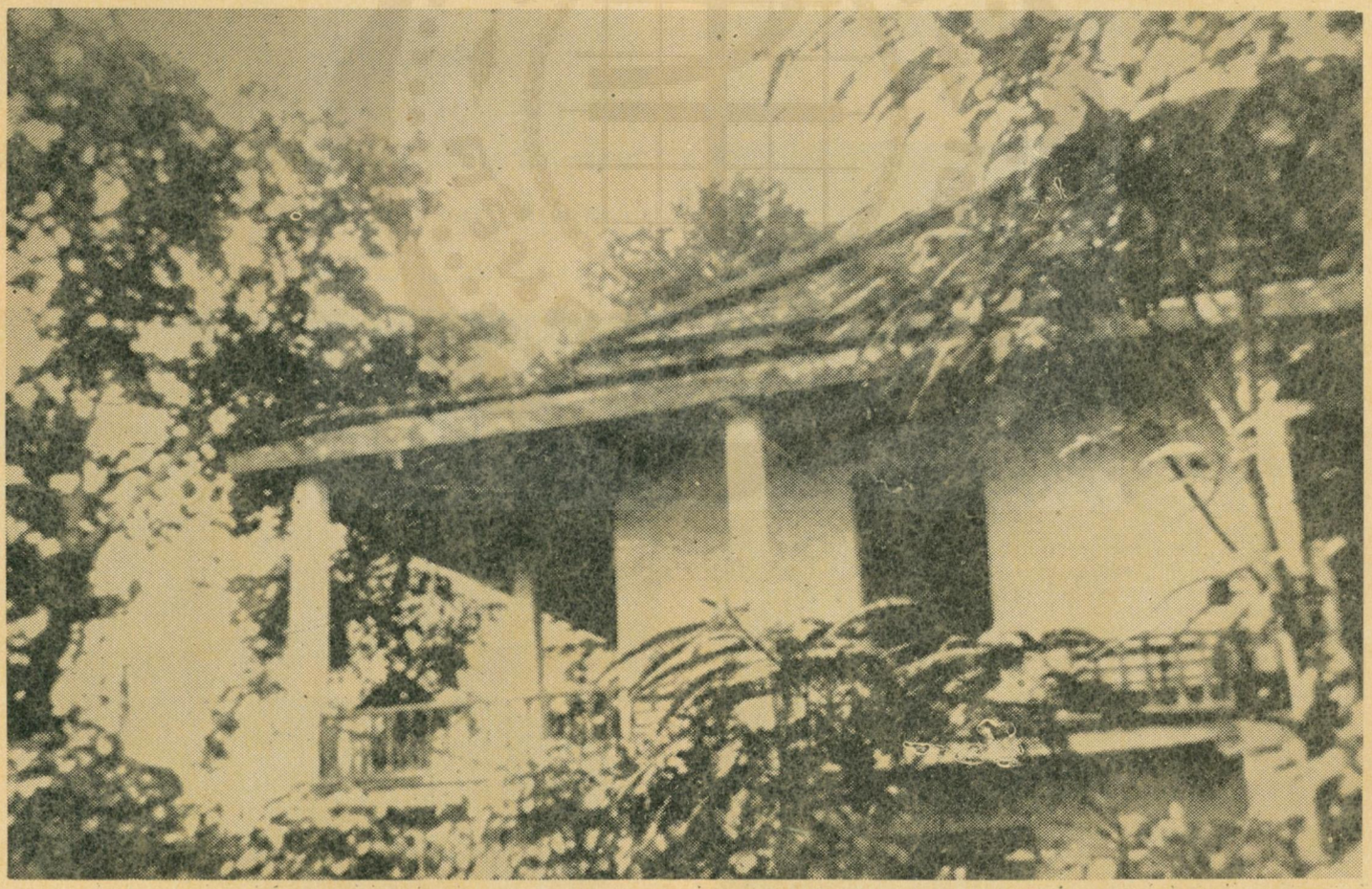

ภาพโรงเรียนคริสเตียนวิทยาลัย ที่กุฎีจีน (พ.ศ. ๒๔๓๑)

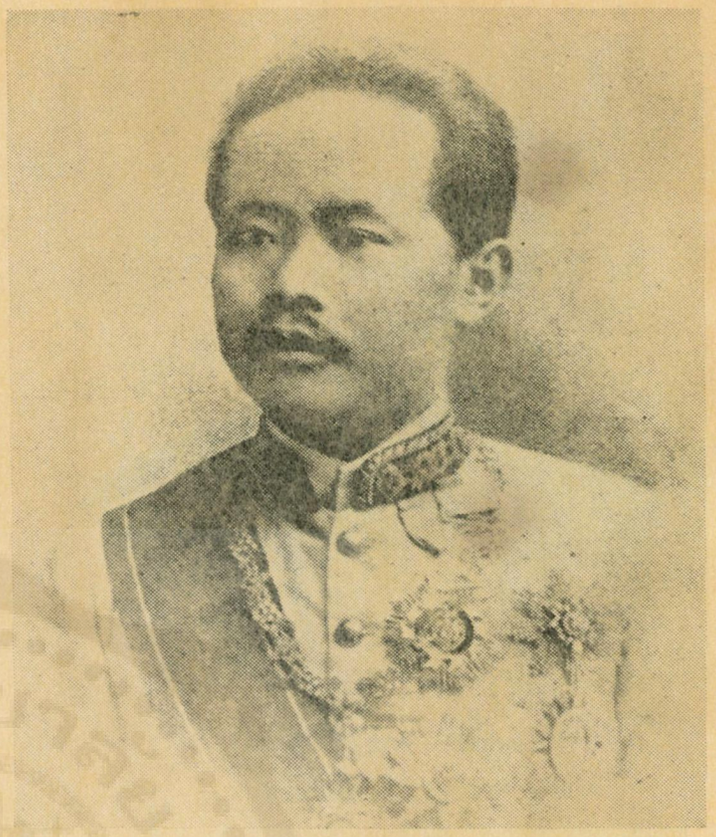

(บนซ้าย) กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อธิบดีกรมศึกษาธิการ (บนขวา) กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ (ล่างซ้าย) พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย (ล่างขวา) ศาสนาจารย์ ยอน เอ. เอกิน แห่งโรงเรียนคริสเตียนวิทยาลัย

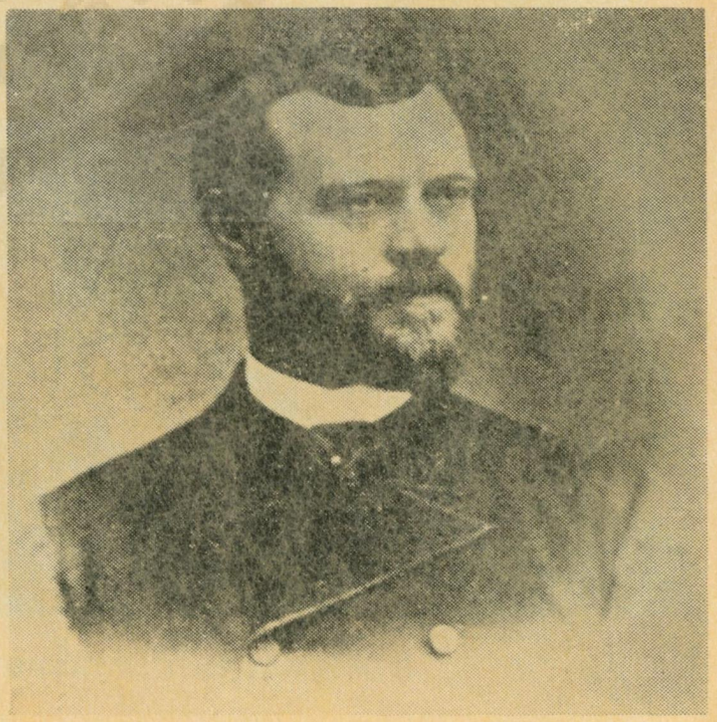

(ซ้าย) บาดหลวงคอลัมเบต์ แห่งโรงเรียนอัสสัมชัญ
(ขวา) แหม่มโคล์ (Cole) โรงเรียนสตรีวังหลัง

หอสมุดแห่งชาติ
กรมศิลปากร